

НИКОЛА КОСТОМАРОВ

КУДЕЯР

ІСТОРИЧНА ХРОНІКА

В трох частях

ЦІНА \$1.25

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
„УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ”
ВІННІПЕГ, КАНАДА.

1921

**КНИЖКИ, ЯКІ КОЖДИЙ УКРАЇНЕЦЬ ПОВИ-
НЕН МАТИ В СВОЇЙ ХАТІ.**

- Борці За Правду. — Історичне оповіданє. — .50ц.
Збірка Оповідань. — для української молодіжи. .40
„Кайдашева Сімя. — Гарна повість з сільсько-
го життя. Ціна — — — — — .60ц.
„Сорок тисяч миль під водою”. — Оповіданє
про субмарину. Ціна — — — — — \$1.00
Тайки Царської Родини. — Опис проклятя, яке
тягло над цїсарським домом Габсбургів. — 50ц.
Для Домашнього Огнища. Оповіданє. — 85 ц.
„Грішники”. Інтересна й поучаюча повість 80ц.
„Шкільні Образки”. — кілька коротких, незви-
чайних оповідань. Ціна — — — — — 10ц.
„Ілюстроване Українське Письменство”. — Ся-
кнїжка з попередною творить ціліст. — 35ц.
„Наша Ріна Мова — Географія України — Ха-
рактер Українця. Поляна і Москаля”. — 10ц.
„Звідки Взялась і Що Значить Назва „Русь” і
„Україна” Ціна — — — — — 30ц.
Історія Московщини. — або як творила ся ро-
сійська держава, які були давні російські ца-
рі. що робили, як жили, як підбивали чужі на-
роди і якими насильствами тримали підбитий
свій народ в послуху. Ціна — — — — — 40ц.
„Українська Читальня”. або Що Кождий украї-
нець Повинен Знати. Ціна — — — — — 25ц.
„Молодий Вік”. — Книжка зладжена спеціаль-
но для дїтїй і молодіжи. Ціна — — — — — 40ц.
„Місяць Свідок”, або як молодий богослов їхав
до дому і візник убиває його, щоби забрати йо-
му годинник. Ціна — — — — — 20ц.
Початки Релїгії. — — — — — 25ц.

Сї книжки замовляйте в Книгарни „Українського Голосу”, виси-
силаючи замовлення на адресу:

UKRAINIAN VOICE
WINNIPEG, — BOX 3026. — MAN. CANADA.

КУДЕЯР

Історична Хроніка

В ТРЬОХ ЧАСТЯХ

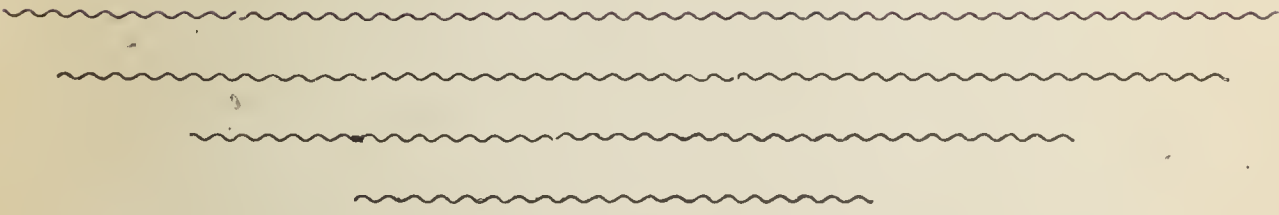
Николи Костомарова

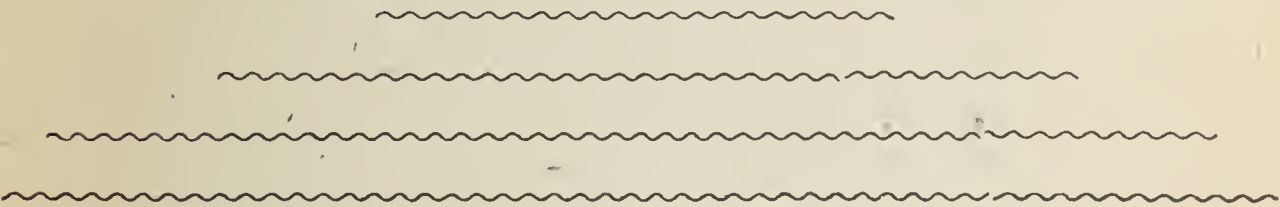
НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ
„УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ”

ВІННІПЕГ, МАН., КАНАДА.

1921.

Часть Перша

Digitized by the Internet Archive
in 2018 with funding from
University of Toronto

I.

Гості.

Був падолист. Світало. В домі священника Никольської церкви, в Китай-городі, горіли світла. В просторій світлиці з малими чотиригранними віконцями робили ся приготування до виїзду знатного вельможі. Двоє слуг витящили великий куфер з кута, з поза кафлевої печі, де на двох полицях складано всякі річи, та добували з куфра всілякі убори. Вельможа обув ся в сафіянові чоботи з срібними узорами, виложені бобрами, наляг зелені суконні штани, що входили в чоботи, білий жупан з турецької габі, а на верх оксамітний темночервоний козацький кобиняк з викладаним бобровим ковпиром і горностаєвим обшитом. Сей убір був короткий від тодішнього московського кафтану, з одним тільки грушкватим гудзиком, і підперізував ся поясом, так густо вишитим золотими бляшками, що не можна було розпізнати матерії, з якої був зроблений. За поясом застромлений був кинджал з круглою ручкою, прикрашеною одним великим смарагдом; з лівого боку у вельможа висіла крива турецька шабля, в срібній похві і з туркусами на рукояті; а на груди висів золотий ланцюх з медаліоном, на котрім було представлене сходяче сонце. Одягнувши ся, вельможа відправив службу, добув з шкатулки, виложеної перламутрою, пергаментову книжку і став читати молитви, звернувши ся до образу, перед котрим горіли три воскові свічки. Підчас того р світало.

У світлицю війшов священник з хрестом і свяченою водою.

— Наробили ми клопоту тобі, отче — сказав вельможа. — Не ремствуй на нас: не наша примха, а царська воля. Але я за твою гостину не остану тобі довжним.

— Найчеснійший господине князю — сказав священник, благословлячи хрестом вельможу та окроплюючи його свяченою водою, — коли би государ-цар був ласкав насилати нам таких гостей, то нам за се государю бити чолом з хвалою, а не жалувати ся на тісноту. Таких, як ти, на світі небогато, бо-ж ти кров свою нераз проливав за ціле християнство і страшний став Агарянам, яко Гедеон і Самсон. Боже тебе благослови! А я, грішний богомолець твій, буду молити Бога і Пречисту Його Матір, щоби цар-государ послухав твоєї доброї ради, „яже на брань с нечистивими измаильтями”.

— Все в руках Бога! — сказав вельможа. — Чоловік хоче так і сяк, а як Бог скаже: стій, не руш ся! — то всі людські пляни з димом підуть. Мовчи і дихай!

Увійшов царський пристав, поклонив ся князеві в пояс і промовив:

— Князю Дмитріє Івановичу! Государ-цар і великий князь Іван Василевич всеї Руси запросив тебе, велів явитись у себе та прислав по тебе свого царського коня.

Князь всунув пристапу кілька червінців.

Увійшли слуги, доповіли, що все готове і накинули на вельможу соболеву шубу, покриту зеленою китайкою. Вельможа надів високу чорну смужкову шапку з золотим пером і вийшов проводжений благословеннями і желаннями священника.

Сей вельможа то славний богатир XVI-го віку — князь Дмитрій Іванович Вишневецький староста черкаський і канівський, гетьман дніпрових козаків і перший сподвижник їх слави. Медаліон на грудех носив герб його княжого роду. Князь мав літ сорок пять, був середного росту, з великим випуклим чолом, що свідчило про розум і благородність, та розкішною русявою бородою. В його голубих очах видніла ся простодушність і доброта, разом з чимсь могучим і грізним; мимо літ його лице світилось здоровлєм і свіжістю; у всіх чертах і рухах пробивала ся внутрішня бодрість, сильна воля і довголітний досвід.

Вийшовши на ганок він побачив гурт своїх козаків; атамани були в червоних а прості козаки в чорних киреях і широких шараварах, зашпунчених у високі чорні

чоботи. Одні вже сиділи на конях та оден по другім виїздили за ворота; другі держали за узди коней, готовлячись на них вскочити.

Коло ганку стояв сивий з чорними яблоками кінь, на нім було червоне сафіянове сідло з позолочених каблучок, підстелене чорним в червоні вишивки чапракком, з-під котрого видніли ся кінці жовтого покривала з тороками. Під мордою у коня висіла ціла купка ремінців, що розходили ся в долині і були засіяні золотими бляшками, а повисше колін були звіночки, що видавали звук при порушеню коня. Вишневецький вскочив на коня і виїхав за ворота, пристав їхав поруч него; впереду і позаду їхали козаки. Дорога їх вела попри ряд склепів, по Червоній Площі, де під той час розложило ся множество склепів, шатер, лавок з ріжними припасами поживи. Нарід, що радо глядів на проїзних з цікавості, біг за Вишневецьким, а в товпі роздавались голоси: „Ади юнака, як такому бісурмана не побити! Ба й бо нарід у него який рослий, крепкий, богатирський!”

Вишневецький вїхав в фроловські ворота Кремля, на котрих в ту пору роздались два удари боевого годинника, що означало другу годину після тодішнього числення годин нічних і денних. В тій хвилі повторили ся два удари на других кремлівських башнях, на котрих були уміщені годинники: на Никольській, Водяній (над Москвою-рікою) і Ризоположенській (що виходила на Неглинну). Трійцять пищальників, що стояли на варті, розступили ся і підняли свої пищалі (рід стрільби) до гори. Вишневецький переїхав поміж боярськими домами, побіч Вознесенського монастиря і побіч церкви Николи Гостинського, прямо до собору, та станув перед золотими ґратами царського двору. Пристав зіскочив з коня: по нім зліз князь і всі козаки. Після приказу пристава, князь відперезав свою шаблю, віддав її козакови, взяв з собою чотирох атаманів і одного козака, що ніс ящик, та пішов вслід за приставом по благовіщенських сходах. На ганку, ради почести, була перша стріча, в сїнях друга. Вишневецький вїшов до передної комнати.

Цар Іван Василевич сидів в куті під образом, одягнений в голубий, вишитий срібними і золотими мережками кафтан, в соболевій шапочці з перловою опаскою, в руках тримав палицю. Се був сухорлявий чоловік, з клиноватою бородою, з вузким чолом і незвичайно живими бігаючими очима, в котрих годі було щонебудь іншого добачити, крім безперестанного неспокою і нерішучости. Побіч него стояв думний дяк Іван Висковатий, високий, тонкий, з довгою шиєю і задумчивим виразом очей.

Вишневецький зробив від дверей три кроки вперед і поклонився царю доторкнувши ся пальцями землі. Пристав сказав:

— Князь Димитрій Іванович Вишневецький приїхав просити твоєї царської милости, щоби ти, великий государю, був ласкав та зволив його прийняти в холопство на вірну свою государську службу.

Дяк Висковатий в імени царя дав відповідь, що цар похваляє князя Димитрія Івановича, велить поспитати ся про здоровле і допускає його до своєї царської руки.

Вишневецький підійшовши блище, зігнув коліно і поцілував лежачу на колінах царя царську руку, а відтак відійшов, вдивляючи ся в государя.

Пристав заявив, що князь Димитрій просить зробити йому ласку — хоче піднести в дарі цареві турецьку шаблю рідкої роботи. Козак поставив скринку на столі та її отворив. Там лежала шабля з рукояттю обсіпаною рубінами, туркусами і смарагдами.

— Най Господь тобі помагає Димитріє Івановичу! — сказав цар Іван: — коли ти з власної волі забажав служити нам по щирости, то ми тебе будемо любити і служби твоєї не забудемо. Ну, а чи віддав ти Черкаси і Канів брату нашому, королеви Жигмонтови-Августови так, як ми веліли, задля того, бо ми тепер з братом нашим королем не в борбі?

— Всьо учинив так, як від тебе, государя, приказано було, — сказав Вишневецький: — а нині зроби ласку хлопам твоїм: вели слово висказати.

— Говори, — сказав цар: — послухаю, коли що

гарного скажеш.

Вишневецький сказав:

— Козаки міст Черкас і Канева та всі тамошні мешканці, з роду рускі люди правдивої всхідної віри, тобі, великому государеві, суть прихильні і бажають поступити під твою високу державну руку на віки невідступно. Ціла земля київська з Україною і з землями волинською та галицькою твоя государева споконвічна батьківщина рівноапостолського князя Володимира; але половиною її вже давно заволоділи Поляки, а другою тепер думають заволодіти від Литви. І нам би не бути під латинським государем; а краще нам бути під своїми рідними правовірними государями.

В часі сеї промови Іван Васплевич безперестанно крутив ся, вертів своєю палицею, як чоловік, що не в силі скрити свого зворушення, та показував, що слухає щось приємного і неприємного. По скінченій промові він сказав щось Висковатому, а Висковатий проголосив грімко:

— Князю Димитріє Івановичу, ти поговориш з царськими боярами, що тобі їх государ пришле на розмову.

— Чули ми, — сказав цар, — що ти, князю Димитріє, бив ся з невірними за благочестиву віру, і ми тебе за се похваляємо, надіючи ся, що й далше після наших приказів будеш бити ся против наших неприятелів; а за твою прихильність, що прийшов до нас, даємо тобі на власність город Білев з нашими селами і доходами, а твоїх атаманів і козаків, що прийшли з тобою, велимо наділити селами.

Всі поклонили ся.

Пристав дав знак і Вишневецький вийшов зі своїми атаманами.

Князя провели через сіни і ганок до т. зв. Малої В Ізбі посередині стояв стіл, за котрим сиділи три доветупі Вишневецький побачив давного свого дяка Ржевського, з татарами. Поцілували ся як давні приятелі. В Ізбі по середині стояв стіл, за котрими сиділи три достойники. При вході князя вони встали зза стола і підійшли до него. Се були: князь Андрій Михайлович Курбський, Алексій Адашев і брат його Даніло.

Алексій Адашев числив з трийцять п'ять літ, мав овальне довге лице, коротко обстрижене волосе і невелику клиновату борідку. Незвичайна доброта ясніла в його розумних голубих очах. Він постійно мав рісниці опущені в долину, а коли споглядав на того, з ким розмавляв, то здавало ся, що видів наскрізь, що у другого на гадці. В Москві говорили, що Адашев сам ніколи не скаже неправди, ба й другому перед Адашевим трудно було збрехати: слова не скаже, іно погляне і засоромить. Він був одягнений в чорний суконний кафтан без всяких прикрас, а на ковніри його сорочки не видно було ні золота, ні перел, як се було тогді в звичаю у знатних людей, іно узорі вишиті червоним шовком його жінкою. Брат його, Данило, був одітий вже більше стройно. В його круглім рум'янім лиці пробивало ся стільки добродушности, скільки живости і відваги. Вигляд Андрія Михайловича Курбського вказував иншого чоловіка, а ніж оба Адашеві: його високий ріст, велике отверте чоло, гордий а заразом привітливий погляд, величава стать — зраджували в нім чоловіка, що богато кладе на свій рід і своїх предків, чоловіка, для котрого не було нічого тяжшого, як згинати шию перед ким би се й не було.

— Най Бог благословить твій прихід! — сказав Алексій Адашев Вишневецькому.

— Радуюмо ся і радість наша не отніметь ся от нас, — сказав Курбський: — бо узріхом поміж собою не яко гостя і чужоземця, а яко єдиноземця і товариша славного роду, знатного войовника, котрого слава залунала не іно по наших російських землях, але досягла найдальших сторін, германських, римських, іспанських і на котрого возлагають упованіє сини християнські.

— Наш, наш князь Димитрій Іванович, — говорив Данило Адашев — прийшов ти до нас, не пожалуєш. Тут найдеш вірних приятелів. Ось, як то я приїздив до тебе від царя-государя, тогді ми в розмові й говорили: От як би то ти був наш! Тепер сталось так. Тепер празник у нас на всю Русь!

Всі обнимали і цілували Вишневецького. Вишневецький представив своїх чотирох атаманів, назвавши їх імена, відтак сів з боярами за стіл; атамани сіли по-

дальше на лавках. Курбський зачав:

— Государ-цар вислав нас на розмову. А нам би тебе найперше послужати, та й з уст твоїх почути про славні твої подвиги.

— Які подвиги! — сказав Вишневецький. — Коли-б і справді що зробило ся, то гідить ся приписати се Богови. А мені про себе нема нічого гарного сказати. Хіба-ж хвилити ся своєю неудачею?

— Так що-ж, — сказав Данило: — апостол Павло хвалив ся немоцями, а твої немоці і неудачі славнійші як перемоги других.

— Хто не чував, — сказав Курбський, — як ти відбивав ся від многочисленних кримських орд на Хортиці!

— А все таки покинув Хортицю — перебив Вишневецький, — длятого, що великий государ не прислав помічати на час, а тут король пише: забери козаків з островів. Ось, Дніпро знов в руках поганців. Але справа поправить ся, наколи воля царська буде. В Криму вже два роки не родило ся збіже; в орді випалило траву; коні вигбли; на худобу зараза і на людей морова пошесть. Тепер би і вдарити на поганців. Дістав би ся йому царському величеству цілий Крим зі всіми степами, увільнились би християнські люди в Криму, а їх там немало; зачнемс відволікати, — іно поганці дітий їх побісурманяють тай душі християнські пропадуть. Государ-цар надсподівано для мене ласкав: подарував мені Білев з селами; але я не за живою приїхав; у мене власних сіл доволі: всі готов віддати за визволене братів своїх християн від поганців. Тож я приїхав ізза того, щоби з своїми козаками, разом з вами, против невірних бити ся і царському величеству кримський юрт покорити, а йому, великому государеві, вся наша Україна готова чолом вдарити на вічне підданство.

— Князю Димитріє Івановичу, — відрік Адашев, — задля того, щоби нам Бог поміг завоювати кримський юрт, не можна задирати ся з королем, а треба бути з ним в мирі і союзі проти бісурман.

— Досить дурниць — сказав Курбський, — наробили наші діди, били ся між собою та бісурман нанимали одні проти других: Москва на Литву, Литва на Мос-

кву. Тепер годить ся Москві з Литвою і Польщею жити в приязни та разом йти на поганців.

— Воно би так, бояре, — сказав Вишневецький, — тільки у нас король Жигмонт-Август іно з імени король, тілом і розумом німечний. Всім у него правлять Ляхи, а Ляхи нашій рускій землі добра не бажають і в союзі бути з ними, то ціла біда. До війни не надають ся: їм би тільки обжирати ся і запивати ся та на мягких постелях вплежувати ся. Ось се їх діло! До того вони люди не спотійні і слова не дотримують: ввійдуть з вами в союз, а відтак і самі на війну не підуть і козаків не пустять.

— На турецького царя треба зважати, — сказав Адашев. — Кримський цар голдовник турецького, і турецький вступить ся за ним. А така справа не легка. Треба запоручити ся кріпким союзом з сусідними державами.

— Турецька сила, — сказав Вишневецький, — страшна угорському королеви і польському, а московській державі вона не може нанести великого зла. Ми Крим завоюємо і нас Турки не випрут з Криму, будуть бояти ся війська свої висилати в степи; а коли-б відважили ся на таке, то не дістануть в степу поживи ні для коний ні для себе, та й вигинуть до ноги. Турецький цар хвалить ся, що він непобідимий; а длячого? Христіяни ніяк не змовлять ся разом стати против невірних. Одно царство воює і не дасть ради Туркам, а всі другі думають: сильний Турок, і кождий боїть ся помагати сему, на кого бісурмани пйдуть.

— Про се, щоб змовити ся всім на Турка, справа веде ся довгі літа; ще й перед нашими батьками і дідами про се говорили по всіх царствах, а до сеї пори Бог не поблагословив — сказав Алексій Адашев.

— І доти се не стане ся, — відізвав ся Вишневецький, — доки якесь одно царство без помочи других не побє Турка. Ось, як ми Крим заберемо, тогді всі скажуть: бісурман не такий могучий, як ми думали. Тоді венеціянська республіка пішле свої ґалери на Біломоре, і Мультани і Волохи повстануть, і перський цар піде на Турка для того, бо він йому давний ворог; а ви знаєте, скоро неприятелеви в чім не поведе ся, то всі, що

перше його бояли ся, кинуть ся на него. Ось тільки з ливонськими Німцями треба вам помиритись, бо через се творить ся спір в християнстві, а бісурмани тішать ся.

— Ливонські Німці обидили нашого государя,, — сказав Адашев, — і наш государ післав за се на них військо, та многі міста вже покорили ся. Най біють чолом нашому государеві, а то вони мира з нами не хотять, майстер йде на наші городи.

— Говорять, — сказав Вишневецький: — бути може, вороги видумують, немов би то московські люди в Литовських землях поступали не по християнськи, людей мирних убивали, жінок безчестили, діти убивали; а в німецькій мові книжки такі випечатані, де описує ся, як московські люди німецьких людей мучать, та додані до того рисунки, а се московській державі не в честь.

— Мало чого не пишуть, — відрік Алексій Адашев.

— І мало чого на війні не буває, — додав Данило Адашев: — коли діяло ся таке, то се від татар а не від наших.

— Минувшого року, — сказав Курбський, — я сам побив їх кілька разів і поломив їх начальників, та не тільки не велів нікого мучити, а противно приказав кормити, одягати і начальників за стіл саджав. А тамошні прості люди, чухна і лотигола, самі Німців не люблять і хочуть бути в підданстві нашого государя, та ми, воєводи, радимо нашому государю, тамошних людей гладити і давати їм пільги, а не відпихати їх жорстокістю від себе. Нині же, ради загальної справи християнської, війни з невірними, ми будемо подавати цареві раду помирити ся з ливонськими Німцями, коби вони лиш побили чолом за-про мир. А ти, князю Димитре Івановичу, як думаєш, коли йти на Крим і в яку пору?

— Передовсім, — сказав Вишневецький — треба поставити городок на Пелі і поробити судна та чайки, а з весни вислати військо на суднах по Дніпру на море, до Козлова, а друге військо на суднах пішло би по Дону, на другий кримський беріг, до Кафи. А рівночасно післати на Крим черкаських князів, що послушні царському величеству. Опісля треба доконче, щоби цар-государ

звелів сам виступити з головним військом, як се він ходив під Казань, а то для того, що коли сам цар виступить, то за ним всі сміло пійдуть; і наші козаки, почувши про царський похід, всі підуть своїми головами.

— А скільки у вас козаків буде і яка їх сила? — поспитав Алексій Адашев.

— А чи дорідні вони? — спитав Курбський.

— У нас — відповів Вишневецький, — така пословиця: де крак там козак, а де байрак, там сотня козак. А яка у них буває сила, я вам сейчас покажу.

Він обернув ся до чотирох атаманів і сказав одному з них щось шепотом.

Виступив атаман, широкоплечий, високий, смаглявий, з чорною бородою, з густими навислими бровами з вистаючими скулами і мрачним, неприємно сумним виразом очей. Він вхопив одною рукою тяжке крісло, на котрім сидів Алексій Адашев, разом з ним, високо підняв до гори і обережно поставив на своє місце.

— Се — сказав Вишневецький, — він з почеси підніс боярина; але коли кримського хана з його трону так підойме, то вже не поставить на землю, а кине, щоб розбив ся в дрібні кусочки. А хочете бачити їх воєнну дородність, то виведіть їх в поле і веліть стріляти до ціли: коли оден промахне ся, то веліть мене самого застрілити... А коли піде государ з військом на Крим, то веліть чурам возити за государем запаси і ставити городки, а в тих городках лишати воєних людей з припасами, щоби від городу до городу була чиста дорога; а государеві йти на Перекоп. Ось ми з трох сторін ударимо на кримський юрт, а христіяне, що в Криму живуть повстануть на бісурман.

— Гарно, справедливо, гарно говориш, князю Дмитріє Івановичу, — сказав Данило Адашев: — від радости дух замирає; слухаючи тебе, так і хоче ся в поле на бісурман.

— Твоїми губами нам би іно мід пити, — сказав Курбський. — Ось коби тільки всі так думали. як ми, а то при боці государя є противники наших плянів.

— Ми передамо твоє слово великому государеві, — сказав Алексій Адашев. — а як йому Господь Бог га душу положить, так і буде.

— А що се за такий Самсон, — поспитав Курбський, покінчивши розмову про справу: — звідки ти його роздобув?

— Хто він такий, — відповів Вишневецький, — про се ні він, ні я не знаємо. Догадуємось тільки, що по вітці, по матері, він московський чоловік, ваш земляк.

— Як се, не знаєте? — поспитали бояре.

Вишневецький сказав:

— Більше як двацять літ тому назад, ходили наші козаки на татарів і збурили татарський авл, взяли одного раненого татарина в полон, а на його дворі був сей молодець, ще тоді малий, от-так з десять або одинацять літ! Татарин показав на него і говорив: сей хлопець був вашої віри, ми взяли його дитиною в московській землі і обрізали, а він був ваш, ми зняли з него хрест. Більше нічого ми не могли допитати ся від татарина, він зачав конати і умер, ми від його татарки рзали золотий хрест.

— А парубок вміє по руски? — поспитав Данило Адашев.

— Виучив ся між нами, — сказав Вишневецький — а як взяли, то нічого не знав.

— Атамане, — сказав Курбський, — покажи нам свій хрест.

Атаман зняв з шиї золотий хрест і подав.

— О, тут є і напись, — сказав Курбський та зачав розбирати: (благос... род...) мабудь родичів... слово... а другої букви не розберу, не то люди, не то мисліте...: (сину первенцу...) глагсль... рци... ба ще щось... Поглянь ти Алексію Івановичу.

— Не розберу, — сказав Алексій Адашев, поглянувши на напись.

— Якісь черти, — сказав Данило Адашев, — а ти дяче, чи не прочитаєш? — продовжав він, звертаючись до Ржевського.

Ржевський почав пильно придивляти ся хресту, поглядаючи заразом на атамана, котрий стояв з очевидною рівнодушністю, впиливши очи перед себе.

— Над глаголем щось ніби є, — сказав Ржевський, — але що такого — Бог його знає... Край стер ся, а за

глаголем ще якесь слово було, та з него остала ся іно одна черта.

— Так, — сказав Вишневецький, — а у нас не прочитали. Козаки не знали, яке імя йому дати, не то Григорій, не то Георгій, не то Гаврило; не знали, чи хрестити його другий раз, чи ні і відослали його до київського митрополита. І митрополит розбирав напись на хресті, та не розібрав, а хрестити його в друге не велів, длятого що хоч він був обрізаний, так поневоли. Митрополит прочитав над ним молитву й дав йому імя Георгій. Тоді взяв його до себе козак Тищенко, і він став звати ся рівнож Тищенко, а друге прозвище дали йому Кудеяр гісля того авлу, де його козаки найшли; і став він першій між козаками, сильний, бачте самі, який, а на невірних вельми лютій і для церкви божої ревний.

— А ти, — поспитав Курбський Кудеяра, — живучи у татарів, знав, що ти зроду русский чоловік?

— Не знав — відповів Кудеяр. — Вони зі мною много не говорили, тримали чорно як невільника.

Вишневецький сказав:

— Козак Тищенко оженив його з своєю донькою; і пожили вони, дуже люблячись, та не довго, бо іно чотири роки; найшли татари, а Кудеяр був в поході; татари у него молоду жінку взяли. Всі козаки збирали ся викупити його жінку з полону, але довідали ся, що хтось купив її в Кафі на базарі і тепер не знати, де вона.

— Ось нещастє! ось горе! — говорили бояри.

Вишневецький продовжав:

— Довго він банував і присяг відомстити ся бісурманам. Вже не раз давав їм себе пізнати. На війні зовсім себе не щадив і лише Бог його спасає; ніколи не бере в полон татарина, а кого пійме, сейчас убиває безпощадно. Деколи вже і я його сварю за велику лють; коби іно убивав, а то ще мучить, кого пійме.

— Як-же мені не вбивати їх, собачих синів, — сказав Кудеяр, — коли вони, бути може, у мене вітця і матір убил, мене самого побісурманили і з жінкою розлучили.

— Бідний! бідний! — сказав Курбський; — ну але й силюнькою наділив тебе Бог. Бути може, що як

скажемо государю, то він схоче прикликати тебе перед свої очі.

— Воля государська стане ся, — відповів Кудеяр.

— А давно у тебе жінку полонили? — спитав Данило Адашев.

— Шестий рік, бояре, — сказав Кудеяр.

— Божі судьби нерозслідимі, — може і найдеш, — сказав Данило.

— Де шукати її, відповів Кудеяр: — білий світ великий і широкий. Про се я й не думаю, одна гадка у мене: бісурманів бити.

— І християнству служити, — додав Алексій Адашев — всякими дорогами які Господь скаже.

Бояре розійшлись. Курбський запросив Вишневецького на пир і забажав, щоби з ним приїхав Кудеяр.

В гостях у Курбського були учасники козацької облоги, всі як господар, бажаючи війни з Кримом. Кудеяр показував перед гостями свою незвичайну силу, але відповідав на допити гостей короткими словами і дивував всіх своєю мовчальністю і сумовитістю.

— Але се молодець! молодець! — говорили розвеселені у Курбського бояре, — но, чого-ж він так в землю дивить ся?

— Горе у него велике — говорили інші.

Курбський, підпивши, зі звичайною своєю красноріччівістю, малював перед слухачами будуче торжество покореня Криму. Данило Адашев з живістю представляв перед гостями, як то він буде вязати татарських мурз, як государ в'їде на білім кони до Бакчисараю, так само як в'їздив у Казань; як зачнуть перемінювати мечети в церкві... Алексія Адашева не було. Він ніколи не являв ся на пирі, а приятелі його, знаючи се не сердились на него. Всі привикли говорити з Адашевим іно про справи. Обовязаний приймати кожного дня просьби, подзвані на імя царя, він говорив, що кожда мінута, проведена ним без роботи, є гріхом, бо через се можуть терпіти невинно обиджені і нещасні. Ніхто не бачив того чоловіка, щоби він сміяв ся, але за те ніхто, що має причину плакати, не відходив від него без потіхи; йому було не до пирів.

II.

Божевільний.

Війна тоді з Кримом була найживішою справою московської політики. По щасливім покореню Казані, по легкім опісля покореню Астрахані, на черзі стояв Крим; Москва збурила вже два розбищацькі гнізда, що остали з обломків Батневої держави; лишило ся збурити третє, найнебезпечнійше. Справа була трудна, але за те від успіху можна було надіяти ся більше хісна як від давних побід. Много перепон громадило ся для виконання великого підприємства, але головна причина була та, що в раді прибочній царя нестало вже давної однодушности, давної рішучости, давного одушевленя.

Десять літ не минуло від тої пори, коли ціла Москва з своїм царем ішла на Казань; тоді всіх мужів до радних і воєнних сполучив священник Силвестр. Тепер богато зачало зміняти ся.

Хоч отець Силвестр все ще не перестав впливати на царя Івана Василевича спасительним страхом. Хоч все ще видавав ся він цареві чоловіком з висшою силою, але чувство зависимости вже давно непокоїло царське серце. З молоком мамки виссав Іван Василевич мисль, що він роджений поступати так, як йому захоче ся, а не так, як другі порадять; а на ділі виходило, що він робив все так, як другі йому підшептували, а головно, як хоче піп Силвестр. Не притьмом, а мало-помало, немов капля жолобить камінь, свідомість своєї самодержавности звільняла Івана Василевича від гнету, який давив його неначе змора сплячого чоловіка. В пору коли се описує ся, цар Іван бояв ся Силвестра, але не терпів його. Силвестр не годив ся з многим таким, що було зразу одно і те саме. Цариця Анастазія, горячо і ніжно любляча свого мужа, не полюбила Силвестра: вона бачила і розуміла, як Силвестр тримав царя в своїх руках страхом посиляним йому свине обявлень; при тім Силвестер роздразнив нервову і недужу царицю тим, що в характері сповідника государя хотів підчинити його супруже жите правилам

свого „Домостроя”. Братя цариці, Захаріни, зненавиділи Сильвестра після того, коли то в часі небезпечної недуги, що постигла царя Івана, Сильвестр разом з деякими боярами придумав на случай царської смерти такий порядок управи, аби охоронити Росію від власти Захаріних в часі малолітності наслідника престола. З двох братів цариці, Никита, хоч і не любив Сильвестра, але будучи чесним чоловіком, втримував ся від всяких інтриг против него; за те другий, Григорій, злий і підступний, не залишав ніяких средств, готов був на всяку чорну клевету, на всякі інтриги. Він наговорив цареві, що Сильвестр, прихильно відносить ся до честлюбних забагів царського тіточного брата Володимира Андрієвича, немов то стараючого ся о престол зі шкодою прав Іванових дітей. Користуючись набожністю сестри Григорій Захарін безперестанно намовляв її тягати з собою царя по монастирях, чого не хотів Сильвестр, взагалі не люблячий тодішних монахів дармоїдів; Григорій звів царя Івана з монахом Григорієм Топорковим, бувшим ростовським єпископом, котрий в тайній розмові з царем завстидав його і дав йому приемну для него раду: нікого неслухати а робити так, як захоче ся.

Інтриги Григорія і намови любої жінки хоч настроїли царя Івана ворожо для Сильвестра, то все ще не могли спонукати царя до рішучого розриву з своїм сповідником. Іван любив жінку, на скільки бувають спосібні до любови такі еґоїстичні натури. Іван хитав ся то сюди то туди. Ось, під впливом жінки і її братів, він розгорюєсь злобою против Сильвестра, а Сильвестр пригадає цареві, що муж голова жінці і навіть ще докине, немов загально не звиртаючи своєї замітки до царя, що зле поступає муж, котрий у всім слухає примх жінки; тоді Іван перейме ся своєю гідністю мужа, зачне сердити ся на жінку; але жінка розплаче ся гіркими сльозами і цар погодить ся з нею, а відтак для догодження їй виявить злість до Сильвестра; зараз опісля, після привички, вірить в чудодійну силу Сильвестра і настрашить ся своєї смілости і старає ся погодити ся з Сильвестром. Сильвестр вкаже на що небудь такого, що можна уважати знаком Божої волі; Сильвестр що не-

будь як раз передскаже і воно так стане ся; Сильвестр забє голову цареві яким небудь текстом, яким небудь приміром з біблійної і византійської історії, так, що цар не може против него нічого відповісти і хилить ся перед мудростю сповідника.

Можна сказати, що всі інтриги против Сильвестра довго не могли би були підорвати його могутости, коли би Сильвестр, як перед тим, находив собі опору в боярах. Але вже деякі бояри, передтим у всім послушні Сильвестрови, зачали, так само як цар, непокоїти ся моральною зависимостю від попа, самолюбство їх скріпляло ся, і ось, замість сего, щоби як давнійше принимати безвзглядно його ради, замічали вони Сильвестрови, що люди світські більше від попа надають ся до державних і воєнних справ. Рішаючою подією для Сильвестра була заходяча тоді конечність вибору між Кримом а Ливонією. Отець Сильвестр радив цареві не рушати ливонських Німців, жити взагалі в мирі з християнськими краями, а противно старати ся порушити їх разом з Москвою на бісурман, а тимчасом самому йти на Крим та власноручно заткнути хрест на тім місци, де св. Володимир прийняв хрещенє. В царській раді не всі поділяли такий погляд: одні були за війною з Кримом, другі захоплялись, легким, як їм здавало ся, завойованєм Ливонії і придбанєм моря. Сам Алексій Адашев було захитав ся і не став відмовляти царя від війни з Німцями; цар любував ся надією заволодіти кріпкими германськими городами, про котрі мав неясне виображенє, мішаючи Коливань (Ревель) з Норинбергїєю, Ригу з Регенсбургом. Духовні достоїности радо благословили царя на бій з єретиками, латинянами і лютрами головно задля того, що знали, як се неприємно Сильвестру, а вони не любили Сильвестра за се, що він, не будучи більше як піп, був сильнійший від архиєрея, не тільки в світських але а в духовних справах. Цариця Анастазія не стримувала царя від війни з Ливонією задля того, що ніхто не жадав, аби сам цар йшов в похід на Німців, а кримської війни цариця дуже бояла ся; вона знала, що царя Івана потягнуть до Криму, як потягнули під Казань. Ливонська війна зачала ся. Священник-любимець від самої хвилі свого зближеня до царя ще не

привик щоби ділало ся щонебудь противне його бажанню; він сильно дорікав, він не вмів заволодіти над собою, особливо коли злочини, dokonувані татарами Шиг-Алея в Ливонії, давали йому добродушну причину нарікати против насиланя бісурман на християнських мешканців; він називав Ливонію бідною вдовицею, грозив Росії за ню божим гнівом, предсказував невдачі... Але що-ж? Немов би йому в упокоренє, замість неудач наступав успіх за успіхом! Сильвестр подавав ся на дальший плян. Кримська справа, котру він так підпірав, обмеживши ся маловажним що-до своїх наслідків походом дяка Ржевського і Данила Адашева, була майже цілком залпшена. Тепер приїзд князя Вишневецького піднімав її на ново. Смілий і краснорічивий князь Дмитрій Іванович посідав великий дар зеднувати собі любов і потягати других за собою, на пирі який дав Курбський богато бояр одушевило ся вже гадкою про війну.

В слід за сим у царя Івана Василевича зібрала ся боярська рада. Люди, що визначили ся при добутю Казані, князі: Сербський, Горбатий, Воротинський, Микулинський, Шенятев, Темкин, по приміру Алексія Адашева і Курбського, кріпко піддержували тоді війну з Кримом. Але супротив них станув князь Петро Шуйський гордий на свої успіхи в Ливонії. Він став доказувати, що не розсудно залишити начате завойованє країн і вдавати ся в нову війну, котра мусить втягнути московську державу в війну з Туреччиною. Шуйський говорив так холоднокровно, так розважно, що декотрих запитав а інших приневолив призадуматись. Однак більшість все таки була не по його стороні; але цар пристав до него: у Івана вбила ся в голову гадка, що він самодержавець, і задля того многі повинні робити так, як він хоче, а не так, як многим хоче ся; видячи, що в раді більшість за війною з Кримом, Іван рад був, що найшов ся противник сеї гадки і пристав до него. Крім того Іванови Василевичу не хотіло ся, задля трусливості, йти самому на війну: таж і на Казань ходив мимо волі. Порішили обдумати і пождати. Тимчасом надійшла вість з Криму, що хан Девлет-Гірей висилає у Москву посольство просити царя о мир і

дружбу та пускає на волю захоплених в часі нападів московських полонників. І ті, що побажали війни з Кримом, і ті, що не бажали, виводили з сего вельми користні заключеня. Ті що бажали, говорили, що се посольство хана означає його безсильність, обаву перед московським оружєм, і для-того треба чим скорше зачати з ним війну. Не бажуючі війни говорили: „Ось і гарно, значить можна і без війни погодитись з ханом, заключити гарний мир, користний для московської держави”. Таким чином справа що-до війни оставала нерішена. Сторонники війни з Кримом були дуже огірчені, але не тратили надії та придумували средства, як би обернути справу на свій лад. Ніхто з бояр не бажав так війни з Кримом, як князь Курбський; по невдачі на раді зачав тайно нараджувати ся з Сильвестром і вигадав способи, як би то склонити царя до війни з Татарами.

Цар Іван любив забавляти ся чим небудь чудним, надприродним, таємничим. Блаженні, божевільні, віщунки, ворожбити цікавили його і находили до него приступ. В Москві не переводили ся того рода люди; одні щезали, другі появлялись. Під той час в Москві звертав загальну увагу недавно появивший ся блаженний, худощавий старець, високого росту, з довгим, білим волосем, з великою подовгастою бородою, в чорнім довгим одязі з грубої вовни, крою сорочки, в острокінчатій шапці, з палицею заввишки голови, і завсігди босий. Ніхто не бачив у него торбини на плечах; не мав він сталого притулку в Москві; деколи ночував де-небудь в теплій хаті якого милосердного чоловіка, а деколи на вулиці коло церкви. Ніхто не знав, звідки він і хто він; а різні здогади і вісти розносились о нім по Москві. Дехто замічав в його вимові немов щось не московського: одні говорили — він з Риму, другі — Єфезу, треті — з Етіопії, четверті — з царства індійського; інші впевняли, що він московський чоловік з околиць над морем, двацять літ сидів на болотах, живив ся корінцями, а деякі здогадували ся, що він знатного роду та лише ради Христа вирік ся богацтва. Він, говорили про него, видить, що робить ся на сто миль, відгадує думки людські, передсказує будучність; але коли пробували розмовити

ся з ним, то він відповідав звичайно так, що трудно було зрозуміти властивий зміст його мови. Сей блаженний міг заходити до Сильвестра, помимо того, що Сильвестр не любив подібних людей. Блаженний, приходячи до Сильвестра не плів божевільних річий, лише говорив завсїгди щось розумного; а коли Сильвестр поспитав його: що він за оден? — блаженний замість відповісти на питанє, просив Сильвестра ніколи більше про се не допитувати ся. Блаженний чудував Сильвестра короткими натяками на ріжні справи, що підносили ся до тодішньої політики горожанського і церковного устрою; ніщо, здавало ся, не було йому чуже, все його цікавило. Коли прибув Вишневецький і представляв ся цареві, блаженний прийшов до Сильвестра і з великим співчутєм говорив о війні з невірними. Сильвестр розповів йому, що чув від других про Вишневецького, про його козаків, та натякнув про атамана-силача з таємничим хрестом.

Блаженний слухав з напруженою увагою, а на його лиці в одну мить показав ся і щез немов вираз наполоханя, так що Сильвестр поспитав його:

— Чи може ти не догадуєш ся, звідки родом сей незнаний московський чоловік?

— Ні, — задумчиво відповів блаженний; — чи не одно може бути похоже, ба коли-б... Мир християнству! Мир християнству!

Однак Сильвестр бачив, що блаженний якось змінив ся, та хотїв було його допитуватись, але блаженний сказав:

— Годить ся православному війську йти на визволенє многих тисяч хрещених братів — і сей з золотим хрестом най іде, і той що з мідяним. Духове родженє, паче тілесного!

Коли похід на Крим не був ухвалений на раді, блаженний прийшов до Сильвестра, а той розповівши йому про подію, додав:

— Тобі говорити всїм православним християнам, щоби однодушно сполучили ся за святий хрест, ба й самого благочестивого царя тобі би намовляти на війну.

Після сего блаженний зачав являти ся коло Ар-

хангельського собора і кричати зі всіх сил: „Ніч проминає, починає зоріти, роса паде, молоко з неба полле ся” Цар побачив його і велів прикликати до себе у двір.

Прийшовши до царя, блаженний упав на землю, простягнув руки в перед, а відтак скочив і закричав на ціле горло:

— Царю, іди бісурман бити!

— Сідай, божий чоловіче, — сказав цар, перенятій страхом задля такої несподіваної приключки.

Блаженний сів на поміст. Цар велів дати йому вина і солодоців. Блаженний скочив, взяв кубок, підніс до губи і зачав лити попри губи по бороді; відтак, немов то захлиснувшись вином, поставив кубок і, кланяючись до землі, сказав:

— Прости, царю-государю, не вели карати, помилуй, вибач! Не вмію вина пити! Дурак я неотесаний, хлопнсько сільський.

Опісля блаженний взяв з тареля кілька сушених овочів, скоренько сховав їх за пазуху, усміхнувся і сказав:

— Діточкам дам.

— Яким діточкам? — поспитав цар.

— Тим, що будуть проводити військом в Криму, як виростуть.

— Як то! в Криму?

— А так, в Криму, коли Крим завоюють.

— Хто його завоює?

— Русь.

— Коли?

— Коли Бог дасть.

— А як ні?

— Як пійдеш на війну, то ти завоюєш, а як не пійдеш, то не ти, а другі після тебе завоюють, а тобі буде сором і велика досада зі сторони невірних.

— Яка досада?

— Побють тебе і Москву спалять, як вже палили за твоїх батьків.

— А чиж віднесу побіду, коли тепер пійду на війну?

— Побідиш.

— Звідки се знаєш?

— В Лукомири сказали.

— В яким Лукомири?

— Всьо розповім, коли хочеш, а тільки тобі самому.

— Говори.

— Говорити?

— Говори.

— А ти не вибєш? Дай царське слово, що не вибєш.

— Чогож мені божого чоловіка бити?

— Памятай, не бий, а то буде боліти і я перед Богом пожалуюсь.

— Говори, не бій ся.

— Ну, так слухай. Далеко, далеко за Пермою великою є гори камінні, високі; а за тими камінними горами є югорська сторона, і живуть там люди малого росту, називають ся югра; околиця зимна, а в ній звірів много і риби; а за югорською стороною тече ріка Об, а за тою річкою, за Обою, розтягнув ся верств, уважай, на тисячу степ сибірський; на тім степу нічого не родить ся, і земля розмерзає літом, не більше як на два пальці; за тим степом буде море ледове; ніколи се море не тає, а буде сего моря верств з тисяч, або й більше; ніхто до сего моря не доходить, а не то щоби його перейти. А колиб який чоловік по божій воли перейшов се море ледове, то сей чоловік побачив би чуда невидані, немислимі, чого й в сні нікому не приснить ся а в гадку чоловікови не може прийти. Прийшов би сей чоловік до берега високого, а вийти на сей беріг ніяким чином не можна: вельми круто, хиба сили божі чоловіка туди виведуть. А як би сила божа підняла сего чоловіка на гору, то він побачив би за горою околицю ясну, теплу, зелену; а як би зійшов, на примір кажу, сей чоловік з гори, то була би перед ним ріка: вода в ній чиста і прозора. Станув би сей чоловік і подумав: куди Ти, Господи, то й заніс мене? А тут з другої сторони ріки дерево хилить ся, і поклато ся поперек ріки. Сей чоловік перехрестив би ся і пійшов би з галузи на галузь по тім дереві, та перейшов би ріку і зачав би ступати ногами по траві, мягкій наче шовк; сонце світить і не

палить, а на деревах висять овочі, яких нема на землі, і пташки між гілєм співають вельми солодкими голосами, і у воздуху невисказані запахи.

— І ось напротив сего чоловіка іде назустріч якпійсь старець біловолосий, вельми привітливий, і усміхає ся і говорить: вітай, чоловіче божий, прийшовший тут не по своїй воли, а по божому приказу; ходім до нашого мешканя. Чоловік сей і пішов за старцем і бачить: церков стоїть, верхи у неї золоті, а довкола церкви дерева, а під тими деревами сидить одинайцять старців в білих одежах, як сніг; а сей, що подорожного чоловіка привів, дванайцятий, та говорить той старець сему подорожному чоловікови: се мешканє наше, келій у нас нема, длятого, бо не треба: в сій околиці не буває ні дощу ні снігу, ні горяча, ні зимна, ні бурі; нема тут ні дикого звіря, ні гади їдовитої, ні комарів, ні мух, ні птиць; не буває у нас ні гризоти, ні недуги, а й смерти ніхто з нас ще не зазнав. Церков отся, де приносить ся безкровна жертва, побудована не нами, а ангелами невидимими. Тоді ті старці встали і сказали подорожному чоловікови: ходи разом з нами в храм божий помолити ся. І ввійшов подорожний в церков і бачить: цілий іконостас сяє від золота, а престол з каменя замоцвітного; оден старець одягнув ся в ризи білі, блискучі мов срібло, прочі стали крилошанами; і як зачали вони службу Господню, так і здавало ся подорожному, що він немов в небі, припав чоловік до землі, сам плаче, а на душі йому легко і радісно. А по службі всі вийшли і сіли за стіл під деревами та подорожного разом з собою посадили; і їли хліб білий, м'який, та овочі і вино пили, а вино таке, що і капля в уста впаде, а вже по цілім тілі розходить ся невисказана веселість. І кажуть старці: ми хліба ані не сіємо ані не печемо, дерево у нас таке, що хліб родить, та й вина ми не робимо, бо само тече з ягід виноградних. А скінчивши їдженє, всі встали і заспівали. Тоді сей старець, що священодійствував, так говорив подорожному чоловікови:

„Бисть нікогда царство греческое, царство над царствами, а в нем царствующий град Константин. Царград нарече ся, занеже над всіми градами земними цар бі. Тако пребисть, донележе наущенієм богомерзкаго

папи Формоза, отпаде ветхій Рим от благочестія і с ним вкуші страни западнія во тьму еретичества уклониша ся, точію в гречестій страні благочестіє не ізсядаше: но дійством диявольським мнози от православних христیان совратиша ся с пути істинна, впадоша в блуд, в чревонеістовство, враждованіє, чародіяніє і во во вся тяжкая, і Господь во гніві своем посла на них агарян нечестивих і предаде гради і веси їх на расхищеніє, і мнози христіяне мечем посічени биша, і мнози храми святіє і обители честнїя, обращени биша в ропати (капшца) сквернїя, і по всей землі начаша нечестивіє агаряне мучити інокї чеснїє, нудяще їх отрещи ся равноангельского іноческаго житїя, повелївающе ім мяса їсти і блуд творити. В оное время жиша во едином же місті дванадесять старец, отци пустиннїи, пребивающе вину в молитві, і тїи волею божією внезапно восхищени биша і во мгновеніє ока принесени в страпу сію, ідіже нинї ни зриши. Принесенним нам бившим яви ся нам ангель божїй, рече: „здї перебудете вину моляще ся і живуще непорочно, дондеже свершит ся ісполненіє времен і помолует Господь люди своя і освободит рукою крїпкою і мишцею високою от неволи бусурманскїя. Відомо буди вам, яко по мнозі лїтїх воздвигнетъ ся держава греческая і паки возсіяет віра благочестивая в Царградї і во иних градїх страни тия і тогда паки принесени будете в первое місто і тамо скончаєте земное житїє своє і отидете в покой вічний, тілеса же ваша пребудут во свидѣтельство родом грядущим. Донележе сіє сбудет ся, живуще здї не узрите никого же от міра, от него же взяти бисте, и не услышите гласа єго; егда же приблизится время ісполненїя завіта Господня, тогда волею божією придет к вам сімо муж нікій, восхищен от міра, і тому повідайте сія, яко приблизился час торжества всего христїянства і паденїя невірїя агарянскаго”.

— Опісля, по хвили мовчаня, старецъ сказавъ по дорожному: „возврати ся в страну російскую і повідай сія імуцим любов і ревность божїю, найпаче же благочестивому царю, единому под солнцем сущему. Блажен пже имат віру словесам твоим, а иже не имат віри і явит ся пред ним тощ глагол твой, того постигнет нічто от язв, уготованих не вірним в день воздаянїя по ділом

них. Аще хто не убоїтся и пдет на брань с невірними, ми, тому отпустят ся гріхи, і не точію ему, но і роду его даже до четвертаго коліна, а иже убоит ся і не идет на брань, той посрамлен будет пред ангели в день судний". По тих словах оден старець повів подорожного до ріки; дерево нахилило ся і подорожний перейшов по нїм на сей бік ріки, і знов був піднесений у воздухи та перенесений в рідні сторони.

Цар жадібно слухав блаженного, але нараз прийшло йому на гадку: чи не хитрить сей блаженний та чи не підмовлений він сторонниками війни з Кримом, хоч рівночасно кара, обіцяна в оповіданю блаженного за зневіру, жахала його. Трохи помовчавши, цар сказав:

— Що-ж сей подорожний чоловік, чи він був родом руский, чи як? а коли руский, то як він говорив зі старцями? вони чейже Греки і по руски не знають.

— Абож то руский не може навчити ся по грецьки? — відповів старець: — і колиб не навчив ся, то чи Бог не може отворити йому розуму так, що не вчивши ся мови, всьо порозуміє? Апостоли не вчили ся мов, а коли зійшов на них Дух Святий, то і заговорили всіми мовами.

— Правда — сказав цар. Відтак трохи помовчавши, поспитав:

— Сей чоловік, що його понесло до старців — се ти?

— Я, або не я, — відповів блаженний, — чи тобі не все те рівно? Письмо каже: иміючіе уши слішати да слішат.

Цар знов замовк, а лице його чим раз більше принимало суворий вид. В кінци, вдивляючи ся в лице свого співбесідника, цар поспитав:

— Хто ти такий? — Як тебе звать? Звідки ти?

Блаженний скочив, замахав руками і закричав:

— Ай, ай! — я говорив, що вибеш, а ти й справді вибеш!

— Я тебе не буду бити, — сказав цар, — а іно питаю, хто ти такий.

— Мужик — відповів блаженний.

— Як тебе звать? — Звідки ти?

— Мене зовуть: грішний чоловік, а родом я по тілу від Адама, а по душі від Бога.

— Ти не крути, а відповідай на розум, — сказав цар. — Що-ж бо такого? — Чи не знаєш, куди ти зайшов і хто тебе питає?

— Знаю, знаю, — сказав блаженний: — ти государ і можеш зі мною зробити, що захочеш. Прикажи положити мене на землю та поливати горячим вином, як се ти робив з Псковичами. Тямиш... Коли упав великий дзвін на знак надходячої на тебе кари — а скоро опісля пожар і бунт... І ти сам мало що не погиб від народного бунту.

Згадка про страшні події вивела з рівноваги царя. Він задрожав, почервонів, волосє на голові йому најилось; стиснув кулаки, немов то забираючись знищити смілого загадочного чоловіка, а сей глядів на грізного володаря з таким виразом лица, неначе хотів би сказати йому: не біси ся царю, ти мені не можеш нічого зробити”.

— Забирай ся проч з перед моїх очий — крикнув відтак цар.

Блаженний віддав поклін і проголосив:

— А ще хто не любить Господа Ісуса Христа, да будеть проклять! марань — афта!

Се сказавши, обернув ся і докинув:

— А епископство його перейме инший.

— Стій — закричав цар.

Блаженний приступив і спокійно дивить ся в очи розлюченому цареві.

Цар сказав:

— Кому ти вирік прокляте? — Чиє ти епископство предкладаєш комусь иншому?

— Се тому, хто не любить Господа нашого Ісуса Христа, — відповів блаженний.

— Ти думаєш про мене, що то я Його не люблю — сказав цар.

— Царю-государю, сказав блаженний: — ти впевняв мене царським словом, що не вибєш мене. Дурний мужик плів тобі нісенітниці. А ти чейже розумнійший від всіх людей, длятого, бо ти цар. Не слухай дурня, бувай здоров.

І блаженний скоро побіг на долину по сходах, проголошуючи:

— Що розумному слухати дурня! — Дурень дурне говорить; а ось як розумному прийдешь стратити голову, то згадає і на дурні рiчи

Послiднi слова блаженного звiчали в ухах царя немов торжественна ворожба чогось страшного. Противорiчнi думки ворухились в царськiй головi. То здавалось Иванови, що сей блаженний пiдмовлений Сильвестром, то знов цар бояв ся придержувати ся того пiдозрiня. Вкiнци блиснула гадка цареви, прикликати до себе Сильвестра і допитати ся: чи не пiдослав протопiш до него сего блаженного?

Перед царем станув сухорлявий чоловiк, рокiв з лятьдесять, великого росту, з довгою сивавою бородою, в чорнiй суконнiй рясi, в маленькiй шапочцi. В його очах пробивало ся щось доброго враз з суворим, щось допитливого враз з iронiєю; всi черти лиця неначе би говорили: я вас бачу наскрiзь; куди вам до мене?

— Отче, — сказав цар — у нас в радi ведуть ся справи якось незгiдно. Однi говорять — треба вiйну вести з кримськими татарами, другi кажуть — не треба, щоби не застановляти вiйни з Нiмцями. Як же-ж отче, даєш менi благословенство на вiйну з Кримом?

— Се дiло твоє і боярське, — вiдповiв Сильвестер. — Що значить наш голос, аще вiд себе а не свiше глаголем? Могучi мiра сего не слухають нас, і се добре; пiш знай свiй вiвтар і свiй требник; боярин же знай раду і воєнне дiло; мiськiй чоловiк — свiй товар і склеп, і сiльськiй — своє поле і соху. Кождий роби до чого покликаний. Ти ж покликаний свiше панувати над державою, творити правду і хоронити вiд ворогiв христiянських людей. Маєш дорадникiв і слуг і з ними розважай; у них се звичайне дiло.

— Я вiрю в твою мудрiсть, отче, — сказав цар. — Ти много разiв давав менi мудру раду і тепер хочу поспитати тебе.

— Мудрiсть людська се гординя перед Богом, — сказав Сильвестер. — Ще раз кажу: коли вiд себе говоримо, не вiр, коли не вiд себе, а вiд Бога — повинуй ся нашим словам, бо се повинуєш ся Богови, а не нам. Розваж, царю, своїм царським розумом: чи вiд Бо-

га, чи від себе говоримо. Ти, царю-государю, розсердився на мене за се, що я тобі говорив: не зачинати війни з Німцями, а йти в похід на бісурман. І добре було би стало ся негідному пошикови, колиб я був говорив зі свого розуму але се не було говорене від себе, а свише. Так, государю.

— Війна з ливонськими Німцями іде щасливо, — сказав цар. — Наші війська побивають ворогів. Вся ливонська земля небавом буде наша; Бог очевидно благословить нас.

— Конець діло хвалить, царю-государю, — сказав Сильвестер. — Буває, що Бог допускає довершувати ся неправному ділу, а відтак за него карає, ще раз кажу тобі не від себе, а від Бога. Праведна війна буває тоді, коли боронить ся святу церкву і населене християнське від навали ворогів: а Німці на московську державу не на падали, а ти государю, зачав вимагати від них неприналежну дань, а що не можна було їм заплатити сеї дані, то ти післав руйнувати їх, а ще кого ти післав! — татар невірних... Колиб я сказав, що се добре, то зілгав би Духови Святому. Ти на мене розгнівав ся; у всім твоя воля.

— Приїхав з Литви князь Вишневецький, кличе на кримських татар, — сказав цар. — Чи іти нам на татар?

— Всяке діло в добрий час закінчить ся добре, — відповів Сильвестер. — Колиж зачинає ся в недобрий час, трудно і прикро переводить ся. Не маю приказів свише, а своїм кепським розумом що можу сказати? Радь ся з боярами, людьми дорадними і воєнними.

— До мене, — сказав Іван, вдивляючись пильно в очи Сильвестрови, — приходив якийсь блаженний і дивні речі править про якусь чудну околицю, де живе дванайцять старців, а ті старці немов то предсказують конець бісурманства і велять іти війною на бісурмана.

— Бувають, государю, — сказав Сильвестер, — віщованя правдиві, бувають і ложні, як се і Никон Чорної Гори пише в своїй книзі; а я тобі государю давав сю книгу читати. Годить ся слухати сего з розвагою.

Іван Василевич розпрощав ся з Сильвестром ласкаво, нічого від него не довідавши ся, та лишив ся ще в

більшій певности, як перед тим. Тимчасом Сильвестер мав соперника, а був ним чудовській архимандрит Левкій. Він не мав і десятої часті того очаровання, яким володів Сильвестер, але зате відзначався прикметами, котрими притягав до себе царя. Слухаючи Сильвестра, цар був свідомий, що Сильвестер скаже так розумно, як йому самому й не видумати; цар відчував, що Сильвестер розумніший від него. Натомість Левкого уважав дурнішим від себе та завсїгди находив у него одобрене і оправданє сего, що йому хотїло ся; за се цар й любив його. І з внішного виду Левкій був противпоставленєм Сильвестрови; маленького росту, присадкуватий, з очами вказуючими покїрливість, він завсїгди тримався перед царем з тою напруженою увагою, з якою чоловік боїть ся втратити слово з промови свого співбесїдника. Коли цар звертав ся до Левкого ніби то за порадою, Левкій не задумувався, виступав зі своєю радою смїло, рїшучо, немов то против царя; але в дійсности говорив се, що було цареві приємне. Цар Іван Василевич любив глумити з архимандрита, архимандрит годив ся на се і сам веселив царя.

Цар прикликав Левкого.

— Пяний, архимандрит, — сказав Іван Василевич. — Чи не виспав ся? Ей, бо то рило! Преподобне рило! Напухло з перепою!

— Випиваю, государю, — сказав Левкій, — писано бо єсть: в беззаконїях зачать єсьм.

— А для чого писано: не упивайте ся вином, в нїм бо... знаєш, що в нїм?

— Якась заковика, государю; а в другім місци каже ся: води не пий іно вина...

— Вина? пристанув? га? боїш ся договорити? Написано: „вина мало”... а ти дуєш якими чарками?

— По чину, государю, і по тілесній потребі ради жолудка і частих недуг. А що написано: вина мало пий

— іно коневи ведро води не много випити, а коли би чоловік випив ведро нараз? А ось, в письмі говорить ся: митарі і любодїйці воряют (їдуть передом) ви в царстві небеснім, а воно значить: митарі були давнїйше — а тепер нема митарів: вони то прямо до раю пїйдуть.

А длячого? вони невинні, як діти. Коли-ж і дещо согрішать, то Бог не візьме їм сего за гріх, самі бо не відносять, що творять. Говорять знов; не можна прожити без гріха, а коли грішити, то ліпше п'яному, як тверезому. І ще писано, государю: се коль добро і коль красно, єще жити братії вкупі! А коли братія зійде ся разом, то як же обійти ся без вина!

— Хорошо, — сказав цар, — вищий же, коли так.

— Левко завсїгди готов пити, — сказав архимандрит, — а коли государ велить, то як же Левці не винувити царського приказу?

Принесли чашу вина. Левкій погладив бороду, поглянув на чашу приміляючись, проголосив: „ах, ти чашо, чашо моря соловецького”, і душком випив вино.

— Хочеш ще — поспитав цар.

— Скільки велить цар, стільки й буду пити; іно коли на ногах не устою і повалю ся, не гнівай ся. П'яний собі не пан.

— А коли — сказав цар — государ велить тобі пити в такий день, що в святцях не розрішає ся ні вина, ні єлея, тоді що?

— Нема розрішення понад царський приказ. Царський приказ те саме, що божий. Виповняти його велить сам Бог, — тоді відповідаю перед Богом вже не я; коли-ж не послухаю царського приказу, то завсїгди провиню ся, як перед Богом, так і перед царем.

— Мудро сказано, — сказав цар, — а коли цар скаже: Левко, не пий ніколи, а навіть в мясницю, тогді що?

— Тоді Левко упаде цареві в ноги...

При тих словах Левкій упав до ніг царя та продовжав:

— І скаже: царю-государю, вели ліпше Левці говову стяти, тому, бо Левці ліпше живим не бути, як не пити.

— Не бій ся, Левко, цар пити не заборонить, а скорше прикаже. Ну, Левцю, скажи мені ліпше ось що: появив ся тут блаженний, ходить та кричить, віщує; я його звав до себе.... Хто він такий?

— Не знаю, государю, про се вели поспитати отця протопопа Сильвестра.

— Чомуж Сильвестра, а не тебе? — сказав цар, нахмурившись.

— Я не звав його і він не приходив до мене, а тільки видів, як він з Сильвестрового дому виходив.

Зловіща гадка знов блиснула в голові царя; Сильвестер нічого не сказав про блаженного, коли цар його питав ся, а блаженний буває у Сильвестра.

— Чудні річи він розказує — сказав цар і розповів в скороченю Левкому се, що чув від блаженного.

— Се значить, — сказав Левкій, щоби цар на війну ішов.... Та, мабуть є такі, що бажають, аби ти особисто на війну ішов... Ні, царю-государю, не ходи! ти маєш воєвод, слуг своїх; їх, своїх хлопів, посилай, а тобі треба своє здоровле березти. Скоро князь Курбський, князь Серебрянний не вернуть ся з війни, то страта не велика: богато їх, князів на Руси, а ти, государю, у нас одиникий, цілому государству голова і оборона. А ось сих блаженних взяти би на допити, та підтягнути їх зо два рази на тортурах, то вони би зараз виспівали правду, а так тільки народ бунтують! Ади, що задумав! Старців якихсь вигдавав! Дав би я йому старців! Пригадай собі, царю-государю, як по Москві ходив божевільний та віщував: Москва згорить, а Москва й справді загорілась, а опісля між народом бунт повстав... всьо то вороги твої вчинили інтригами своїми! Ні, царю-государю, не слухай ворожих дорад, не іди на війну. Хто знає, що у них на гадці.

Левкова мова припала до серця цареві, котрий мучив ся підозрінями, що його, неначе дурня, хотять підійти та приневолити чинити се, чого він не хоче. Цар прикликав до себе Атанасія Вяземського, молодого любимця, котрого він вже тоді приблизив до себе.

— Танасю, — сказав цар — якийсь блаженний появил ся між народом, про війну віщує; розвідай ся, що він там такого говорить, а коли почувеш що небудь про нас, зараз вели схопити його... Не зважати на се, що він блаженний.

Вяземський шукав блаженного, розпитував ся,

їздив кілька днів по Москві — і слід застиг по блаженнім; неначе у воду скочив: а тільки дізнав ся Вяземський, що вечером того самого дня, коли він був у царя, виділи його у Подкопая; він кланяв ся народови на всі сторони і говорив: „Бувайте здорові, люди добрі! Побачите мене хиба в недобрый час, коли ворог бісурман під Москву підступить!” І опісля вже ніхто його більше не бачив.

III.

Ц а р и ц я .

В кімнатах цариці, довкола великого стола, застеленого зеленою в червоні цвіти скатертю, стояли дві робітниці і стара боярня, що наглядала над жіночими роботами. Подальше від них, коло дверей, стояв мущина, літ понад трийцять, з задумчивим лицем і безнастанно опускав очи в землю, як сего вимагала ввічливість й поважане до сего місця, в котрім він находив ся. Одіж на нім була на пів монаша, чорна, довга: лиш голова була відкрита. На столі лежав рисунок, представляючий зложене Христа до гробу. Женщини, що стояли довкола стола, находили ся очевидно в тривожнім доживданю і безперестанно споглядали на маленькі двері, ведучі до дальших кімнат цариці Анастасії. Ніхто не смів завести розмови. Вкінці двері відчинили ся, увійшла цариця, жінщина бліда, сухорлява; її черти, колісь гарні, були глибоко поорані передчасними зморщками, в її очах відбивав ся смуток і огірчене. Вона була одягнена в голубу атласову літню сукню з срібними вишиваннями; на голові у неї була боброва шапочка з денцем усіяним перлами. За нею поступали дві панни в червоних літніх одягах, з розпущеним волосем. Їх боязкий погляд вказував, що їх тримають в острій дисципліні. Наближивши ся до стола, цариця мовчки оглядала рисунок.

— Ось тут, матушко государице-царице — сказала стара боярня — іконописець з Новгороду розмалював взорець плащенці; може твоїй царици подобає ся”.

Іконописець поклонив ся до землі; цариця погля-

нула на него відтак подивила ся на рисунок і сказала тихо до боярині:

— Видати йому три рублі, най іде.

Боярня дала знак іконописцеві, а сей зрозумівши, вклонив ся і вийшов.

— Перший артист, — сказала боярня, — матушко государине-царице і вельми учений, у отця Сильвестра на вихованю перебував; а дав йому Бог талант іконописний. Він живе, государине, в Новгороді.

— То він новгородський? — сказала цариця, — а й у Сильвестра виховав ся? Не хочу! Не робити плащениці після його взірця. І найперше не приводити мені з Новгорода ніяких майстрів, а передовсім вихованців попа Сильвестра. Чуєш? Щоби сего більше не було! Чи-ж в інших городах не можна вшукати? Хибаж в Москві нема гідних? Що се такого, всьо з Новгорода і з Новгороду? Новгород для всього взірцем став, і навіть Богови по новгородськи велять молити ся. Москва голова Новгородови і всім городам: так і в книгах написано. А хибаж в Новгороді більша благодать? чи-ж ростовські чудотворці не святійші від новгородських? Новгороду не рівняти ся з Ростовом, а не то з Москвою! А ти може Новгородка, чи що?

— Матушко государине, — сказала боярня, — відомо тобі, що я родовита Московка, зі старинного московського роду.

— Но, то найди иншого іконописця, — сказала цариця, — але не з Новгороду, а вже ніяк з Сильвестрових вихованців. Піп набирає собі на улиці Бог знає кого, та на людей виводить... І через його вихованців ніхто хліба не може дістати. І попами своїх ставить, і піддячими ставить, та ще образи малюють його люди. Найди кого иншого.

— Станесь по твоїй воли, государине-царице, — сказала боярня.

На се увійшли в кімнату два брати цариці, Григорій і Никита, одинокі мушцини, що мали право в кожній порі входити до кімнат цариці.

Анастасія продовжала:

— А три рублі? То їм і пропасти з твоєї вини! Колиб ти мені була сказала, що з Новгороду, то я була би

і не казала навіть показувати його образу і взірця.

— Матушко государине — сказала боярня — не гнівай ся. Я верну ті три рублі, коли вони даремно страчені через мою вину.

— Було би між жебраків роздати! — говорила цариця. — Ади, три рублі не знати за що взяв! І так дре за свою нужденну роботу на ніщо нездалу, а інші бідні з голоду умирають. Їм треба помагати, а не даремно кидати гроші сільвестрівцям: Розтоветів ся вже за много пошна, нехай би з своєї паживи роздавав своїм.

— Матушко-государине, — говорила боярня, — будь ласкава не гніватись. Я зверну три рублі.

Я від тебе трох рублів не візьму назад, — сказала цариця — віддай їх половину до Тройці, а половину між жебраків розділи, коли твоя воля. А то, справді скільки бідних можна би обділити трома рублями, а так вони в одну ненаситну утробу новгородську попали ся... Боже, Боже, прости наше прогрішенє! Ну гляди, постарай ся о иншого іконошнця московського, або ростовського, або ярославського тільки не новгородського і не з Сильвестриногo гнізда. Іди до себе.

Боярня і робітницї поклонили ся і вийшли. Цариця звернула ся до панночок.

— Ви чого витріщили баньки? Ох, небожатка, як лиш з очий моїх, так ви зараз скалите зуби і розводите сміх неприличний. А! ти — ти чого глядиш там! А ти, балуховата! кажи: чи сміяла ся вона мені за плечима? Хочеш затаїти?... мені не скажеш?

— Я не бачила, государине?

— Брешеш, бачила! Ну, коли не бачила, а побачиш — то скажеш мені?

— Скажу, государине-царице.

— Неправда! не скажеш! Де у вас вірність? Яка ваша вірність! А як відверну ся і побачу... то може гадаєш що тобі буде менша кара, як її? Обі однаково покараю. Ідїть собі від мене.

Панни відійшли.

Куди не обернись, — говорила цариця до братів, — від Сильвестра не втечеш. Хотїла плащенщю вийти по обїту, за душу мого Митї-царевича в Горици,

що-ж? Кажу, найдіть мені іконописця, щоби мені взірець нарисував. А вони найшли з Новгороду, та ще з Сильвестрових вихованців. Піп з своєю попадею збирали всяку зволоч хлопців і дівчат, виховували та на людий виводили. А се чинило ся не для впадоби Богови, а задля того, щоби в цілім царстві своїми людьми всі кути позанихати. Впдите — всюди у них свої люди. І мені їхнього привели з новгородських.

— Знаю — сказав Григорій, — се з тих, що малювали Господа Саваота, чим Висковатий соблазнив ся. Ось, і тобі привели з їх нори щура. Хотять царя-государя з пантелику збити, щоби він у похід рупив на Кримську землю. Підослали йому якогось божевільного, віщуна про упадок турецького царства. Хвалити Бога, отець Левків схаменував царя-государя. Не піддає ся. А гут, бачиш, приїхав з литовських земель Вишневецький, намавляти царя до війни, та ще якесь чудо привіз з собою — якогось силача, Ілію Муромця... Хотять царя отуманити.

— Горе моє, горе! — сказала цариця: — ох як мені на серци тяжко-важко. Чує моє серце щось недоброго. Ох, брати мої рідні! Ратуйте мене, люблю я свого Іванчика по над все в світі, бути може, що се й гріх так любити, длятого, що Бога треба любити понад все, а коли чоловіка страшно полюбиш, то і супротив Бога прогрішиш ся. Тільки, що-ж мені діяти? Точить моє серце червак невсишучий! Вороги мої люті хотять мене з Іваном розлучити, з світа мене раді би зігнати, щоби самі заволоділи і царем і царством. Чого я не перетерпіла? Не забути мені до смерти, як Іванчик був хорий, перестав жити, а вони довкола него... думали, як би то дітям нашим наслідство відобрати, Володимира Андрієвича царем зробити... Мати його, люта змія!... низько мені кланяє ся, а сама лихо придумує... Бог впратував царя: і в день і в ночі від тої пори хвалю його пресвяту волю. Але пекло не спить. Піп Сильвестр, ворог лукавий, відобрав у мене дітий чародійством... а тепер злодії хотять царя забрати на люту війну, як забрали під Казань; чує моє серце біду; не довго мені горювати на білім світі, не до життя мені. Ох, ох!

Брат її Никита сказав:

— Не гніви Бога, сестро, малодушністю. Ти не любиш Сильвестра, і я його не люблю, та і як нам його любити? — і він нас не любить. Він би бажав, щоби нас не було при царю, а тільки він з своїми дорадниками остав ся на дворі. Надмірна у него жажда панованя. А щоби він чародійством у тебе дітий забрав, сего не годить ся говорити. Се діло Боже а не людське. Не годить ся обмавляти чоловіка, хоч би він був твій ворог і лиха накоїв!

— Хиба-ж він не чародійник? — сказав Григорій. — Як то він підійшов царя-государя! А може він розважний і богоугодний муж? Кілько то літ ми з ним боремо ся! Ось, розсердив ся государ, здає ся, приходить кінець Сильвестровому панованю: а тут ні! Дивись, він знов приблизив ся і знов його цар слухає. Як-же то він не чародійник, проклятий!

В ту хвилию почули ся кроки. Захарини пізнали хід царя.

Увійшов цар Іван Василевич, похитуючись на боки і усміхаючись; одною рукою він погладжував свою борідку, а другою опирав ся на палици з золотою галкою.

— Ха, ха ха! — сказав цар: — шурини! Чуєте, як мене хотіли піддурити. Найперше підіслали якогось божевільного і той говорив мені якісь дивні річи о привидах, щоби мене намовити на війну з Кримом; я велів того божевільного прихопити на злочинній мові, а він пропав як камінь у воду! Тепер взялись за щось иншого. Хотять для нашої царської забави показувати якогось силача, котрий руками душить медведя, а привіз його з собою Вишневецький. Думають, що я дивлячись на се, піддам ся їх радам. Ні, мої дорогенькі! не такий вам попав ся. Я собі на забаву погляну, але щоби іти війною на Крим, а й то ще самому, після їх бажаня, сего не буде. Ти, Настуне, про се не думай і не томи свого серця! Я на Крим не пійду, не виповню їх бажаня. Противно, вони будуть чинити у мене се, що я захочу, тому що я самодержець: від Бога дана мені власть свише, і що захочу, се й буду ділати, а вони мені повинні повинувати ся.

— О, государю, сказав Григорій, — як ми всі раді із'за твого мудрого слова. Не тільки ми, але всі пра-

вославні христіяни, що сучь під твоєю високою рукою, молять Бога лише о те, щоби все ділало ся після твого великого розуму, а не після рад боярських, а вже ніяк після ради пошівської.

— Піп Сильвестр мені не дорадник, — сказав цар: — наша воля була така, щоби піп Сильвестр був близько нас, а не захочемо, то піп Сильвестр піде завтра в Соловки. Що значить піп? не тільки піп — митрополита не захочу тримати, то й митрополит піде собі проч.

— Справедливе і мудре твоє слово! — сказав Григорій.

— Милий мій, Іванчику! — сказала цариця, обнимаючи з ніжністю голову мужа. — Ти не поїдеш на війну, ти зі мною лишиш ся!

IV.

Царська забава.

Перший зимовий сніг — милий, нетерпеливо дожданий з дня на день гість; перша санна — свято на Руси. Так і тепер; так і в старину бувало. Робота піде раднійше, забава веселійше, молодість стане більше відважна, дитинство різвійше, старість сильнійша. А для мисливих... отсе радість!..

Цар Іван Василевич не пішов по приміру своїх предків, князів, котрі, бувало, їздили один до другого за сотні миль, щоби погуляти по лісах і полях за звіром скороногим і птахом летучим, та свої давні свари і усобиці закінчити ловами в мирі. Цар Іван Василевич дуже хоронив свою царську особу і ухиляв ся від всего, де би заходила і найменша небезпечність. Він був дуже великим боягузом, хоч нічого так дуже не баглось йому, як славитись відважним і хоробрим. Поїде він на лови за заяцями, але то іно коли йому не скажуть, що там, де йому прийдеш розправити ся з зайцем, не стрітить медведя, вовка, рися. Не любив бувати особисто на ловах в лісах, так само як не любив іти в похід; але сей цар, як провадив війни і вислав своїх полковників, так само і на лови, хоч сам не ходив, посилав своїх двірських селян ловити

для себе звірів. Тодішнім людям було се на руку: всюди були мисливці, бо без них звірі вийшли би цілі села; не для забави а з konieczности вибирали ся до ліса мійські і сільські люди великими громадами воювати зі звіром, з всякого рода оружьем, від звичайної дубини до штудерної стрільби, котра була тоді ще великою рідкістю між селянством, та не заступала прадідних луків і стріл. За товпою мисливих псарі вели псів, що мали вислідити і вигонити звірів; тенетники несли величезні тенета (сіти), а ямарі лопати, щоби копати ями, де заманювали або заганяли неосторожного звіра, прикривши ями тонким хворостом, сухим листем і снігом. Весела була пора, коли ішли такі походи... Молодці ідуть, пісні співають, пританцювують, сміються, музиканці гудками, волинками і трубами розвеселяють наряд, а коли лучить ся — собаки вигонять вовка, лиса, медведя і наполоханий звір запутає ся в тенета або попаде в яму, скільки там сміху, шуму, гомону, радости! Старали ся, розуміє ся, ловити для царя молодих медведів і вовків, — зі старими якось се не удавало ся — накладали на них ланци, привязували під инню палиці і вислали в підмосковські села. По царському приказу, там їх тримали і плекали, добре накармлиючи, та ховали для царської забави; а коли захоче ся цареві, — приїде він до села, прикаже випустити медведя або вовка і пустити на них псів, або велить своїм людям бороти ся зі звірами; хто подужає — сему царська нагорода дає ся; кого медвідь поранить, сему дає ся на ліченє; а лучало ся, що медвідь і на смерть загризе чоловіка, тоді запишуть його в синодик та пішлють до різних монастирів поминати.

Тепер з нагоди першого снігу, згодив ся цар-государ їхати до села Тайнинського та погуляти разом з своїми близшими боярами. Вечером вислали туди царську кухню; досвіта місили короваї і пироги, патрошили всіляку рибу, приладжували її на всілякі страви до царського столу. Для царя ладила ся тоді незвичайна забава; цареві наговорили про незвичайну силу прибувшого з Вишневецьким козака Кудеяра, донесли і про його дивне походженє, бо ні сам Кудеяр, ані ніхто инший не знає, що се за козак, видно, що русского ро-

ду. Цар рад був поглянути на него; Вишневецькому ба-
жалось показати його московському государеві, але
сам Кудеяр не показував ні радості ні боязни появи-
ти ся перед царем.

Цар вислухав всеночне. Цілий ряд саний запов-
нив Кремль. Бояри беруть великого государя під руки;
він одітий в соболеву шубу, без покриття, з вишиваннями
штучно зробленими після всхідних взірців на юхтовій
шкірі; на голові у царя острокінчата шапка. Величезні
і широчезні сани поділені на два відділи; на заднім, ви-
висшенім, сідає цар-государ, побіч него хрещений цар
казанський, на переді, низше, сідає два бояри. Сани за-
пряжені четвернею, але не рядом, іно гусаком; на кож-
дім коні сидить візник верхом, а у передного візника
бич довший від него самого. По боках саний їдуть „о-
кольничі”. За царем наступають бояри з ради і сусід-
ства, пишаючись дорогоцінними футрами на своїх шу-
бах, з великими викладаними ковнірами, та обкладами
шапок з золоченими срібними вишиваннями, вибагли-
востю матерій на покриваннях шуб, різноцвітністю
килимів на своїх санях і дородливістю своїх коний.
Князь Димитрій Іванович Вишневецький, запрошений
царем на царську забаву, їхав в одних санях з князем
Андрієм Михайловичем Курбським; цілу дорогу вони
розмовляли про се, як би то наклонити царя, щоби ви-
слав велике військо на кримського хана і сам йому
проводив.

Ось приїхали. Бояри ведуть царя під руки по схо-
дах деревлянного двору в селі Тайнинськім; перейшов-
ши великі теплі сїни, цар входив до комнати їдальної.
Там були столи накриті гарними скатертями, на столах
покладені тарелі, ножі, ложки, більші кусні хліба, до
столів присунені лавки застелені килимками, а для ца-
ря уставлений окремо маленький столик, викладений
перломаточними кусниками; перед столиком крісло з
позолоченим поручем а над кріслом ряд образів в гар-
них рамах. Цар помолив ся перед образами, перейшов
через їдальню до другої комнати; там палило ся в печі,
і там цар рівнож наперед помолив ся, відтак сїв коло
печі, а бояри стояли довкола него; перейшло кілька мі-
нут, цар посидівши коло печі встав, взяв свою палицю,

що її віддав був окольничому, та перейшов до третьої комнати, де було його царське ложе, опісля до четвертої, призначеної для дворяків, котрі мусіли спати побіч царя, як йому прийшлось ночувати в Тайнинськім. З сеї четвертої комнати були двері на ганок під дашком, де відбували ся бої з звірями для царської забави. На ганку стояло лише одиноке крісло для царя.

Іван Василевич не був тоді в веселім настрою духа. Все, що чув і замітив недавно, залягло йому серце; він відчував, що довкола него щось задумує ся, підозрівав що його хочуть підійти, старають ся примусити зробити се, чого би він не бажав а що бажують другі; цар лютив ся. Йому приходило на гадку, що сею забавою заговірники хочуть покористувати ся, щоби підмовити його на війну з Кримом. Ще не було коли Іванови Василевичеви увільнити ся тій боязливості на отверту борбу з видуманими небезпечностями. Поки-що все обмежало ся ще лише на примхи самоволі.

— Алексію! — сказав цар до Адашева, усівши на кріслі, уставленім на ганку. — Хочемо іти в похід з великим військом на війну.

— Най Бог тебе благословить! — сказав Адашев, досить зачудований сею несподіванкою. — Ми всі ідемо з тобою і будемо бити ся против ворогів святого хреста до послідної каплі своєї крові, не жалуючи своїх голів. А куди ти думаєш? Против Татар?

— Ні, против ливонських Німців. Ви, мої добрі, мої вірні бояри так мужно били ся з Німцями, що мені вже ніяк не хоче ся покидати ливонської землі, не підбивши її цілої під нашу державу. А бісурман кримський не страшний; він шле нам своє посольство і вже випустив наш полон. Ми пристанемо на мир з кримським ханом після нашої волі, а самі підемо на Німців. Ось і другі бояри на раді рівнож говорили, щоби іти нам війською на ливонських Німців. І прибувший князь Дмитрій Іванович Вишневецький най з своїми козаками іде з нами також на ливонських Німців! Козаки наділені від нас платнею.

— Твоя воля, государю, — сказав Адашев, — ми ще не знаємо, з чим приїде ханський посол; а хоч хан і скаже, що визволить цілий полон, то сему не можна вірити, бо бісурман збреше християнинови. Німці, го-

сударю, побіджені силою твого царського величества; коли би тепер їх помилувати, дати їм мир, то вони віддадуть нам і Юрєв і Ругодів та прочі городи, заняті нашим військом.

— А коли ми їх не помилуємо, — сказав лукаво засміявшись цар — то вони нам віддадуть і Коливань і Ригу, і майже всі німецькі городи завоюємо. Ну, але що на се скаже князь Курбський?

Князь Курбський, що стояв цілий час коло дверей, виступив і сказав:

— Наша рада тобі, великий государю, знана, бо ми висказали її перед тобою в думі, а коли твоя така воля, щоби я перед тобою ще раз її висказав, то я скажу і тепер те саме, що говорив в думі; не іди, государю, на Німців, заключи з ними мир після нашої всіх волі, а сам іди з цілим своїм військом на кримського бісурмана, задля оборони своєї держави і безпечности населення християнського.

— А другі бояри не те говорили, — сказав цар — і для того буде так, як ваш государ захоче, як йому Бог на серце положить. На Него надіюся, Його прикази покорюся, а не князівським та боярським радам. Господь зі мною і ніхто против мене. Де князь Вишневецький?

Прикликали Вишневецького. Цар сказав:

— Показуй, показуй, князю Дмитріє, свого Голіята. Тільки я маю два дуже люті медведі; ніхто з них ще не відважив боротися. Коли котрий з них розторощить череп твому Голіятові, то ти за се не нарікай на нас.

— Такого медведя нема, котрого би не поборов мій Кудеяр — сказав Вишневецький.

— Ого-го! надто хвалишся, — відповів цар — а у нас кажеся, що чваньків пси їдять.

Ударили бубни. З долішних комнат двора вийшов Кудеяр, одягнений в чорний суконний короткий убір, в великих чоботах з острогами. У него в руках не було ніякого оружя, тільки за червоним поясом був застромлений великий ніж, до половини витягнений з похви. Кудеяр поклонився в ту сторону, де був цар, надів шапку і станув боком до ганку, приложив підбородок до

шиї, висунув праву ногу у перед, заложив ліву руку на зад і держав праву на відмах, немов готовлячи ся відперти напад ворога. Його мрачні очі вдивили ся в двері шпихлірів.

— Але-ж бо то плечі, плечі, — замітив цар — а які палці, палці!... Ба й брови які сердиті! Та се просто якнись вовкулак, лісовик!

Всі бояри стояли довкола царя з напруженою увагою. Нараз відчинили ся двері одного шпихліра, — звідтам вийшов медвідь... двері за ним скоро зачинили ся. Медвідь вийшов на майдан (так називали тоді таке подвірє), увидів стоячого Кудеяра... козак глядів на него грізно і суворо... медвідь заревів, підняв передні лапи, а на задніх ішов просто на Кудеяра... Кудеяр вихопив ніж. Медвідь заревів спльнійше і замахнув ся своєю лапою — одна секунда — медвідь розторощив би череш смільчака, всі крикнули... Але Кудеяр вправно ухилив голову перед ударом медвежої лапи і в тій же хвилині покориствував ся положенєм медведя, котрий вставив проти суперника груди, ударив його пожем в серце і сам відскочив на бік.

Роздав ся послідний рев здихаючого медведя. Кудеяр глядів на мертвого, вже безспльного ворога. На ганку всі були до такої степені приголомшені сям неожиданим кінцем битви, що не сміли вразити ні одобрєня ні зачудованя.

Цар перервав мовчанє.

— Є — сказав він — медвідь ще більший і ще сильнійший від сего. Чи схоче він з ним бороти ся?

— З ким прикажеш, государю, — сказав Вишневецький — з тим він і буде бити ся.

Вишневецький передав царське бажанє Кудеярови.

Кудеяр поклонив ся цареви мовчки; підійшов до неживого медведя, виймив з серця ніж, обтер о його шерсть і знов станув в попередній позі, ждучи на нового ворога.

Недовго прийшло ся йому дожидати. Медвідь веллчезного росту показав ся з других дверей шпихліра.

Побачивши неживого товариша, медвідь з переляком відскочив назад, розглянув ся довкола та вдивив ся в Кудеяра. Новий ворог не ревів, як попередній, а

тільки люто глядів на чоловіка. Проминула хвиля. Цар зробив таку увагу:

— Медвідь знать догадав ся, що перший через се пропав, що сам на чоловіка пійшов; сей дожидає чоловіка до себе: ходи ти сам до мене, а не я до тебе!

Але медвідь зробив рух і поволи став обходити свого ворога; медвідь відвертав голову в противну сторону, немов хотів перехитрити, немов удавав, що не звертає на него уваги, немов хотів би кинути ся на него несподівано; але медвідь не обманув козака. Кудеяр бистро, немов кіт, зробив скок і миттю опинив ся верхом на медведи, обома руками схопив його за горло і зачав душити з цілої сили. Медвідь захропів і підкосив ноги. Кудеяр не переставав його душити, доки в медвежій тілі не перестали появляти ся передсмертні судороги. Тоді Кудеяр встав з медведя, зняв шапку і поклонив ся цареві.

Юнак! юнак! — сказав цар. — Се справдішній богатыр, Ілія Муромець!...

На царський приказ, переданий через Вишневецького, Кудеяр вийшов на ганок і мовчки дожидав царського слова. Всі з цікавістю йому приглядали ся.

Цар велів подати побідникови срібний ківш з медом.

Кудеяр змішав ся. Степовий козак не знав, як йому повертати ся перед таким вельможею, чи говорити, чи мовчати; він поглянув на Вишневецького, відтак поклонив ся цареві мовчки, випив мід і віддав ківш прислузі. Цар сказав:

— Сей ківш тобі за твою добру службу.

Кудеяр знов мовчки поклонив ся.

— Говорили нам, мов би ти сам не знав, що за один: змалу був у бісурман, але сам з роду русского, християнського. Покажи но мені хрест, що у тебе на шії.

Кудеяр мовчки зняв з себе хрест і передав цареві.

Цікаво розглядав ся цар на хрест, задумував ся, чи не відгадає, а опісля віддав його Кудеярові.

— Хто тебе знає, що ти за один, але мабуть не простого роду. Велю кликнути клич по цілому царству, щоби зголосили ся ті, у кого пропали діти під сю по-

ру, як виходило би після твоїх літ, з трийцять або й більше років. А доки Бог не виявить тобі твого роду, будеш наш і ми тобою заопікуємося. Відділити йому в Білевськiм околі, п'ятьсот мір і ліса і сінокосів, як годить ся, та вписати його між дворян. Най двигає нашу царську службу. Я його пішлю на ливонських Німців. Най їх заколює і душить як медведів.

— Великий государю, — сказав Вишневецький, — мій Кудеяр має великий довг.

— У кого? — поспитав цар. — Я його викуплю від зобов'язання.

— Він має довг у бісурман. Коли він був зі мною в поході, татари напали на його хутір під Черкасами і забрали йому жінку. І вона пропала без вісти! Він поклявсь пімстити ся на бісурманах.

— Для такого юнака найде ся у нас жєницина ліпша від першої його жінки — сказав цар. — Треба взяти другу, а давну забути. Попала ся в полон бісурман — то так само, як би умерла. Хочеш, молодче, женити ся?

— Я вже законно повінчаний — сказав Кудеяр.

— Хибаж надієш ся, що давна жінка до тебе верне ся? Ні, молодче, пуста твоя надія! Певно з горя померла, вели ліпше записати її в пам'ятник... А чи гарна була твоя жінка?

— Для мене ліпшої не треба було, царю — сказав Кудеяр.

— Жаль, жаль, — продовжав цар — а все таки, коли її не можна дістати, треба иншу брати.

— Ні царю-государю, не хочу, — сказав Кудеяр, — коли так подобало ся Богу, лишу ся без жінки. Позволь, царю, бісурман бити, мстити ся на них за жінку.

— Ого! — сказав цар, — ти хочеш на бісурман іти, жінки своєї шукати! Ти, може бути, бажав би що би і ми пішли з тобою ради твоєї жінки. Ха! ха! ха! Коли би ми пішли і цілий Крим завоювали, то й тоді ледви чи би там твою жінку найшли; коли вона жива, то вже певно запродана до якого небудь бісурманського краю, що дальше від Етіопії. Ну, іди, іди! ми тебе не затримуємо. Іди воювати з бісурманом, шукай своєї

жінки і приходи разом з нею до мене, тільки я з тобою не піду... ні!

При тім цар обкинув поглядом своїх бояр і продовжав:

— Ну, а коли ти найдеш свою жінку і прийдеш до мене разом з нею, тоді я з цілим військом піду на бісурмана і Крим завоюю. Тепер поки що іди собі сам.

Кудеяр похмуро глядів за час цілої бесіди царської, з очевидним огірченням: насмішки царя роздирали його серце.

— Ну, покажи тепер своїх стрільців, князю Дмитріє Івановичу, — сказав цар до Вишневецького, коли Кудеяр відійшов.

На приказ Вишневецького, козак прибив до стовпа, що стояв на майдані, велику дошку, немов полицю, на тій полиці положили рядом кільканайцять яєць. Вийшло десять козаків з рупницями і кождий стріляв по черзі поціляючи кулями яйця. Цар хвалив їх.

Опісля принесли довге полотно, розтягнули його від стовпа до тих дощок, котрими були заставлені прогалли між шпихлірами і прибили цвяками; ціле се полотно було усіяне хрестиками, назначеними вуглем. Вийшло кілька інших козаків і один за другим стріляли з лука, а стріли опинювалися в полотні в тих місцях, де були позначені хрестики.

Цар ставав чим раз веселіший від тої розривки.

— Тепер — сказав він — най Кудеяр прибере моє подвіре, спрятає дошки з проходів і вийме стовп.

Вишневецький передав приказ Кудеярови. Силач найперше вптащив мертвих медведів, відтак майже без напруження забрав дошки, виніс їх і зложив на купу під шпихлірем, а опісля підійшов до стовпа, глибоко закопаного в замерзлу землю, зачав його двигати; стовп мало-помало зачав колхати ся. Кудеяр нагнув ся, вирвав стовп з землі, не дав йому упасти на землю, підставив своє плече, двигнув і поставив під стіною шпихліра.

— Що то за сила, страх! — сказав цар. — Ну, але скажи ти мені, князю Дмитріє Івановичу; я знаю, що ти чоловік богобоязливий і добрий. Чи можеш мені поручити, що тут нема нічого нечистого, що сей твій Ку-

деяр одержав таку силу від Бога, а не від лукавого, ані не через чари?

— Царю-государю, — сказав Вишневецький, — мені самому приходила така думка, але ні... мій Кудеяр не має з ним ніякого діла; побожний і ходить часто до церкви, і постить, і ходить сповідати ся, та і то не раз на рік, а частійше, по два і три рази.

— Ну, то-то, — сказав цар, — а инакше то й ми з ним погубимо наші душі, коли станемо тішити ся чортівським ділом.

Цар з ганку увійшов в двір, перейшов в дальші сїни, де вже були заставлені столи для царської служби і козаків, та перейшов на другий ганок, що виходив на друге подвірє, прямо воріт, де був головний вїзд. На царський приказ привели собак і випустили з запертя лїса на поле; собаки кинулись за лїсом. Цар тішив ся, дивлячись, як лїс, з природною своєю хитростю, вимпнав собак, обманював їх, кидаячись на різні сторони, вимпкаячись від страшних зубів в ту хвилю, коли собака готова була схопити його вже за хвіст, — все було даремно — далеко, далеко погнали собаки хитрого звіря, за собаками побігли псарі; цар вже не міг нічого видїти, але нетерпеливо дожидав вісти, як скінчила ся війна з лїсом. Вкінци вернули і привезли трупа пошарпаного зубами псів — лїса.

По тих всїх забавах пішли обідати. Обід був пісний, з рибою. Цар, сидячи за своїм окремим столиком, посилав страви Вишневецькому і його атаманам, що обїдали з царською службою в сїнях; цар звертав ся до Вишневецького з ласкавими словами: „Князю Дмитріє Івановичу Вишневецький! Приїхав ти з литовської держави до нас на службу по своїй добрій волі з своїми хоробрими атаманами і козаками. Ми, государ, тим тішимо ся і в своїй ласці приймемо тебе і твоїх атаманів та козаків. Їж наш хлїб-сіль, пий мід, вино, покріпляй ся і весели ся з нами.”

Коли налили білого меду, всі виходили з поза стола і поздоровляли царя. Вишневецький, проговоривши царський титул, з жаром грїмко промовив:

— Дай, Боже милосердний, тобі одинокому під сонцем істинної всхідної віри нашої государевни, над

всіми твоїми ворогами побіду, а передовсім най затмить ся від блиску хреста святого місяць мусульманський, най покорять ся нечистиві погаряни під скиптр твого царства та най заткне ся московський прапор на мурах Бакчисерая, як се на мурах Казаня і Астрахана вже заткнув ся з Божою помочію. О, великий царю! щоб ти прославив ся понад всіх своїх предків, щоб твоя держава вивисшила ся понад всі держави сего мира, щоб зазнали блага численні народи під твоєю мудрою властію. Будь благословенна Богом держава царства твого. амінь!

Заохочені приміром Вишневецького, бажаючи війни з Кримом бояри рівнож проголошували бажання побіди над бісурменами. Царський обід приймав вид підготовлення до наступаючої війни з Кримом. Цар, упоєний величаннями і похвалами своєї мудрости, могутости і сили, також піддавав ся тій гадці.

Тімчасом в сінях, за кількома столами, обідали атамани і козаки, разом зі службою. Кудеяр був з ними і дуже мало їв та пив. Він був після свого звичаю понурий; всіх відпихав від себе своїм видом на всіх наводив поневоли сум своєю присутністю. Присутні пробували зайти з ним в бесіду, але не могли добити ся від него нічого крім уривочних слів, а найбільше не терпів він, коли розмова сходила на него самого, про його долю, про жінку і навіть про його силу. Кождий, що пробував заговорити з ним, вже не мав відваги другий раз зачинати якої небудь розмови. Троє зі служби, що сиділи подальше від него, вели між собою тихо таку розмову:

— Чи той силач — сказав один — не знає ся з нечистою силою? Га!

— Та — замітив другий — як він на тебе іно погляне, то аж лячно стає чоловікови. Ану давай мені рубля та кажи: переночуй з ним сам на сам, то бігме — не возьму!

— Ледви чи він знає ся з нечистим, — замітив третій, — на нім є хрест. А хто з нечистим знає ся, то найперше хрест з себе здійме. Передвчера я бачив, він був в церкві, хрестив ся, тільки не зовсім так як ми; ну, але се вони всі так хрестять ся, литовські люди;

у нас, бач, послідні два палці складають ся разом з великим, а два палці просто, а у них і ті два, що у нас просто, зложені з великим. Віра же, кажесть ся, одна і та сама, грецька.

— А голови нащо вони голять і жмут волося лишують? — сказав перший.

— Се в них називає ся чуб; я питав, говорили: се, значить свобода козацька, щоб всі бачили, що він козак, вільний чоловік.

— Ну, се він вільний там у себе, на Україні, в Черкасах, а у нас, коли до нас прийшов, йому вільним називатись не годить ся, для того як став служити нашому государеві, то вже зробив ся хлоп, а не вільний чоловік. Прийде ся воленьку дома лишити, а не сюди возити.

— Заборонений товар — докинув перший.

— Ба й хрест класти на себе — сказав другий — випадало би їм так само, як ми кладемо, а не після свого звичаю, для того що коли ти признав ся з нами до одної віри, то вже нічим не ріжнись ся. А то.. хто знає: яка сила в тій ріжниці. Що се за такий хрест? Чи справедливий він? І чи від Бога? Він говорить, все те однаково, все рівно; ба, але бо то він про себе говорить, а звісно, що ніхто про себе не скаже дурного слова. Варта би нам добре дізнати ся: чи він хрестить ся, а може бути зовсім не хрестить ся, лише відхрещує ся. Ось що! Га! Старі люди розповідали, що в литовській землі всякі чари бувають; у них і кулі вміють зачарувати, хто куди цілить, туди і певно потрафить, а все те не без нечистої сили. Є в них до того баби чарівниці, що знають приворожувати: зроблять так, що ось чоловік одного любить, а другого ненавидить. Тож і бач, скоро такі до нас найдуть, то чарами приворожать до себе любов нашого государя, щоби любив їх більше як нас, а нас, родовитих московських людей, відворожать від государя, і стане цар государ для них дуже ласкав, а ми попадем в неласку. Ти бо говориш: він до церкви ходить і хрестить ся? А що, коли справді відхрещує ся, то се тільки обман, нечистого вигадки, щоб до церкви ходити його слугам не було зборонене; значить він вдумав не хрест, а все те, щоби нас обманити і слуг сво-

їх прославити, нас же від вірних християн понизити і покорити. Коли по правді ті захожі суть одної з нами істинної віри, то наказати би їм хрестити ся так, як ми хрестимо ся; а не схотять, то буде ся знати, що у них в гадці лукаве і люди вони не добрі, та вигнати би їх з нашого краю, щоби вони в нім своїм ворожбощтвом не вчинили якого лиха і нещастя.

— О тім всім, про що ми говоримо, замітив третій — годить ся розсуджувати не нам, простакам, а духовного знання людям; а то, коли станемо про такі справи говорити, гріха наберемо ся; а коли не схаменемо ся, то нас перед освященій собор покличуть за пусті мудрвання, як було з Матюхою Башкшишм і його сторонниками, та з дяком Висковатим. Наш преосвященій митрополит Макарій говорить: „Коли ти ноги, то не думай бути головою”.

— А ти думаєш, — сказав другий — що духовного знання люди не говорять те саме, що я? Ось, чудовський архимандрит який мудрець, а який ученій! Чи є в московській державі другий такий ученій! А він говорить, многі з нас чули: від тих захожих не ждати нам нічого доброго. Підлестні вони і обманці, християнами прокидують ся, а не справедливі вони християни... характерники вони прокляті; думають підійти і зачарувати нас своїм чародійством і чорнокнижництвом. Ба й ще що додав: на бісурман царя нашого підмовляють, а самі з бісурманами в тайній дружбі, нарочно нас хотять посварити з бісурманом щоби зрадити нас. А сей снлач, Кудеяр, чи як там його звуть... таж він не козак, а татарин, нарочно з козаками живе буцім то він козак, а тайком служить кримському ханови, та тут прийшов, щоб розвідувати і ханови доносити, а сила у него тілесна від нечистого: він йому за таку силу душею заплатив!

По скінченім обіді цар приказав, немов з надзвичайної ласки, прикликати козацьких атаманів і власними руками давав їм білого меду. Коли підійшов до него Кудеяр, цар сказав:

— Ну глядиж, молодче, іди і побий бісурмана, найди і відбери у него свою жінку та приходи з нею до мене: тоді я, як сказав, пійду і сам з цілим військом на Крим. На се моє царське слово. Тільки ось що: ну,

коли ти найдеш свою жінку а у неї буде дитина, — не по її волі а по неволі — від бісурмана, то що тоді? Чи возьмеш дитину бісурманську за свою? Га!

Кудеяр мовчав, дивився якимось дуже злобно і гриз собі губи.

— Що-ж, молодче, не знаєш, що сказати? Та, воно трудна справа... Прийде ся, чужу, та ще бісурманську дитину за свою рідну прийняти і з нею вік прожити. Признай ся, тяженько буде. А не так — то дитині кесім баші... Але що мати скаже?

Іван не дїждавши ся відповіді від мовчаливого Кудеяра, звернув ся до своїх бояр і сказав:

— Ось воно... сильний, а глупий! руками медведів душив, стовпи з землі вириває, а головою не може сего розсудити: коли вже таке нещастє склало ся, що жена понала ся бісурманам — то так само, що жінка умерла: чого за нею тужити і побивати ся? Де її найдеш? А хоч би і найшов, то вона не годилась би. Ні, сего порозуміти, нема у него розуму.

Цар сміючись, пішов в свої кімнати.

Скоро після того, вже під вечер, цар виїхав ся з поворотом до Москви. За ним поїхали і бояри. Вишневецький їхав, як перед тим, з Курбським в одних санях, і два князі вели між собою таку розмову:

— Князю Андрею Михайловичу! Здає ся, ми не дійдемо до того, за чим я до вас приїхав. Цар очевидно не хоче воювати з бісурманами. Цар хоче послати мене з козаками на ливонських Німців...

— Князю Дмитріє Івановичу, — сказав Курбський, — по правді тобі скажу: тяжко приходить ся жити. Государ доброї ради мало слухає, а скоро, не дай Боже, і цілком перестане слухати, та лише дає послух спикофантам, підшеникам, котрі задля своєї гнучности і щоби бути ближше царя, будуть підмавляти його на всяке лихо та підбехтувати против ради чесних воєнних мужів, і буде у нас велике гоненє а царству московському вийде се на шкоду і руйну. Всего лиха початок — цариця і її брати глупі. Цариця не терпить отця Сильвестра за те, що отець Сильвестр царя добра навчає, до роботи скланяє, від бездільности і пристрасти відводить, та не дає волочити ся по монастирях, проводити час з блазнами, з неробами, волхвами і вол-

хвицями — з глухими бабами... Брати цариці завистію до нас всіх дишуть: вони люди з низького роду і се їх болить, хотять всіх людей з славного роду віддалити від царя, щоби їм самим правити цілим государством.

— Коли таке, не дай Боже, в вас стане ся, — сказав Вишневецький, — то я тобі скажу по дружньому, князю Андрею Михайловичу, не буду у вас жити. Я ради доброї справи, для служби християнству до вас приїхав, а коли се на нічо не здало ся, то по нашому говорить ся: коли моє не в лад, то я з своїм назад.

— Ох, — зітхнувши, сказав Курбський — і я тобі одинокому по дружньому скажу, князю Дмитріє Івановичу, я хоч і родовитий московський чоловік, а до зла руки не приложу, і прийдешь мені, як у вас кажуть: в світ за очі іти.

V.

Кримський полон.

За рікою Москвою був тоді великий двір, називав ся „кримський”; внутр його, по правій стороні, вибудований був ряд одноповерхових домиків, під одним високим дахом з драниць, так що все те видавалось одним довжезним домом. Просто против воріт була велика комната в три поверхи, відзначаюча ся чепурністю, будованя, великими вікнами і вирізками коло вікон; ліва сторона двора була забудована множеством хатчин, закамарків, розкинутих в такім неладі, що, здавало ся, можна було заблудити і цілий день шукати виходу. Такий спосіб будованя надавав ся знаменито для пожарів, котрі зчаста навіщували кримський двір, але по пожарах будовано давним ладом. Кримський двір, служив на приміщенє приїзджаючих до Москви послів і гонців кримського Хана, і для них то була призначена велика комната з прикрасами. В сїм дворі ставали і татарські купці, що приїздили до Москви з всхідними товарами. До сего двора часами привозили і увільнених полонників та придержували там день-другий, доки не розмістили їх, куди годило ся. В ті часи полонників викуплювали або вимінювали звичайно в пограничних містах, звідки увільнені роз

ходили ся до своїх місць приналежности, але тих, котрі не мали родини, або викуплювали ся на рахунок царського скарбу, або з якої иншої причини потрібні були для допитів, привозили до Москви і приміщали в кримськiм дворі. Під той час туди являлись і московські полонники з панськими послами і гонцями, привезені для заміни на татарських мурз, після заключеної наперед умови, або увільнені кримським ханом на знак дружби з московським государем. Отсе тепер як раз лучило ся.

Хан Дівлет-Гірей, наполохавши ся успіхів Вишневецького і Данила Адашева в минувшім році та почувши, що Вишневецький підмовляє Москву против Криму, зміркував, що при тодішних невідрадних обставинах Криму буде розумнійше заявити Москві охоту до помирень і тому вислав Карач-мурзу в посольстві до Москви, щоби заявив, що на знак дружби і братерства увільняє всіх московських полонників, забраних послідними роками. Більша часть була увільнена на границі а громада з кілька сот людей прибула до Москви з Карач-мурзою та примістила ся в кримськiм дворі. Хоч двір обширний, то тепер був він за тісний, так що бідняги, котрим не стало місця в хатах ночували в зимних комірках, без огляду на се, що вже наступила зима... Впрочім полонникам прийшлось побувати там не довго. На другий день, по прибуттю Карач-мурзи, наповнив ся і кримськiй двір і ціле подвірє санями бояр, гостей, архимандритів, ігуменів і многими людьми всілякого стану.

Одні приїздили і приходили відшукувати свояків і знайомих, другі щоби роздавати милостиню та забирати до себе нещасливих будьто з співчуття будьто за для своєї власної вигоди. Підняв ся гамір, почали ся оклики, риданя, подяки, обійми, поцілуї. Там мати обливала слізми голову повернувшого сина, там діти вішали ся на шию батькови, котрого зразу не пізнали, не бачивши його кілька літ, там цілував ся брат з братом, сестрінець з дядьком; для многих наступив такий день невисказано радісний; година такого щастя, за котру, здавало ся, не жаль було перетертити багато гірких літ. Нещастє тратить свою палючу силу, коли у-

стає, а чоловік відчуває для него вдячність за ту хвилину величезного щастя на землі, — за мінуту покінченого терпіня. Але були тут і такі брати, дядьки, сестринці, котрі поверховно виявляли радість, а внутрі лютилися: се були такі, котрим не хотіло ся звертати вернувшим своякам їх майна; вони уважали їх за погибших, а тут нараз несподівано свояки оживають... Що-ж робити?... Їх цілують, обнимають, а в душі собі гадають: лінше було би, слиб чорт був тебе взяв. Деякі пани приходили у кримський двір немов з побожності, а на самій річці задля користі: розглядали ся, чи нема якого бідака, котрий не має куди діти ся і, коли пайшли такого, розпитували ся його з співчутєм, давали йому похитиника, відтак знов розпитували ся, зітхали разом з ним над його горем та спріцтвом і немов співчуючи говорили йому: бідний ти, бідний спіртка! По що тобі скитати ся по білім світі? Ох, ох! Людний добрих мало тепер стало на світі, кождий дбає, щоби лише йому добре було а ближньому свому лиха шукає, зменшила ся милосердність; ходи до мене, у мене для тебе кут теплий найде ся, ситий і одягнений будеш, а роботи великої не будеш мати. Піддасть ся спіртка приманчивій бесіді і поведе такий милосердний спіртку до дяка у хлопський приказ підписати письмо, дасть йому пять рублів, а наобіцяє у двоє, та возьме бідака у рабство на ціле житє. Прийде ся біднязі перемяти зазулю на яструба: освободив ся з татарської неволі а понав ся у московську. Монастирські власти приїзджали на кримський двір вербувати полонників до себе у монастирі; також дадуть спротині милостиню, вискажуть йому мудрі слова про суєту міра і про се, як добре буде на тім світі тому, хто вирече ся світа і піде у монастир в надії побожного житя, а відтак затагнуть спроту до себе і визволений з татарської неволі стане рабом всечесного чина, засудженим трудити ся в поті чола в смутку, тісноті, убожестві, надіючись царства небесного та переносючи на своїм хребті замість татарської нагайки ігуменську палицю. Знатні бояри їздили на кримський двір роздавати милостиню, бо такий був звичай; сего, що так не зробив, назвуть скупцем, немилосердним, злим... але були і такі, що не

задля людського говору або користі, але з чистої милосердності тратили великі гроші на полонників, надіючись, що Господь надгородить їм стократно їх страту по смерті.

Боярин Іван Шереметєв на цілу Русь славився тим, що викупляв полонників; і тепер обділяв він щедро полонників на кримськiм дворi. Не уступав йому і Алексій Адашев, котрий відмавляв собі всякі розкоші, а лишаючи на свої потреби тільки необхідне, всі свої величезні доходи призначував на діла милосердні. Славна була тоді у Москві вдова Магдалина, родом Полька, що прийняла всхідну віру, мати дорослих синів, жінщина богата і побожна, багато вона роздавала на жебраків, а на викуп і прокормлене полонників ще більше. Тепер сим добродушним людям платити за викуп не треба було; за те вони брали під свою опіку кількадесят полонників з тим, щоби здорових денебудь примістити та подати їм спосіб заробляти собі працею на хліб насущний, а старих та слабих задержати на своїм доживаню.

Приїхав тоді з другими і князь Андрій Михайлович Курбський, але коли він і розв'язував свою мошонку на милостиню, то далеко більше говорив, кричав, навчав всіх і з звичайною своєю краснорічивою завертав безперестанно на улюблену свою гадку о ко-нечности веденя війни з бісурманом і покореня Криму московській державі. Приїхав Сильвестр з сном, роздавав милостиню, розпитував ся одного, другого та взяв під свою опіку з двайцять людей, сказавши їм: „у мене нема записаних, я вас не возьму в запис, побудете у мене, заки найду для вас притулок і роботу, а відтак з Богом, — трудіть ся доки стане сил і здоровля. В законі Господнім сказано: не трудивий ся да не єсть”.

Приїхав разом з Данілом Адашевим, своїм воєнним товаришем, і князь Димитрій Вишневецький; і він хотів також не відрізняти ся від других в своїй новій вітчизні та пожертвувати часть свого маєтку на побожний вчинок.

Полонники один по другим відїздили і відходили з кримського двора, число їх що раз меншало, рідло, а вкінці остало ся їх не більше як двайцять. Між ними

була жінка одягнена в кожух, завязана якоюсь брудною шматою; вона сиділа на колоді під вікном хати, то розглядаючи ся довкола тривожним поглядом, то опускаючи очи з виразом безнадійности. Побіч неї стояв три або чотиролітний хлопчина, круглолиций, смаглявий, в кожуху і в баранковій шапочці, та гриз кусень чорного хліба. Жінчина була ще молода, гарної статі, але горе поперетинало її сухорляве лице передчасними морщинами, так що поглянувши на ню, кождий мимоволі назвав би її молододою старушкою. Її чорні великі очи носили сліди колшньої живости і пристрасти, а враз з тим виражали стільки смутку і терпіня, що годі було не поглянути в тоті очи без співчутя а також і без поважання: в них пробивало ся много благородного, щирого і чесного. Побачивши Вишневецького, жінчина мимоволі здригнула: її вдарив одяг сего князя, відмінний від одягу московських бояр; жінчина побачила щось собі знакомого, рідного; вона встала і підійшла до одного з гостей; дитина невідлучно ішла за нею з своїм хлібом.

Вона поспитала: що се за вельможа?

Сказали їй, що се князь Вишневецький.

— Князь Димитрій Іванович! — крикнула жінчина та поблідла, задрожала цілим тілом, нерівними кроками підійшла до Вишневецького та упала йому до ніг.

— Батьку наш, добродію... — сказала жінчина — сам Господь тебе прислав, голубе, спаси мене, я твоя, я не тутешня, — я не московська, я з Черкас, твоя піддана.

— Як же ти попала ся тут, у московський полон?... — спитав Вишневецький.

— Провинилась, милосердний князю, прости мені бідній... обманством сюди я зайшла. Стали в Кримі збирати московський полон, щоби відослати у Москву... Я назвала себе московкою. Мене продали вже другому панови а сей не знав що я з України та пустив мене на волю: коли-б знав, то не випустив би. Гадала: на божу волю пійду, може хто небудь возьме у службу, хоч на чужині буду жити, всеж таки в християнській а не бісурменській, а може бути, гадала, стрітить ся і така християнська душа, що до мого рідного краю мене не пустить. Тай пішла. І ось на моє щастє тебе, пана

нашого, Бог прислав сюди. Возьми мене ради Христа, відійшли у рідний край.

— Коли ти з Черкасів, я возьму тебе — сказав Вишневецький, — ти вдова, чи що?

— Не вдовою взяли в неволю, а тепер не знаю, чи я вдова чи замужна... Мене татари зловили на хуторі, а чоловік був у тебе на службі. Мій чоловік Юрій Кудеяр, що його атаман Тищенко прийняв за сина, а я дочка Тищенкова.

— Твій ангел хоронитель з тобою! — сказав Вишневецький. — Ти побачиш свого чоловіка, побачиш його нині, він тут, в Москві, зі мною, тужить за тобою!

Женщина крикнула, сплеснула руками; болюче чувство, радість а разом і переляк спинили її віддих. Не знала, що з нею, що їй робити; бажала вона чим скорше полетіти до чоловіка а рівночасно сховати ся під землю з сорому; не знала, чи дякувати доли чи її проклинати...

— А ся дитина — твоя? — значучо поспитав Вишневецький.

— Моя, милостивий пане, моя, та не мого чоловіка... Я не хотіла; мене мучили, били, я не піддавала ся; мене продали у другі руки; і там так само... насильно, Бог свідок, насильно... Я була невольницею, на роботі, в кайданах.

— Вірю — сказав Вишневецький, — але я тобі скажу: Твій Кудеяр не такий, я його знаю, він тобі простить, та і як же не простити. Ти невинна, колиб ти винна була, не втікла би з Криму; але дитину чужу, та ще бісурманську, трудно, щоби приймив за рідного сина: По що ти його взяла з собою? Було лишити його там.

— Мені віддав його господар. Іди, каже, з ним, нам його не треба; у него своїх жінок шість і від кожної жінки діти. Сам знаєш, милосердний князю, я мати, а воно хоч і бісурманське а все таки моє, родила, мукки терпіла, кормила, ночий не досипляла!

— Не знаю — сказав Вишневецький — Кудеяр його не возьме. Зле.

Вишневецький, підійшовши, розказав Адашеву і Курбському про сю пригоду. Довідав ся і Сильвестр. Протопій підійшов до Вишневецького, з котрим перший

раз розмавляв, і сказав:

— Не вслідими дороги божі, чудні діла Його. Виджу палець божий! Князю Дмитріє Івановичу, і ви бояри, не говоріть чоловікови сеї жінщини про се, доки я не скажу цареві; віддайте її під мою опіку.

— Возьми, всечесний отче, чини, як тобі Бог на серце положить — сказав Вишневецький.

— Твоя дитина не хрещена? — поспитав Спльвестр жінчину.

— Ні, отче, бісурманське.

— Я охрещу її. Вона буде наша. Я буду намавляти твого чоловіка, а не схоче взяти дитини, не бій ся; я возьму хлопця на своє вихованє; виросте, чоловік з него буде!

Тимчасом жінщина, случайно відвернувши голову, встромила очі у віддаль і не слухаючи більше Спльвестра, з криком кинулась бічч. Спльвестр, бояри, Вишневецький звернули за нею свої погляди і побачили Кудеяра.

Довідавшись, що його князь поїхав в кримський двір роздавати милостиню полонникам, Кудеяр задумав удати ся також туди, щоб віддати і свою пайку на добре діло. Жінка побачила його, пізнала, забула все, кинулась до него.

— Юрко мій, Юрко! — кричала.

— Настя! крикнув Кудеяр.

Обоє стискали себе в обіймах. Дитина бігла в слід за матерію і видячи, що мати цілує і обіймає козака, стала усміхаючись сіпати його за поли.

— А се що? — поспитав Кудеяр, схаменувши ся від першої радості та не встигнувши ще поспитати жінки, як вона попала в Москву і де була.

— Юрку! Юрку! — простогнала Настя. — Бог свідок, я не винна... Я не хотіла... насильно... Ось тобі хрест....

— Бісурманське? Ти була у кого небудь в гаремі?

— Ні, я була невільницею, на роботі, в кайданах, мене знасплювали...

— Вірю, вірю.. Се правда! Ти, Насте, завсїгди була і будеш доброю, вірною жінкою. Ходи зі мною. Пій-

демо. І його бери з собою. Ходім.

Він взяв її за руку і ввійшов з кримського двора; хлопчина відко урадований, сам не знаючи чим, біг за матерію.

Князь Вишневецький, дивлячи ся на все, що зайшло, і чуючи слова Кудеяра, звернув ся до бояр і сказав:

— Ніяк я сего не надіяв ся, бояри, щоби мій Кудеяр був такий добрий, я гадав, що він хитрить, а то він не такий... Але чи не загадав він чого? Пійду, довідаю ся.

— А я — сказав Сильвестр зараз іду просто до царя. Надіюсь і уповаю: з Божою помічю справа тепер піде добре. Війна з бісурманом буде і сам цар піде з військом, вернуть ся часи казанські, засіє слава російської держави, щастє і добро християнського народу... Господи благословен еси, благословен еси!

VI.

Дитина.

Ввійшовши з жінкою і дитиною з кримського двора, Кудеяр сів в наняті сані і велів їхати за серпуховські ворота. Жінка пестила ся коло него, цілувала його; Кудеяр відповідав їй поцілуями, але попередна суворість, що полишила його тільки на хвилину першої стрічи, вернула назад. Погляд його, після звичаю, став мрачний, понурий. Кудеяр нічого не говорив і на питання жінки вже більше не відповідав, сказавши раз: опісля побалакаємо, я тобі розповім усе про себе, а ти, мені розкажеш своє горе. Жінка не сміла його поспитати, куди він її везе; перечутє чогось страшного стало їй мучити. Переїхали ворота. Кудеяр велів повернути на ліво, до Данилового монастиря, довкола котрого ріс тоді великий ліс. Підїхавши до ліса, Кудеяр приказав візникови стати, заплатив і відправив, а сам взявши жінку за руку, підїшов з нею в ліс по м'якїм снігу. Мати вела дитину за руку.

Ввійшли в ліс. Кудеяр побачив подальше два пні і вказавши на них, сказав:

— Ось там сядем, Настє, і побалакаємо.

Жінка мовчки послухала. Присіли. Дитина, що зачала дрожати від зимна, якось сумно дивила ся і кривила ся мов на плач.

— Насте, — сказав Кудеяр — ти ні в чім не виновата, ти була в неволи... Тепер все минуло, я тебе приймаю за таку жінку, яку взяв від покійного, царство йому небесне, Якова Тишенка. Але сей бісурманський виродок опоганив твою утробу; я не можу назвати його дитиною, не можу його любити... Сама подумай, чи се можливе? Сего чоловік не витримає! Ти, мати, то тобі його й жаль! О так, Насте, тобі його жаль, а мені жаль тебе і нічого робити. Вибирай тепер що хочеш; хто тобі миліший, кого тобі більше жаль? Мене чи твого сина, що його тобі вороги насильно накинули? Коли я тобі миліший, то я заріжу дитину і жий зі мною по давньому як жінка, а я ціле жите не згадаю тобі про него і нікому не дозволю тебе осуджати; а коли тобі більше жаль дитини, то вічна нам з тобою розлука: я злого нічого не зроблю ні тобі ні дитині, дам гроший і вишлю до Черкас; там наш хутір — він твій, бо по батькови тобі дістав ся, там проживай, плекай дитину а мене не знай на віки. Вже я не твій а ти не моя, не почувеш про мене, а я не хочу о тобі чути. Або так або сяк; вибери!

— Юрку, Юрку, та як мені розлучити ся з тобою, — заголосила жінка — коли я пять літ плакала за тобою і в день і в ночі, про тебе тільки й думала; не надіяла ся я бідна такого щастя. Бог несподівано наслав, то і як мені вирікати ся такого щастя... Мені тепер з тобою розлучити ся, все одно, що назад вертати в татарську неволю!

— Но то попрацуй ся з сином, — сказав, Кудеяр — я його заріжу.

— Юрку, Бог з тобою! Христе святій, Юрку! За щож? Чим воно провинило ся?

— Коли жаль дитини, забирай ся з нею — відповів Кудеяр — а про мене вже більше ніколи не почувеш.

— Юрку кричала Настя — не проганяй мене, помилуй свою Настю. Я не то жінкою, а невольницею буду тобі... Юрку, може бути, що я не гідна бути по давньому твоєю жінкою, то позволь, моє серце, жити у тебе

в неволи; жени ся, возьми другу, а мене для неї за наймичку возьми. Юрку, Юрку, лише коби мені бути при тобі недалеко, тільки дивити ся на тебе — Боже, я не бачила тебе пять літ, а може і більше... так... не тямлю, горе пам'ять відобрало. Юрку, коби ти знав, що перетерпіла твоя бідна Настя... Ти добрий, Юрку, ти би заплакав, коли би побачив, як били, як мучили твою Настю. Тепер я тебе побачила, тебе моє серце, а ти мене проганяєш... Юрку, Юрку, зжаль ся, змилуй ся!

Настя впала йому до ніг, хопилась ніг, заливаючись сльозами. Дитина, що вже й без того плакала від зима, почувши плач матери, заревіла на ціле горло і несвідомо чіпала ся ніг козака.

— Насте, — сказав Кудеяр — не плач, не ридай, не голоси! Нічого не допоможе, коли хочеш зі мною жити по давньому, дай мені зарізати дитину.

— Завіщо її різати? Юрку! Юрку! Вонаж тобі нічого не заподіяла... Вона маленька, дрібненька, чиж не жаль її... Поглянь, як воно плаче; моє ти бідне зернятко, кланяй ся, проси, проси помилування, скажи: змилуй ся, я жити хочу, не убивай мене, я тобі нічого не заподіяв... Юрку, ради Христа, не убивай її... Юрку, помилуй її, помилуй свою Настю! Я йому мати, я буду плакати, тужити за нею.

— Поплачеш, перестанеш, забудеш... — сказав Юрій — а може Бог поблагословить, дасть нам свою дитину, ти будеш її голубити і я з тобою; я буду її любити. А на сю не можу дивити ся. Вона бісурманська, насильна... та що й балакати! Я вже тобі сказав; інакше не буде: або заріжу дитину, або забирай ся з нею на віки від мене — або сяк або так.

— Завіщо її убивати, Юрку? Її возьмуть добрі люди. Ось там, у дворі, куди нас пригнали, священник, якийсь добрий, говорив зі мною, обіцяв взяти дитину, охрестити; пай бере, най сховає її так, щоб ми про неї й не чули. Ти його ніколи не побачиш, ніколи про него не почувеш; я сама не буду розвідувати ся, де він, що з ним діє ся. Чи се не те саме, що жие, або що помер, ти його не увидиш, а я присягну тобі в церкві, на святій хрест, що не буду не то бачитись з ним, але й думати про него. Тільки не різ дитини, не убивай душі

невинної.

— Яка то душа у него, бісурманського, не хрещеного; що жалувати, туди і дорога!

— Її охрестять. Юрку, не гріши, не бери на душу тяжкого гріха. Ні, Юрку, се погано, се не по божому... Юрку, ти добрий, ти схаменеш ся, ти сам жалувати будеш, що погубив її... Єй Богу, Юрку, будеш сам жалувати. Се ти так з горяча говориш. Послухай мене... Ні, мене не слухай, я проста, глупа баба. Порадь ся з розумними людьми, поспитай божого священника, що він тобі скаже? Чи велить зарізати дитину? Поспитай, поспитай! Коли скаже: убий її, тоді убивай. Юрку, не губи своєї душі. Подожди, прошу тебе, поспитай наперед священника.

— Чого мені попів питати? — сказав Юрій. Мало чого він не скаже: він велить взяти мені його за сина! А як мені на него дивити ся? І люди будуть мене встидати ся, глумитись стануть. Ади — скажуть — Кудеяр татарчука няньчить. Ні, ні, я такого встиду не переніс би. А віддати між чужих людей! Коли ти будеш знати, що він живий, все таки будеш про него думати, станеш побивати ся і сама собі скажеш: та се таки мій синок! І тоді забagne ся тобі його побачити. А сего не хочу.

— Єй Богу, ні, ось тобі хрест, Юрку; ніколи, поки мого життя не захочу, не побачу, забуду...

— Виросте, довідає ся, прийде до тебе, до мене, а тоді ще гірше буде коли його великого заріжу. А він ще може бути і добрим чоловіком стане, у мене все таки кров закипить: як побачу, так і заріжу тоді наберусь ще гіршого гріха, бо хрещеного, а може й доброго чоловіка заріжу. Тепер же, доки він поганий, то що він? Нехрещений, то так само мов звір! Ні, Насте, я на се не пристану, щоби віддавати його в чужі руки. Сказаного не відкликчу: або дай дитину зарізати, або забирай ся з нею від мене на віки.

— Боже, мій Боже! На що ти, Господи, визволив мене з тяжкої неволі? Ліпше було мені умерти в бісурманській землі в кайданах...

— Чого на Бога нарікати? — сказав Кудеяр. — Коли тобі так жаль дитини, значить, ти любиш сего

бісурманського впродка більше як мене. Бог з тобою, я тобі не ворог, не местник. Іди з ним у хутір, жий собі з ним, а захочеш вийти за муж за пншого, то се від твоєї волі, я буду просити, щоби владика дав тобі дозвіл. А я... я пійду на бісурман. Може бути, Бог дозволить положити душу за віру християнську. А тобі найму підводу, дам козаків проводити тебе, випрошу у царя через князя грамоту на переїзд, щоби тебе нігде не затримали. Ходім зараз. Твоя дитина буде тоді жити.

— Ні, ні, мій милый, мій єдиний, моє сонце, моє щастє, моє серце! Я від тебе не пійду. Я з тобою буду. Не проганяй мене!

— То дай зарізати дитину.

— Юрку, Юрку, змилуй ся...

Настя упала на землю і голосила; дитина ревіла.

— Говори скорше — сказав Кудеяр. — Скажи последнее слово чи забираєш ся від мене з дитиною, чи лишаєш ся зі мною?

— Лишаюсь, лишаюсь з тобою, без тебе я жити не хочу — кричала Настя.

— Давай зарізати дитину.

— Возьми — сказала Настя, опісля скрикнула і припала головою до пня.

— Отсе жінка, отсе скарб — сказав Юрій. — О, моя дорога! Ну, чи є на світі друга така жєнщина!

Він поцілував жінку в голову, відтак взяв дитину за руку і хотів вєсти.

Дитина, немов відчуваючи інстинктовно, що їй заподіє ся якєсь лихо, сильнійше зарєвіла і зачала у-пирати ся. Настя живо підняла голову, а побачивши, що Кудеяр забирає від неї дитину, кинулась до него, схопила за руки і кричала:

— Юрку, Юрку, змилуй ся, Христа ради!

— Знов! — сказав Кудеяр. — То даєш, то відбираєш дитину. Возьмиж собі її і забирай ся від мене. Ходім сейчас до міста. А ще нині поїдеш з дитиною на Україну.

Пійшов лісом в напрямі до міста. Настя стояла. Дитина підбігла до неї, немов глядаючи ратунку. Ку-

деяр, відійшовши кільканайцять кроків, обернув ся.

— Ходи за мною — грімко крикнув — ходи, кажу, скорше ходи. Сказано тобі — не буде инакше. Ходи. Нанимаю підводу; ти поїдеш сьогодні на Україну. Ходи.

Прискорив ходу. Настя пішла за ним. Дитина бігла за матерію.

— Ні, ні, — скрикнула Настя — ні, Юрку, ніколи, я твоя, я не покину тебе, не розлучу ся з тобою... Ти мій... не проганяй мене... Бери її... роби з нею, що хочеш. Боже мій, Боже мій!

— Віддаєш дитину?

— Віддаю...

Кудеяр підбіг до дитини, схопив її на руки і пігнав в ліс.

Настя стояла немов вкопана, плечми до ліса, кудп поніс Кудеяр дитину; вона дивила ся в небо шепчучи молитву... Нараз до її ушій доніс ся переймаючий крик дитини. У Насті підкосились ноги, задрожало серце, по тілу перебіг мороз, усе в ній завмерло; в очах потемніло. Настя упала без чувства.

Кудеяр перерізавши дитині горло, зачав розглядати ся, де її похоронити, а побачивши під деревами заглиблене, добув шаблі, розкинув сніг і зачав копати землю. Земля мало ще замерзла. При своїй силі Кудеяр скоро викопав яму з на два лікті, положивши в ній трупа дитини, присипав землею, накинув хворосту і загорнув снігом. Покінчивши роботу, скоро пішов до жінки.

Прочунавши з першого болю, бідна Настя сиділа на снігу в якійсь задумі. Кудеяр взяв її за руку, підняв і сказав:

— Усе покінчене. Ходім, серце, в город.

Настя не промовила ні слова і пішла, опираючись на рамя.

VII.

Козацький батько.

Кудеяр з жінкою стояв перед Вишневецьким в тій світлиці у священника Николаївської церкви, з відки князь виїздив перший раз до царя. Настя була одягне-

на не в давний подертий кожух; на ній була гарна суконна юбка з густими срібними гудзиками, на голові футряна шапочка. Поверх накинула шубку, покриту вишневим англійським сукном. Кудеяр, вернувши в город, сейчас вибрав ся на англійський двір і приодягнув жінку, на скільки вистало йому гроша, жалуючи, що в Москві не міг її приборати в такий одяг, в яким, після звичаю своєї рідної сторони, ходила вона по Україні. Шню її прикрасило гарне намисто і коралі та кільканайцять хрестів.

— Злодій, звір лютий, а не чоловік! — говорив Вишневецький. — Як твоя злодійська рука підняла ся на невинну дитину. Іроде проклятий! Вовчця або медведця тебе знать родила, а не жінщина. Ну, не хотів взяти його за сина, то віддав би добрим людям; не всі-ж на білім світі такі кровопійці, як ти. Ти може думаєш, що я тебе буду тримати? Не треба мені дітиубійників, іродів. Коли-б ти був лютий і немилосердний до ворогів, то честь, слава і хвала воєнному чоловікові. Але убивати дитину... без захисту, що нічим від тебе не обороняє ся, тільки слізьми і криком... Злодію, злодію, чортівське насінє! Забирай ся від мене. Я тебе не хочу знати ти не атаман і не козак, гляди служби у інших. Ба ти думаєш, що тобі се дарують? Довідає ся цар, то думаєш, що помилує тебе? У него в краю не вільно убивати, а то ще невинних дітей. Тебе повісять, злодію, і буде кінець.

Кудеяр мовчав та після звичаю глядів понуро на князя. Але Настя припала до ніг князя.

— Князю, Дмитріє Івановичу, змилуй ся, не гнівай ся, не губи його! Прости йому. Мене карай, а не його. Я виновата. Він, голубчик, добрий, дав мені до вибору: захочу, поїду в Черкаси з дитиною і тоді він нічого не заподіє дитині, тільки вже з нами буде вічна розлука, а коли хочу з ним жити по давньому, щоб віддала йому дитину зарізати. А мені легше було віддати дитину власними руками. Він не насильно убив її, я більше провинила ся як Юрій.

— Чому-ж ви не віддали дитини в чужі руки? Отець Сильвестр сказав тобі, глупа бабо, що він її возьме, охрестить, виховає і вона би вам нічого не вадпла. Чому-ж ви, злодії її убилли?

— Жінка зі слізки просила мене, щоби я так зробив: віддав дитину в чужі руки, але я на се не годився — сказав Кудеяр.

— Що-ж, тобі крови дитинної захотіло ся, ти жиде проклятий?

— Не хотів, щоби лишило ся на світі таке, що опоганило непорочну утробу моє чесноі жінки — сказав Кудеяр. — Коли вона моя жінка, то най не буде з нею такого, на що мені глянути стидно. Князю, ти гніваєш ся, але коли-б тобі прийшлось бути на моім місци, то те саме зробив би. Коли-б сей бісурманський виродок був при житю, то хоч би він був на краю світа, не скінчилась би мука ні моя ні жінки. Все таки деколи і подумала би про него, пожалувала би і побачити захотіла; а хоч би сего і не було то я би думав про ню, що вона хоче видіти його. приголубити, та сердив би ся на ню без причини. Тепер, як його нема на світі, і сорому на ній не лишило ся. який проти її волі на ню упав, то моя Настя яка давнійше така й тепер. Вільно тобі, князю, зробити зі мною, що хочеш, але не поступиш справедливо, коли із'за сего проженеш мене, свого вірного слугу. А що ти, князю, сказав про царя, то ти і чув, як він, будучи в Тайнинськім, сам, немов передвиджуючи, що зі мною стане ся, питав мене: що зроблю, коли найду жінку, і вона буде з чужою дитиною, — та сам і додав по татарськи: кесім башка. Бачиш, князю, цар сам зрозумів, що годі инакше зробити. Одинокий вихід, щоби не лишило ся сліду і пам'яті неволі і сорому.

— Батеньку голубе, — говорила Настя — не гнівай ся на мого Юрка. Прости йому; він тобі вірний слуга, такого не найдеш.

— І так вже велика для него ласка, — сказав Вишневецький — що я не велів козацтву судити його, а то на певно відрубали би йому голову за убійство дитини. Най забірає ся від мене. Я кажу — нам козакам не треба іродів.

— Батьку, прости! — кланяючись до землі повторяла Настя.

— Бабо! — сказав Вишневецький. — Я не з таких, що погніває ся, посердить ся, а відтак розкисне від бабських сліз. Я, що раз скажу, так се і остане ся. Ви

не загинете. Цар прийняв того чоловіка на службу, посілість дав. Ну, і жийте собі! а козаком йому не бути.

В ту пору двері відчинили ся. Увійшов царський пристав і сказав:

— Цар-государ вселаскаво приказав привести до него перед ясні очі Юрія Кудеяра з жінкою, що в полоні віднайшлась.

— Ось вони! — сказав Вишневецький.

VIII.

Царська ласка.

В тім часі, як Кудеяр вивів з кримського двора жінку свою та дитину за місто, Спльвестр також з того кримського двора удав ся до царя і велів заявити, що прийшов донести про вельми важну справу. Цар тільки що пробудив ся з пообіднього сну. Він приказав закликати протопопа.

— Великий государю, — сказав Спльвестр — твоїй достоїнности забаглось було прикликати мене грішного та поспитати про кримську війну. Тоді я сказав тобі, государю, таке слово: не їмам указанія свише, а від себе говорити о таких ділах не годить ся, про се, на чім бояри і радні люди розуміють ся; нині-ж, царю, явить ся знак божий і я приходжу донести про се твоєму величеству

— Що? — сказав Іван, поблідши та дожидаючи чогось незвичайного, надприродного.

— Справді знак божий, царю, — продовжав Сильвестр. — Я їздив, великий царю, на кримський двір, щоби роздати милостиню між бідних полонників, і довідав ся там, що між тими полонниками віднайшлась жінка приїхавшого з князем Вишневецьким атамана Юрія Кудеяра, а ти, великий государю, будучи в Тайнинській селі задля своєї государської забави, був ласкав тому Юрію сказати: що коли він найде свою жінку і з нею разом прийде перед твоє царське величество, тоді ти, великий государю, сам зволиш іти з військом своїм на війну, на кримського хана. Чи-ж се не палець божий, царю-государю, не указаніє свише? Розсуди сам своїм премудрим розумом. Чи се не чудо, чи не знак?

Іван Василевич перехрестив ся.

В сій хвили ударили дзвони. Дзвонили на вечірню.
— Чуєш, благочестивий царю, — сказав Сильвестер — чуєш голос церкви на потвердженє моїх слів.

Дзвін повторив ся.

— Уважай, о царю, — говорив Сильвестр торжественним тоном, — в сїм звуці гомонить слово: амінь! Уважай, царю!

Дзвін ще раз повторив ся.

Цареви під впливом мови Сильвестра справді почувало ся „амінь” в гомоні дзвона.

— Отче, отче! — сказав поражений і зворушений Іван — воистину божий муж єси! Прости мені грішному, Христа ради! Я мав сумнів що до тебе, прости! Молли Бога за мене, щоби не вчислив мені сего прогрішення! Ходім на вечірню! Виджу палець божий і розумію!

Цілий вечір цар Іван був переполоханий і не пішов до цариці, а прикликав до себе знов Сильвестра і слухав його науки.

На другий день представляв ся цареви посол Девлет-Гірея. Він привіз цареви дарунки, виголосив промову в імени свого володаря, впевняв о його прихильности і просив заключити вічний мир. Цар мовчав. Думний дяк Висковатий відповів йому, що від кримських людей наносилась державі російського царства руїна через многі роки, кримські люди находили війною на государські городи та на українські дуже часто і людей московського государства забирали в полон многі тисячі, і його царське величество мали під тим взглядом зі сторони кримського хана великі неприємности; а що тепер світлійший хан Девлет-Гірей бажає заключити вічний мир, а то діло велике, коли зробить скоро, не по-

Іван Василевич перехрестив ся.

хоче проливу крови, і радо заключить мир з кримським ханом, щоби лише було се тревало і непохитно. — З тими словами відправлено з палати ханського посла, котрий зрозумів, що Москва буде його водити за ніс і прийдєсь йому цілі часи і місяці жити в кримськїм дворі, під надзором пристава, неначе в неволи, та виждати доки не покличуть його в дотич-

ний приказ; а покликавши, потолкують, поспорять і з нічим відправлять та на другий раз відложать, а за місяць знов покличуть і рівнож нічого не порішать, лише відложать, і так буде робити ся кілька разів. На се Москва.

Цар сего дня вечером заходив до цариці але не говорив їй нічого про справи, був з нею якось холодний, а стрітивши ся з її братами, навіть не поглянув на них, і вони зрозуміли, що подув якийсь противний їм вітер.

Привикаючи до гадки о неминучій війні з Кримом, цар покликав до себе Адашевих, Курбського, Серебряного і інших прихильників війни та зачав з ними нараджувати ся. Всі тішили ся тою переменою, всі зачали надіятися, що настануть знов славні часи казанські.

Там довідав ся цар, що Кудеяр убив дитину своєї жінки, і велів припровадити перед себе Кудеяра з жінкою.

Їх привезли в санях і провели у царські комнати. З царем були Адашев і Курбський.

Муж і жінка поклонились цареві до землі.

— Ти убив дитину. Чи се правда? — поспитав цар від разу.

— Правда царю-государю — відповів Кудеяр.

— А чи знаєш се, що в моім царстві за убійство карають смертю?

— Я поступив після твоєї мудрої ради, або радше після твого приказу — сказав Кудеяр. — Зволив ти, великий государю, будучи в Тайнинськім, поспитати мене: що буде тоді, коли найду свою жінку з чужою дитиною від бісурмана. Я не знав, государю, що тоді і відповісти, длятого бо у мене розум помішав ся від такого питання, а ти, государю, сам зволив відповісти: тоді кесім башка! А коли я найшов свою жінку і з чужою дитиною, порозумів, що тобі, великому і мудрому государеві, дана від Бога ласка приповісти се, що наперед буде, і я зробив так, як ти, государю, сам зволив відповісти. Я полишив жінці волю: хоче, лишить ся дитина живою, за се зі мною вічна розлука, а хоче вона зі мною жити — дитину заріжу. Вона так любить мене, що видалось їй ліпше віддати дитину на смерть, а зі

мною жити. Тож я убив бісурманського вирода, щоб жінку мою очистити з насильного сорому і з опоганення бісурманського.

— А ти, бабо, — запитав цар Настю — що мені скажеш? Чи він силою взяв у тебе дитину і убив, чи ти сама на се пристала?

— Муж — сказала Настя — полишив мені до волі: іти в свою рідну сторону з дитиною і хотів дати грошей, а я згодила ся, для того, що не хотіла бути у вічній розлуці з мужем. Я сама віддала йому дитину.

— Значить ся, ви обоє провинились! — сказав цар.

— Ні, государю, я виновата — сказала Настя. — Я привела йому чужу дитину. Тільки Бог бачить, що се було по крайній неволі, по насильстві.

— Значить ся — сказав цар — карати тебе; але бо твій муж говорив правду, я сказав йому таке слово: кесім башка! Він зробив після мого слова. Я тоді не думав, щоб таке стало ся, щоби він найшов свою жінку, а Бог зарядив так, як чоловік і не думає. Значить, на се воля божа, а більше виноватим як ви обоє виходить — я, ваш государ, що прорік таке слово. А царське слово не змінне. І для того не буде ніякої кари для вас обоїх. Жийте в любові і згоді, дітиї добра навчайте, а з нашої сторони будете зазнавати ласки до кінця свого життя. Обдарували ми тебе Юріє, посіlostію в Білевськїм околі, даруємо вам ще сорок соболів і сто рублів грїшми на побудованє.

Муж і жінка поклонили ся.

— Тепер — продовжав цар — їдьте у свою посілість та уладьте хазяйство. З весною, Бог поможе, ми з тобою, Кудеяре підемо на бісурман; але що ти оден і у тебе нема ні братів, ні свояків, ні синів дорослих, то ми тебе більше в походи не станемо висилати, тому щоби задля частої і довгої розлуки твоя посілість не попала в руїну. Оден похід з нами зробиш і будеш жити у себе на селі. А що, бабо, рада, не бій ся, ми у тебе мужа не станемо брати.

Муж і жінка поклонили ся до землі.

— Ну, їдьте з Богом!

З радісним серцем вийшов Кудеяр від царя, втішений його ласкою але його журило гнів Вишневецько-

го; він привик уважати князя своїм батьком; йому за-баглось за яку небудь ціну придбати у него прощення.

Кудеяр пішов до князя. Вишневецького не було дома; Кудеяр став при воротах, щоби заждати, коли князь буде вертати. Князь надіхав в санях разом з Данилом Адашевим, а переїзджаючи побіч стоячого Кудеяра, у-дав, що його не бачить. Кудеяр ввійшов за ним на ганок і попросив козака, щоби дав знати про него.

Козак пішов до князя і за кілька хвиль вернувшись, сказав Кудеярови:

— Князь Дмитро приказав тобі, щоби ти ніколи до него не заходив, бо ти вже більше не козак; ні князь, ні козацька громада не хочуть, щоби ти був козаком. Ти прийнятий на службу його царського величества і відзначений дворянством; тепер ти чоловік не козацький а московський, а коли маєш яку справу, то іди до заряду, а до козацького війська тобі засі.

Давнійше стільки літ Кудеяр мав завсігди доступ до князя хоч би навіть в ночі прийшов, а тепер князь не хоче ані його бачити ані з ним говорити. Нічого робити!

Кудеяр зачав вибирати ся на подаровану посілість. Не знаючи московських порядків, він звернув ся до дяка Висковатого, котрого добре лице йому подобалось; сей повчив його, що зробити, і сам обіцяв походити за ним в дотичнім приказі. Знаючи, що государ дуже ласкав для Кудеяра, в приказі не стали проволікати його справи, як се було в звичаю; визначили йому найліпшу посілість з тих, що мали роздавати ся, видали записну грамоту на мужиків і указ білевському намісникови, щоби віддав Кудеярови посілість.

Став Кудеяр ладити ся, накупив всякого добра для свого будучого дому: образів, скринь, полотна, сукна, ножів, ложок, чарок, поясів, сідел, упряжи, купив сани і дві парі коний, взяв в наєм людей; набивалсь до него прийшовши з татарського полону люди, але він їх не взяв, бо вони би могли пізнати його жінку. Він взяв увільненого з крпацтва вітця з сном і невісткою та свояком, а вони дали грамоту служити у него до кінця свого життя.

Вибираючись відіхати, Кудеяр забажав ще раз

попробувати перепросити Вишневецького. Не сміючи іти до него, він звернув ся до Данила Адашева, надіючись на його приязнь з князем. Данило, для всіх ласкавий і отвертий, пожалував його та обіцяв промовити за ним у князя, щоб бодай простив вину Кудеярови. Данило велів йому прийти на другий день по відповідь князя.

Кудеяр явив ся у Данила в означенім часі.

— Нічого не зробиш з князем Димитрієм Івановичем — сказав Данило; — видає ся добродушним і ласкавим, а він неподатливий. Від давна говорить, так водить ся в козацтві, що за всяке убійство, заподіяне не в бою назначена смертї кара; так воно було, так воно і буде до сеї пори, доки козацтво не мине на світі. Богато вже, що я його живого на світ випустив, а се сталось длятого, бо Кудеяр вже не наш, а зачислений царем між дворян; коли би я полишив його в козацькій громаді, або з ним ласкаво обійшов ся, тоді би не було ладу у нас в козацтві, оден другого убіє а відтак скаже: прости мені, як простив Кудеярови... Ти, говорить князь, не вставляй ся за ним до мене, ба не то не вставляй ся, але навіть його імени ніколи не згадуй. Не хочу його бачити, не хочу про него і чути, чи живе він на світі, чи ні.

Нічого не лишалось Кудеярови. Він поїхав з жінкою і купленими холопами у свою посілість.

ІХ.

Дідич.

Приїхав Кудеяр прямо у Білев, явив ся у намісника з указом і записною грамотою, та подав йому в дарунку дві пари соболів. Намісник винайшов після книг посілість і виправив туди разом з Кудеяром си на боярського, щоб наказав мужикам послух.

В селі, відданім Кудеярови, було трийцять п'ять замешкалих мужицьких хат, п'ятнайцять хат порожних, з котрих вийшли мужики, а тепер на їх місце вижидали нових. Посілість остала без властителя по смертї бездітного дідича, котрого вдова дістала в доживотє двір свого мужа; длятого мусів Кудеяр будувати собі новий двір, а поки що примістив ся в мужицькій хаті.

Скликали мужиків, прочитали грамоту о послуху; в ній наказувало ся, щоби вони служили своєму дідичеві, робили всяку роботу, яку прикаже, та платили дачку, яку на них наложить. На знак царської ласки дозволяло ся новому дідичеві гонити горівку, варити пиво і мід для себе а не на продажу. Кудеяр заявив, що дозволяє мужикам на свята, весіля і хрестини брати з двора свого напитки і самим варити брагу, буде для них ласкавий, але щоби і вони не лїнували ся робити та були послушні. Мужики дивились на него з коса. Одно се, що він був новий дідич, і який би він і приїхав — усе однаково, вони дивились би на нового вовком, а Кудеяр з першого погляду не дуже то й міг подобати ся. Його навислі брови, постійно суворий погляд, грубі губи, немов не надаючі ся до сміху, грубі черти лиця, грімкий голос, — все вказувало, що з тим чоловіком не легка справа; їх поражав навіть спосіб говореня Кудеяра і його жінки; мужики догадували ся, що ті пани звідкись з далека, не тутешні, отже і порядки у них не будуть такі. „Дідич наш покійний — говорили — царство йому небесне, наш був, а сей щось то не так!”

Кудеяр взяв ся за роботу, пігнав мужиків рубати ліс, різати матеріял; зачалась будова. Сам дідич взяв за сокиру, і як зачав рубати, як стали від його ударів падати столітні дерева, то мужики аж губи пороззявляли. „Та сей, братя, — говорили — за нас десятюх стане, що за сила! Се щось не самовитого! Як може звичайний чоловік мати таку силу!” Мужики готові були згодити ся, що їх новий дідич характерник і знає ся з чортом, колиб він був не поїхав першої неділі до церкви, що стояла від його сельця з півтора милі, та те саме повторив і слідуячого тижня. Не позволяв він мужикам ні на жарти ні на дотепи з собою; нічого не скаже мужикови понад се, що відносило ся до роботи, а скаже завсїгди не богато; як рано встає то і всіх побудить; випочинку на роботі майже не дає і сам не відпочиває, за те більше як три дні на тиждєнь не пішле нікого на роботу, а і в свято не висилає і сам не йде. Таке поведєнє і спосіб життя наказували мужикам поважати і бояти ся, і вони справді слухали, не стараючись його в нічим перехитрити. Жінка Кудеяра була також безпереривно при ро-

боті, веліла бабам прати біле, варити страву, прясти, шити, а сама всього наглядала.

Небавом станув для дідича домик о трех комнатах: одна з великою печію на кухню, друга — гарна світлиця з печею з кафлів, закуплених нароком в Москві, а третя для господаря і господині. Поверх дому був добудований алькіпрік. Дім був вкритий березою; внутр уставлено лавки домашної роботи, се була й вся обстава в домі поміщика. Образи, привезені з Москви, і невелике металічне зеркало, куплене у Англійців, прикрашали світлицю; на полицях була розставлена потрібна домашина посудина: вона була оловяна а тільки три срібні чарочки і ківш, дарунок царя, світили ся; по стінах світлиці розвісив Кудеяр свою зброю і панцир з шеломом; в другій комнаті була постіль, зложена з мішка напханого соломою, замість перини, і подушок. Велика скриня, в котрій було зложено його і жінчине платє, після рідного звичаю, але доси не було ні майстрів ні вапна в околиці. Для служби була побудована невеличка хата; крім неї стояли ще шихлір, стайня для коней і на худобу. Господар загадував побудувати шивоварню але відложив се на пізнійше. Двір огородили плотом. Коли все було готове покликали священника, відправили молебень з водосвятем, наварили браги, меду, накупили вина, порізали баранів; для всіх мужиків поставили обід і гостину; справили усе як слід.

На благовіщенє був в Білеві ярмарок. Кудеяр поїхав купити худобу, плуги, борони, колеса, і довідав ся, що князь вишневецький находить ся в городі, відданім йому під заряд; його тягнуло до воєводи і він рішцв ся ще раз попробувати його перепросити. Він звернув ся до свого бувшого товариша, козацького атамана і просив поговорити про се з князем. Атаман вволів його прозьбу і доніс Кудеярови таке:

— Нахмурив ся і розсердив ся на мене князь, коли я згадав про тебе. В Білеві є намісник, сказав він; сей воєвода займає ся дворянами і дітьми боярськими і всею царською службою, а мені государ зволив віддати під управу іно дворові села і оселі, котрі віддано козакам. Най дідич іде до свого воєводи, поки має яку справу, а мене се ані болить ані пече... А про Кудеяра

щоб мені ніхто не поважився ні слова сказати.

Кудеяр вернув в своє село, рішившись в душі вже більше ніколи не удавати ся до упертого князя. Наступила весна. Скінчила ся санна. Дідич розділив свої поля і роботу, — одну часть призначив під засів збіжа для двора; мужики були обовязані засіяти, зжати, звести і вимолотити; друга часть була роздана мужикам за їх роботу, а третя віддала ся їм в наєм, за що платили вони найчастійше в натурі: збіжем, крупами, спром, яйцями, баранами, дробом, пряжею, бо гроші були рідкістю. Враз з полями були розділені сіножати і ліси.

Зачались весняні роботи в полі але Кудеярови вже ніяк було їх доглядати і покінчити; він передав догляд жінці, а сам з дня на день дожидав коли то його покличуть в похід. Козак, що недавно ще не знав иншого бажання крім бою з ворогами, став привикати до спокійного життя; він чув, що йому не хотіло ся йти в похід, що о много ліпше було би лишити ся йому в своїм новім затишку з любою жінкою, котра вернула ся йому по таких пригодах. Дуже короткими видали ся йому ті кілька місяців, які з нею провів, але Кудеяр відганяв від себе те чувство, встидаючись і уважаючи се не гідним честі всяка, а найбільше старав ся не показувати жінці сего, що ворухилось в його душі, бо навіть сам цар обіцяв не кликати його більше як оден раз в похід. Тимчасом мимо волі насувалась йому гадка: а що коли пійду в похід і не вернусь туди, не побачу моєї Насті, знов настане розлука, може й забють на війні, а вона бідна буде горювати! Він старав ся позбутися тих гадок, покладаючи всю надію на Бога: „не може бути — говорив він до себе — щоби Господь насплав на нас нові муки, бо ми їх досить перетерпіли; чейже Він милосердний, звернув мені мою Настю, коли я і не думав і не надіяв ся!” Так ворухила ся душа геройська, а коли Настя призадумалась і зачинала говорити йому про які небудь будучі небезпечности, він суворо говорив: „ну, бабо, нема в тебе сорому; чи-ж можна жінці вояка про таке думати”.

Вкінці раз вечером, коли Кудеяр по денній роботі засідав з Настею до вечері, приїхав верхом на кони до нового двора післанець від воєводи, білевський пуш-

кар, з приказом, щоби без проволоки явив ся в городі, забравши в похід двох людей на конях.

Погостив Кудеяр зловіщого післанця розлуки з Настею і зачав зараз вибирати ся. Рано осідлано і на-в'ючено два коні під верх: оден для нанятого хлопця а другий мав іти разом з ним. Там був і мішок з білем і платем і мішок з харчем: сухарами, крупами, сушеною рибою і т. и. та ящик на порох і кулі. Сам Кудеяр до-сїв на татарського коня чистої крови, на котрім прибув з України до Москви. Заложили крім того віз і Настя поїхала проводити свого Юрка.

Воєвода віддав їм на приміщенє в городі хату та повідомив, що після царського указу велено йому чим скорше зібрати дідичів білевського околу, дворян і синів боярських та виправити до Данила Адашева над рікою Псьолою, а провід над ними віддати Кудеярови. „Ось — говорив з поважанєм воєвода — який цар-государ для те-бе, Юрія, ласкавий: в грамоті від заряду воєнного написа-но висилати таких, що мають дітий, братів і свояків, а у кого їх нема, тих не висилати, щоби з причини довшої ро-злуки не було страти в хазяйстві, крім одинокого Юрія Кудеяра, а йому, Юркови, прикликавши його до себе, сказати, що йому сим разом бути в поході до осени, а коли верне ся в осени то його в друге не висилати”. Кудеяр пізнав, що цар памятає на него, і тішив ся. Нас-ти рівнож було відрадно, що по крайній мірі лишає ся їй надія побачити скоро свого Юрка, хоч тяжка думка налягла її душу, що і до осени неодно може лучити ся.

Оден за другим з'їздили ся дідичі. Воєвода запису-вав прибувших і віддавав під провід Кудеярови; опісля коли наспів послідний речинець наказаний в грамоті, день осьмого мая, воєвода приказав писареви зазначити в списі всіх не прибувших, щоби донести про них окре-мо до заряду, та оповістив, що на другий день, в свято чудотворця Николая, треба виступати в похід.

Ранним ранком всі зібрали ся в церкві і по все-ночнім протопіч відправив молебень та кропив свя-тою водою знамена і військо. Підняв ся плач жінок і ді-тий. Настя не була між ними; вона тихо сиділа в хаті; колиж при звуці труб , ударах в бубни і звуці дзвонів

зачало військо виїжджати, Кудеяр вбіг до хати, пригорнув кріпко до грудий Настю, вирвав ся з її обнять, скочив на коня і пустив ся, здоганяти похід.

Вернула Настя в свою оселю. Сумно стало їй в самотнім новім дворі; сльози напливали до очий, але вона старала ся представити собі як її дорогий Юрко верне в осени, як вона вибіжить йому на зустріч, яка то буде радість... А тимчасом якийсь зловіщий голос раз-в-раз шептав їй: будеш ждати його цілу осінь, будеш ждати й зиму, будеш ждати й друге літо й осінь й зиму, й далше ждати, ждати, ждати...

Х.

Похід.

При горлі ріки Псьоли вже від давна веде ся шильна робота. Много народу вештає ся туди і сюди з сокирами, мотиками, молотами; обтесують трами, ріжуть дошки, збивають цвяками, видовбують величезні пні дубові, будують судна всякої величини — і байдаки і дараби і малі човна. На березі на великім просторі розложили ся шатра, салаші; стоять вози, ржуть коні, ревуть воли, блеють вівці, мекають кози, гегають гуси. Продавці в салашах торгують харчем, горять костри з кітлами; раз-в-раз прибувають верхом і пішки воєнні люди, приїзять вози налаштовані сухарами, крупами, сушеною рибою, вудженим мясом, часником, горохом; чим раз ширшає рухомий город, збільшає ся його населенє.

Ось і Кудеяр прибув з своїми білевцями, розложив ся табором, розпустив шатро, привезене на кони, і удав ся до Данила Адашева.

—Витай, витай, силаччу. — сказав Данило — як жило ся на новій оселі? А що, правда, гарно було, коли був спокій? Ха, ха, ха! Мабуть не хотіло ся розлучати з теплим кутиком і з жінкою? О, зима, зима! Іно розлінивить нас, воєнних людей; як весною прийде ся розпростерти свої крилця, то й жаль покидати гнізда, але як чоловік розгуляє ся, то аж любо на широкім світі. Ну, товаришу, бачиш, що Бог дав? На нашім таки

стало. А всьо через тебе; ти орудє Боже! Колиб тебе не було, то не бути й сему походуви. А тепер діло іде не на жарти. Вишневецький поплив по Дону, а нам плісти по Дністру, сам государ іде з великим військом на Перекоп; ударимо разом на проклятих з трох боків, руками окаяних схопимо, прийде кінець кримському царству, прийде... Пригадаємо проклятим сльози і мукки християнські. Нема пощади кровопійцям, бий їх, рубай, коли, пали, цілий Крим спалимо, возьмемо в полон, збуримо, бо не пий крови християнської, не руйнуй наші оселі, не висисай нас! Досить; настав час божої мести! Ну, і я на тебе вельми надію ся. Найперше, що Бог дав тобі таку силу, якої в світі не найдеш; а друге тому, що по татарськи умієш і всі їх нориви знаєш.

— Хочу послужити царю-государю по християнськи, — сказав Кудеяр — коби Господь Бог поблагословив.

— Розуміє ся, розуміє ся, без Бога ані до порога! А я, товаришу, найбільше про се думаю і журю ся, щоб у нас було досить харчу. Се найважнійша річ. Коли війну веде ся в заселеній околиці, то військо живить ся працею бідного селянина, грабить його, забирає усе, що для себе приладив, а ми попливемо через пусті, безлюдні околиці, а так само і в Криму. Ба й в Криму, кажуть, тепер невржай і помір на худобу, тож і там прийде ся терпіти недостаток. Дятого я велів навезти сюди стілько, щоб нам бодай на пів року вистало. За те в Криму християни нас ждуть, вижидають, Бога всі молять, щоб чим скорше дістати ся під державу царя православного. У мене є тепер Грек, родив ся в Криму і знає тамошні обставини; каже, що його земляки всі повстануть на татар і стануть їх бити. А ось він... славний чоловік з ласки Бога, Атанасій Єлисеєвич! Ось тобі той сплач, Юрій Кудеяр, про котрого я тобі говорив; ти знаєш по татарськи а він рівнож з молоду був у поганців в полоні та знає по татарськи. Дорогі ви мені оба.

Атанас Єлисеєвич, вискаливши зуби, підійшов до Кудеяра і зачав з ним цілувати ся. Зачали балакати. Атанас розповідав, що родив ся в Криму, над берегом моря, вихований в християнській вірі, вів торговлею в

Кафі, відтак переїхав на Україну і поселив ся в християнській землі, в Київі, хотів постричись в черці в печерській Лаврі, але зачув, що цар православний вибирає ся іти на невірних, тож приїхав до Москви, щоб служити по силам християнській справі.

Похід рушив. Частина плила на суднах, частина їхала кінно берегом, там були по найбільшій часті і коні тих, що прибули до табору з своїми людьми. За кінницею їхали вози, запряжені волами. Пливучі приставали на березу і на островах для відпочинку, розклали огні, варили собі кашу з пшоняних і гречаних круп та юшку з риби. Плавба ішла щасливо до порогів, але тут прийшло ся переждати десять днів; невеликі струї перескакували поміж каміне, але через пороги, через Ненасицець, ніхто не поважив ся переплисти, бо хоч би може і найшли ся смільчаки, то Данило їм не позволяв. Великі байдаки на кождім порозі витягали, тягли руками і спускали ся знов у ріку до нового порога; часть човнів була перевезена на возах. Перепливши пороги, військо пристануло на Хортиці; Кудеяр з смутком глядів на останки твердині, в котрій ще недавно він боронив ся з очайдушним з Вишневецьким против кримського хана: жаль йому стало, що вже не побачить свого батька, що батько сам відіпхнув свого сина. Тут нерестояли три дні, заки прибула кінниця, котра затримуючи ся в стезу для попасу коней трохи забарила ся. Військо веселе і добре; жартували, кричали, співали пісні.

Скінчивши свій відпочинок, московське військо поплило долі рікою, поміж безчисленними островами та тонями, де стрічало собі союзників: се були рибалки, що вибрали ся з України за рибою, а почасти бігці, котрі проміняли службу у панів або старостів на вільне житє в дніпрових лісах і очеретах, знані тоді під назвою „луговиків”; вони мали бути завязком будучої запорожської Січи, котра витворила ся в кілька літ опісля їх стрічали на різних островах; вони мешкали в куренях по кілька людей разом, на острові Томанівці, де опісля повстала перша Січ. Було їх тоді вже близько сотка. Сі молодці пристали до війська. Але вони принесли Данилови сумну відомість, що Турки укріпили ся

в Іслям-Кермені, на дніпровім лимані, поуставляли пушки, ждуть на московське військо і хотять стріляти на човна.

Перепливши зелене царство тоней і вже наближаючи ся до тої полоси, де Дніпро пливе між пісковатими берегами, Данило затримав ся на однім острові та скликав на раду проводирів і начальників.

— Перше, — говорив він — де полишити коний, а друге — як нам плисти попри Іслям-Кермень?

Що до коний порішили оставити їх табором тут коло Дніпра та вислати сильний відділ в поле розвідати ся, де тепер цар, щоби дати йому про себе знати і в разі біди злучити ся з його силами. Вість про Іслям-Кермень веліла застановити ся. Тут Кудеяр дав таку раду:

— Ми не можемо плисти, не дізнавши ся про неприятельську силу. Треба перше розвідати ся, як там у них. Коли дозволиш, боярине, я попливу до них і довідаю ся; я говорити з ними з'умію; навіть коли велиш, я буду вдавати бігця, може мені удасть ся підібрати ся та позабивати пушки; я знаю, що бісурмани лихо знають з пушками поводити ся.

— Ось мудра рада! — сказав Атанас Єлисеєвич, — нічо не може бути мудрійшого від сего. Іди, брате, вчини нам всім велику вигоду і собі велику славу, а я з тобою піжду.

— Ні, ні, не пущу я тебе Юріє, ні тебе Атанасе — сказав Данило — ви оба мені дорогі. Припустім, що ми тим способом переплинемо і щасливо, але бісурмани вас убють; ви не встигнете утічи від них. За ніяку ціну не позволю. І ти Юріє, і ти Атанасе, добре знаєте їхню мову і їхні звичаї; ви попливете наперед, ніби то в посольстві та придивите ся, як там у них. Хто знає, може се не так страшно, і ми встигнемо перебити ся до моря.

Порішили, що Кудеяр попливе поперед яко посол від полководця царського війська, разом з Атанасієм; їм додали одного нововихрещеного з касимовських татар, наділеного посілостю так само як і Кудеяр в білевськім окрузі. Кудеяр дуже не хотів плисти разом з Атанасієм; сей чоловік видав ся Кудеярови якийсь не певний, бо хоч він удавав себе за Грека, але з вимови і

рухів часто нагадував синів Ізраїля, котрих Данило Адашев не знав, а котрим Кудеяр добре приглянув ся на Україні.

Коли всі три, що складали посольство, підплили до Іслям-Керменя, Кудеяр, оглядаючи околицю, сказав:

— Даремно бояли ся, Дніпро так широкий, що коли будемо плисти попри противний беріг, то мабуть до нас не долетять їх гарматні кулі.

— Тим більше, що вони в стрілянню не великі майстри — докинув нововихрещений.

— Чи не вернути би ся нам та сказати полководцеві, що ми готові лише біди собі нахапати, коли дамо їм знати про себе; нехай вони нас не ждуть, ми собі ночію перепливемо.

— Се правда — сказав Кудеяр.

— А ні! — сказав Атанас. — Як можна не вишовнити сего, що воєвода приказав? А при тім, ми всього тут не бачимо, як нас впустять у твердиню, тоді будемо знати, як у них в середині, всьо зміркуємо і розповімо полководцеві докладно.

Підплили до твердині. Атанас Єлисеєвич затрубів на розі, а Кудеяр виставив на кінці своєї шаблі шапку.

В брамі твердині прищідняли щиток, відчинило ся віконце. Вийшло двох Турків. Атанас Єлисеєвич перший вискочив на беріг і закричав по турецьки:

— Посольство від воєводи його царського величества.

— Ходи сюди сам оден, — відповіли йому — а прочі най остають ся в човнах.

— Не я проводир; ось він — сказав Атанас — він нехай увійде зі мною! Так треба!

— Ідїть, тільки без зброї; не прийшли воювати.

Кудеяр і Атанас послушали, полишили в човні свою зброю. Перепустили їх в браму і сейчас спустили щиток. Провели їх до деревляного будинку, де мешкав санджакчей, що управляв твердинею.

Положивши руку на груди після всхідного звичаю, Кудеяр поважно поклонив ся і виголосив промову в котрій навів провини кримського хана, повідомляв в імени воєводи, що він після царського приказу іде з військом покарати хана і приневолити, щоб випустив

московських полонників, та завести сталий спокій державі; впевняв, що Росія не воює з Турками, цар остає з турецьким падишахом в любові і дружбі та просить перепустити московське військо на море.

— Сего не може бути — відповів санджакчей. — Московський цар хоче завоювати Крим; як вже завоював Казан і Астрахан, дві музулманські держави; ми знаємо, що в Москві діяло ся і що задумано; не тільки ви самі йдете на Крим бо Вишневецького вислано на Дон а сам цар з своїми великими військами хоче йти на Перекоп. Годі допустити, щоби ми заложивши руки сиділи і дивили ся, як Москва буде побивати і неволити наших правовірних музулман. Ми всі повинні боронити нашої віри. Крім того кримський цар підданий і слуга нашого вселаскавійшого і не побідимого султана; досить з вас, що ми торік попустили вам. Ні, мені приказано шльнувати переходу і не пускати на море нікого, а коли схочете на силу пійти, то будемо бити ся.

— Сей чоловік — сказав Атанас Єлпсеєвич — не посол а шпігун; він задумав удавати збігця і поспувати у вас пушки. Воєвода не згодив ся, жалуючи його, щоби не погіб, а пожалував длятого, бо у него надзвичайна сила; тож велів йому плести ніби то за посла, а властиво для шпігунства.

Кудеяр поглянув зловіщо на товариша і сказав:

— Він бреше як собака. Я прибув до вас за посла від воєводи а не за шпігуна.

— Ні, він не бреше, — сказав санджакчей, — бо сего чоловіка ми нароком вислали до Москви, щоби розвідав ся, що у вас робить ся і що задумаєте; він наш вірний слуга, він нам правду каже і ми йому віримо. Ти не вернеш ся до воєводи, ми тебе тут затримаємо.

— Ви не можете мене затримати — відповів Кудеяр, — се не чесно і противить ся міжнародним правам. Я посол, а послів ані не біють ані не убивають. Я прибув за відповідію, і яку відповідь мені дасьте, таку занесу воєводі.

— Ні, ти нічого не занесеш воєводі — сказав санджакчей. — Я тебе звідси не випущу.

— Ти не смієш сего зробити. Я не воєнний полон-

ник, наш государ не веде війни з вашим, наш государ пожалує ся вашому і тебе за се покарають.

— Наш государ — сказав санджакчей — велить вязнити шпігунів, і ваш те саме робить. Ось ми підіслали до вас сего жида, котрий не знаю кого там у вас удавав, але коли би ви довідали ся, що він шпігун, то ви би його не випустили. Так у нас водить ся. Тебе затримаємо.

Кудеяр обрушив ся і крикнув:

— Я не шпігун а посел; ся гадюка бреше — і при тих словах схопив Атанаса за карк та пригнув до землі. Атанас втратив притомність.

Наполоханий санджакчей кинув ся в двері і зачав кричати. Ціла залога заворушила ся. Турки з окликом підбігли до будинку. Кудеяр вискочив з будинку, зачав відмахувати ся кулаками, але товпа, що стояла позад, кинула ся на него, йому накинули на шию аркан... він зачав душити ся і впав горілиць, а тоді з трийцять людий накинуло ся на него і зачали накладати кайдани.

— Мало одних, розірве, — говорив санджакчей — ще одні.

Принесли другі кайдани і зачали накладати на Кудеяра.

— Мало двох кайдан, — треті.

Принесли треті кайдани і наложили на Кудеяра.

— Ще дати йому на ноги що найтяжші кайдани.

Кудеяра відпровадили в долішні комнати дерев'яної башні і замкнули. Тоді оден Турок ввійшов за браму.

— А ти знаєш по турецьки або по татарськи? — поспитав того, що лишив ся в човні.

— Знаю по татарськи — відповів нововихрещений.

Турок приказав повідомити воєводу, що його посла затримані, бо показало ся, що вони шпігуни, а коли воєвода попливе на море, то з твердині будуть стріляти. З такою відповідю вернуло човно горі Дністром.

Другого дня висилано ґалеру до Кафи. Вивели окованого Кудеяра, посадили на темне дно ґалери; санджакчей написав письмо до паші кафінського, що висилає пійманого московського шпігуна, котрий при у-

в'язненню опирався і на смерть убив жида, що його зрадив. Фальшивий Атанас Єлисеєвич не витримав руки Кудеяра.

Данило Адашев, довідавшися о затриманню своїх послів, не підозривав, що Атанас зрадив свого товариша і жалував так само як Кудеяра. Він рішився далі йти і не тільки пробувати перецлисти попри Іслям-Кермень до моря, але ще добути турецьку твердиню і визволити послів, затриманих против всяких міжнародних прав.

Нараз несподівано являє ся з Сівська відділ, війська, а з ним московський післанець з царським указом. В тім указі повідомлено Данила, що великий государ його царське величество зволив помирити ся з кримським ханом, а йому, Данилови, приказує ся не йти далі, не зводити ніякої зачіпки з Турками і Татарами та вертати ся домів, розпустити війська і самому їхати у Москву.

Можна представити собі досаду Данила Адашева, коли дістав такий несподіваний і наглий приказ; від давна він думав о завойованню Криму, стільки літ про нічо иншого не говорив, тільки труду перетерпів, і якось не клеїло ся, — а тепер ось-ось, здавало ся, справа піде вперед та нараз, немов від бурі, все полома-лось, гонішилось...

Але жалі нічого не помогли, а треба було виповнити царський приказ. Данило хотів бодай визволити затриманих в турецькій твердині та виправив відділ з десяти людей, вже не Дніпром по воді, а сушею на конях. Нововихрещений був знова висланий за проводиря того відділу. Данило повідомляв турецького команданта, що його царське величество зволив помирити ся з кримським ханом, вислане ним військо вертає ся домів і для того воєвода просить віддати йому висланих для переговорів послів.

Санджакчей діставши таку грамоту, запросив нововихрещеного у твердиню, прийняв його по дружньому і сейчас старав ся його приєднати. Прочих вояків не впустив у твердиню, лише гостили за брамою. Санджакчей післав Данилови Адашеву в дарунку цукор і царгородських овочів та сказав:

— Дай Боже вам по добру і в здоровлю вернути ся домів, а з нами по сусідськи жити завсїгди в любові і приязни. Але віддати вам ваших послів, сего я не можу ніяким чином зробити, бо се не були послы а шпігуни, та ще оден з них забив на смерть чоловіка. За се ми скували і вислали на ґалерах у Туреччину. Най боярин не гніває ся, бо в ніякій державі не пускають убійників, тільки карають, а чоловік його, що удавав посла, допустив ся убійства і ми длятого його не пускаємо на волю.

Такого змісту відповідь дістав Адашев. Годі було що зачинати. Чейже не можна було вести війни задля Кудеяра, коли цар не велів заводити зачіпки, тож приказав вертати ся.

ХІ.

Чужосторонний Лікар.

Душевне і тілесне здоровле цариці Анастасії ставало з кождим днем гірше. Вічна досада, злість та журба сушили її. Хорій фантазії представляли ся повсюди інтриги ворогів, а до числа тих ворогів долучив ся тепер Кудеяр, котрого вона ніколи на очи не бачила, але котрого ненавиділа за се, що його пригода настроїла царя до війни з Кримом і наново наблизила до Спльвестра і бояр. Зразу цар довго таїв перед Анастасією свій намір, але брати дізнали ся і донесли сестрі. Цариця зачала перед царем охати і йому докоряти. Цар, побачивши, що цариця все знає, зразу хмурился, сердив ся, відтак зачав просити, щоби успокоїла ся, доказував, що на всьо воля божа, вказуюча дорогу російській державі; що тепер вже годі йому не йти в похід, виевняв, що піде на короткий час, що инакше буде перед Богом гріх а перед людьми сором. Але се ніяк не переконало Анастасії, тим більше що братя, особливо Григорій, її підмавляли. Царицю мучила не тільки обаво о здоровле мужа, як більше зависть до тих людей, що їх цар до себе кликав і слухав їх ради. Вона ставала ся невиносимо плаксива, цар зачав рідше до неї заходити, бо за кождим разом вертав ся від неї зажурений;

цар для розривки зачав їздити в підмосковські села, забавляв ся там польованєм, устроював гулянки, окружав себе новими любимцями і весельчаками. В числі тих Вяземський і Басманов занимали перше місце та незаметно заволоділи царем; він не займав ся ніякими справами і не говорив з ними про справи; вони тільки старали ся забавляти царя, винайти для него блазнів та бавити всілякими дурницями.

Тимчасом Анастасія чим раз більше хоріла, а брати нарікали, що їй завдали уроків. Цар, дивлячи ся на її терпіня, то сердив ся і не відвідував цілими тижнями, то розжалував ся і проводив з нею цілі дні, а тимчасом не покидав свого кримського походу, хоч і не займав ся ніякими підготовленнями, лишаяючи все на волю бояр. А ті були сему раді і надіяли ся, що справа пійде ліпше, коли цар не буде до неї мішати ся, а буде слухати других. Їм потреба було царя до самого походу длятого, щобн його присутністю додати самій справі більше ваги і значія. Вишневецький був висланий на Дон. Данило Адашев на Псьол, воєнним людям приказано зібратн ся на весну в Тулі; з Лівонією зачались переговори задля мира; бояри зачали згідливо поступати, залишаючи дрібних спорів; велика справа одушевляла їх так само як в часі казанського походу; Спльвестр чинно підтримував бояр, не давав потахнути поривам, безнастанно заходив то до одного то до другого, оживляв своїми бесідами, цілком віддав ся справі, не зважаючи, що в тім часі постигло його нещастє, бо умерла жінка, з котрою прожив трийцять літ в найбільшій любови.

Надходила пора, коли треба було цареви вибрати ся у похід. Та вороги Спльвестра і його сторонників найшли спосіб, щобн повернути царя в инший бік.

Перед роком приїхав до Москви, разом з англійськими гостями, лікар Бомелій з Везера, що жив перед тим в Англії і займав ся крім медицини астрольогією, альхемією, кабалістикою і всякими ученими дурницями. Се був хитрий чоловік; приїхавши в Москву, зачав ся зараз учити по російськи і небавом дійшов до того, що все розумів і сам говорив плавно, хоч і не правильно. Лікар був тоді рідкістю. Бомелій умів заблахма-

нити очи, удавав, що все знає, і цар прикликав його до себе. Коли цариці ставало гірше, цар порадив їй візвати лікаря. Зразу цариця опирала ся сему, як то кажуть руками і ногами; її побожні чувства противили ся покликанию лікаря: „надобно надіятися на Бога, а не на врачей” говорила вона, але відтак пристала, іменно тоді, коли довідала ся, що ненависний їй Сильвестр був противником сего лікаря. Вихований в великій побожності, Сильвестр взагалі не довіряв штуці лікарській, безнастанно говорив, що коли Бог не може, то лікар нічого не вдіє, та наводив приміри, що люди навіщені тяжкими недугами, приходили до здоровля ласкою божою.. Але Сильвестр не називав пілої штуки лікарської чортівською вигадкою, як тоді многі говорили, ба навіть противно радив удати ся до розумного чоловіка, щоби знати, якого зіля напитися або якою мастею помазати рану; тільки доктора Бомелія дуже собі не злюбив. Хитрий Німець старав ся приподобати ся Сильвестрови і заходив на розмову о вірі, заявляючи готовість прийняти православну віру, скоро переконає ся о її справедливості. Але Сильвестр знав так пізнавати людей, що відразу відгадав Бомелія, а коли цар радив ся Сильвестра, чи не гріх покликати до цариці чужосторонного лікаря — Сильвестр не тільки обурив ся на се, але намавляв царя прогнати від себе того Німця та віддати в руки Бога подужане цариці. Противно отець Левкий, з котрим цар також радив ся про Бомелія, вихвалив доктора під небеса і доказував цареві, що штука лікарська походить від Бога яко ласка для чоловіка, а хто не радить звернути ся о поміч до лікаря, сей значить, не бажає здоровля цариці.

Цариця довідавши ся від братів, що Сильвестр ненавидить Бомелія а Левкий радить цареві спустити ся на него, сама зачала просити царя, щоб привів до неї лікаря, про котрого згадував.

Цар прийшов до неї з Бомелієм. Се був маленький чоловічок з великою лисою головою, довгим носом, прижмуреними малими очима, що ніколи не дивили ся просто, завсїгди з смиренним видом і з тонким майже жіночим голосом.

Німець на приказ царя підійшов на пальцях до

спідячої на кріслі цариці, уважно приложив собі палець до чола, розкладав руками і значучо двигнув раменами.

Цар з тривогою ждав, що скаже чужосторонній лікар.

— Государю, — сказав Бомелій — Господь Бог може помагати її маєстет государини-царици. Недобрий чоловік — государю.

— Що? що? — отруя!

— Ні великий государю — отруї нема! А лихий чоловік накоїв таке... як же се називає ся?

— Уроки, чари?

— Так, государю.

Анастасія поблідла, втратила притомність.

— Німче — скричав цар — ти її наполохав.

— Государине-царице — сказав Бомелій — не бій ся. Господь Бог милостивий! при помочи Божій всьо добре піде. Помочи не можна, тільки треба злого чоловіка на бік, — далеко...

— Ходім, Німче, а там мені скажеш, — заявив цар.

— Государине-царице, — продовжав Німець — нічого! твоє величество буде здорове і спокійне; я так зроблю, як не мож ліпше.

Цар вийшов з Бомелієм.

— Говори, Німче, всю правду мені кажи — крикнув цар.

Государю-царю — сказав Німець — є в чужі краї наук; в Росії нема наук, а в наших краї є наук і через ті наук я можу знати, що де є і що буде наперед. Я по звіздах небесних уміти читати і своя доля скажу. У вас в Росії говорить народ, що се знанє від чорта. Ні, государю, не вір таким річам; наук не від чорта а від Бога. Як може бути, щоб наук був від чорта? Я багато учив ся всяких наук, я учив ся богословія, вірую в Тройца одиносущна і в Господ наш Єсус Крістус, та як же може бути, щоб наук був Богови противна.

— А коли ти учив ся богословія, — сказав цар — то як-же ти, Німче, не дійшов до того, що наша грецька всхідна віра є правдива християнська і длячого ти остаєш в своїй лютерській єреси і Господа нашого на-

живаєш Єсус Крістус?

— На всьо треба часу, великий государю, я богато читав святії отці — сказав Бомелій — і видів із їх книги, що в римська віра неправильна і наша віра євангелицька не цілком правильна та хотів пізнати віра грецька, але в нашій землі нема віра грецька, я нарошно приїхав у твоє царство, щоби научити ся, яка віра грецька, і тепер, коли побачив, як в православна віра велика сила, то бажаю прийняти грецька віра, охрестити ся правдивим хрещенєм.

— Се гарно, Німче; — у мене в моім царстві для чужосторонців нема примусу що до віри; сам бачиш, що у мене проживають спокійно і англійські і голяндські люди, та й ти, коли хочеш, можеш лишити ся в своїй вірі, а коли бажаєш стати з нами одної віри, то ще ліпше.

— Тільки, великий государю, не погнівай ся на мене за се, що скажу: духовна чин не хоче знати наук і не вірить, щоби правдива віра далеко завела... Я приходив до того протопопа Спльвестр, думав, що він дуже учений чоловік, о, пфуй, ні! Я його зачав питати, думав навчити ся від него, а він зі мною не хоче говорити, нічого сам не знає, а такий гордий, бо має у тебе ласку, думає, що він розумнійший і знатнійший як всі люди в твоім царстві. Але чудовський архимандрит, — ах який то мудрий, розумний чоловік! чого він не учив ся! а то не гарно, великий государю, що в твоім царстві нема школа, нема наук.

— Знаю — відповів цар, — що се не гарно; а ти думаєш, що з нашим народом що зробиш? Ти думаєш, наші люди такі як ваши? Вони не так сотворені Богом, щоби чого научили ся.

А длячогож, великий государю, твоє царське величство русского роду, а такий чоловік і так всьо знає!...

— Або-ж я руский, — сказав цар — мої предки з Німеччини прийшли, а роду були славного цезара Августа римського від брата його Пруса і поселили ся над балтійським морем при ріці Русь та й з того Русь прозвали ся.

— А, — сказав Бомелій — твій рід велика, велика рід! В цілій Європі нема такого славного старинного

роду, як твій, государю. Тож тобі доконче заволодіти Ливонією, балтійським морем, бо там твого роду вітчизна.

— Так, сей край то відвічна вітчизна і длятого ми стараємо ся, щоби був під нашим скриптром.

— Ба, — сказав Бомелій — і Бог тобі помагає, великий государю, ти побіджуєш чужосторонних ворогів, а коби тільки міг побідити також внутрішних ворогів. Вони небезпечні, Від домашних ворогів не мож устерегчись. А у тебе много ворогів довкола, государю, дуже много. Вони хотять, щоби ти самодержавний не був, щоби після їх ради всьо робив, ти такий мудра цар, ти сам можеш володіти народом своїм; ти мудрійший від всіх, ти хоробрий... Бог-свідком нема такий другий государ в цілій Европі і на цілім світі, як ти — а твоє нещастє, що у тебе слуги фальшиві, зрадники, лиходії... твій бояра... О!... вони тобі добра не бажають, собі власть взяти хоче. Та сего не буде. Великий государю! Я скажу твому величеству, що знаю на звіздах читати, і що на перед буде, всьо дізнаюсь, маю такий книгу. О! той книга треба двацять літ читати, та ще других сто книг читати, та лише тоді зрозуміти, що в той книга написане. Я з той книги буду все знати...

Цар відправив Бомелія, а на другий день знов його прикликав.

— А много, много знати, — сказав Бомелій. — Твій перший тайний ворог — протопіп Сильвестр; ти його, государю, далеко... він недобра чоловік, він не любить твій цариця, він називає її Єзавель. Ох, государю! Як так можна! Весь Москва знає про се. Сей протопіп має бісовська сила, він чародій... він тебе, великого государя, опутав. Се сказав мені книг, і бояри твій разом з ним коять лихо. Вони хотять тебе вести на кримський хан. Ні, государю, не ходи. Я на звізда дивив ся; велике нещастє буде, твій цариця буде умирати без тебе, як ти в похід підеш, і твої царські діти пропадуть. Много між ними таких, що хотять царствувати. А є оден... о, сей дуже небезпечний!

— Хто такий? — поспитав нетерпеливо цар.

— Я не можу тобі його назвати — сказав Бомелій. — Я ще сам не знаю, що він, а тільки виджу, що є та-

кий твій найнебезпечніший ворог!

Поміняло ся цареві в голові від тих слів. Не рішаючись зразу на нічо, цар сказав:

— Памятай, Німче, не говори про се нікому, нікомісенько.

— Ні, ні, государю; я завсігди буду тобі віщувати, скоро тільки що задумаєш зробити, сейчас клич мене, вели поглянути в книг і на звізди; я все тобі скажати; може бути такий планет прийде, що буде можна воювати на кримська хан, тоді най Бог тебе благословить! А тепер хорони тебе Боже, твій цариця не буде на світі.

Зараз потім отець Левкий отверто напирав на царя і явно зачав говорити перед царем, що Сильвестр чародій, зачарував царя і коїть йому лихо. Прибув ще монах, Михайло Сикун, і доніс, що Сильвестр називав царицю Анастасію Єзавелію. З своєї сторони нові любимці, з котрими цар їздив в підмосковські села забавляти ся, зачали вмавляти в него, що Сильвестр чародій; говорили, що він насміяв ся з царя, чванить ся, що тримає царя в руках, і що захоче, то з него зробить.

Підбехтаний з ріжних сторін, а найбільше наполоханий віщованями Бомелія о смерті, котра мала постигнути Анастасію від тайних ворогів, коли він піде в похід, цар рішив ся вкінці перемочи себе.

Бояри збирались в похід і напирали на царя. Виїзд його був назначений; до виїзду лишалось три дні.

Цар Іван Василевич скликав бояр і радних людей в свою престольну палату. Очи його блестіли якимсь лихорадочним огнем, хід його був нервовий. Він сів на своє місце і сказав:

— Бояри і радні люди, проголошую вам царську волю! Нам не бажає ся йти в похід на кримського хана; прикличте ханського посла, котрого ми задержуємо, і заявіть йому, що він свобідний; скажіть, що ми хочемо заключити з кримським ханом вічний мир і жити з ним в дружбі, а опісля вишлемо в Бакчисарай нашого посла задля договору. Сейчас вислати гонців до Вишневецького на Дон і до Данила Адашева на Дніпро з указом, щоби вони вертали ся і ніякої зачіпки з кримськими людьми не робили; всім воякам, що зібрали ся над Ту-

лою, заявити нашу царську волю, щоби розійшли ся по домах аж до дальшого нашого царського приказу.

Князь Курбський хотів промовити, але ледви сказав: великий государю!... а вже цар і перебив йому:

— Бояри і радні люди! Говоріть тоді, коли вас питаємо і жадаємо вашої ради; нині ж ми, государ самодержавний, вашої ради не питаємо і вам не яло ся про нічо говорити.

І з гнівом скоро вийшов з престольної світлиці.

Почув про се Сильвестр, довідав ся, що близько царя Бомелій, що його вороги намовили того чужинця наполохати царя астрольогічними віщованнями; дізнав ся, що Сикун зробив на него донос, а Левкий отверто говорить царевн, що він чародій; зрозумів Сильвестр, що його панованє скінчило ся і рішив ся розпрацати з царем на завсїгди. Він післав до царя просьбу, щоби його допущено, але дістав відповідь, що цар не хоче і бачити його.

Тоді Сильвестр удав ся до митрополита Макарія і сказав:

— Преосвященний отче Макарій! Подобалось богови покликати до себе мою жену, і длятого, яко повдовівшим попам не годить ся священодійствувати, я забажав усунути ся від світа. Благослови прийняти монаший чин.

Макарій знав Сильвестра від давна, ще з Новгороду, бо він сам, ставши митрополитом з новгородського архієпископа, прикликав його до Москви. Вивисшенє Сильвестра не дуже подобалось Макарію: ади — говорив він до свого окруженя — яка цяця! Як підібрав ся до царя! Піп а має більше сили від нас, митрополита і цілого освященного собору, що скаже, так цар і зробіть.

Не любив Макарій Сильвестра, але тільки хмурив ся і негодував, а лиха ніякого не робив; Макарій був самолюбний, але не злбний; — Сильвестр з своєї стерони відносив ся завсїгди до Макарія з великим поважанєм, хоч бувало, що говорив царевн протівне того, як хотів Макарій. Макарію було дуже любо почути, що Сильвестр вкінци забирає ся. Макарій поблагословив його, попрощав ся по дружньому, а Силь-

вестр, полишивши сина, відправив ся в оден з білогерських монастирів.

Коли Данило Адашев, після царського приказу вернув ся у Москву, Сильвестра вже там не було. Бояри похнюпили голови, не сміли ні чичиркнути про кримську війну, а деякі з них, що ще недавно доказували її конечність, вихвалювали мудрість царя, котрий ліпше як всі розуміє, що треба робити.

Данило ставив ся з донесенем перед царем. Іван Василевич прийняв його сурово. Оповідане Данила про полон Кудеяра Турками не зробило на царю вражіння; цар не зробив по тій причині ніякої замітки..

Вишневецький, діставши приказ застановити воєнні кроки, вернув ся у свій Білев і вислав до Жигмонда-Августа письмо, просив прощення за виїзд, заявляв готовість служити своєму властивому королеви і цілком повинувати ся його воли. Жигмонд-Август відписав йому ласкаво і просив вертати ся. Вишневецький скликав своїх козаків.

— Плюньмо, братя, — сказав він — на сю глупу Москву і ходім у свою Україну. Нема красної землі на світі над нашу вільну Україну. Прийшов я сюди з вами задля того, щоби рушити московського царя з його військом на бісурмана; не удає ся нам се, то нема нам що тут робити. Царської ласки і соли нам не треба, бо ми маємо землі і всякого добра доволі.

— Правда, батьку, — відкликнулись козаки — до чорта з нею, з сею Москвою; і дітям і внукам закажемо ходити сюди, хиба коли війною підемо на москвитина.

І зібрались всі та відіхали з Білева. Доніс про се цареві білевський воєвода. Цар сказав: — Прийшов як пес і пішов як пес. Туди йому дорога!

Цариця Анастасія і її брати добились вкінці свого. Цар не пішов в похід, голубчик Іваношка остав ся нероздільно з своєю ягницею, як він називав жену в хвилях ніжності. Ненавистного Сильвестра вже не було. Але здоровле цариці не поправляло ся, а чим раз гіршало. Вона їздила разом з царем до Сергія, до Пафнутія і в інші святі місцевости; а ніхто вже без Сильвестра не смів представляти цареві, що йому треба розглянути цілу річ а не їздити по монастирях. Молитви, як

видно, не помагали здоровлю цариці. Вона обильно роздавала милостиню; в кожде свято її боярині запомагали товпу жебрачок; з цілої російської держави приходили до неї жебраки по милостиню; по приятельськи допускала вона їх до себе і розмовляла о ділах спасаючих душу, — і всі хвалили її милосердність, говорили, що вона мати страдаючих, а тільки бідного Кудеяра не було нікому викупити з неволі.

Не помогла цариці і милостиня, не допомгло їй і се, що по всіх церквах і минастирях молило ся духовенство за її здоровле. Цариця померла.

Цар не тямив ся з горя; але за два тижні віддав ся розпусті і забавам, щоб потішити ся. Він собі вбив в голову, що Анастасія була жертвою уроків і отруї після намови Спльвестра. Бомелій, щоби звинити себе, старав ся підтримати сю певність, представляв цареві, що чари, котрими давно пошкоджено цариці, були так сильні і так успіли підорвати її здоровле, що ніякі його ліки не могли нічого вдіяти, а з того всего доходить до такого заключеня, що коли не можна помершої вернути з гробу, то цар повинен, по крайній мірі, хоронити себе і своїх дітей від лютих ворогів, окружуючих його престол. Бомелій приняв православіє, ходив до церкви, бив поклони і твердо придержував ся постів, але в розмові з чужинцями висмівав все те в мові, котрої москвитяни не розуміли.

ЧАСТЬ ДРУГА.

I.

Неволя.

Над берегом заливу Чорного моря розложило ся многолюдне просторе місто; острокінчасті мінарети, копули і зелені вершки топіль вибігають у воздушну спляву з куши цегляних дахів; доми побудовані на оден, а многі на два поверхи, розділені вузкими неправильними вулицями. Вікна виходять по більшій часті на подвіре... На західній стороні міста, по скалистій горі, тягне ся грубий, темно-сірий мур, що скручує ся на північнім заході до берега моря і закінчує ся при самім березі величезною башнею з входовою брамою; на полудневій стороні, на горбі, чорні, понурі мури турецької твердині з чотирма башнями, а під горбом, над морем, друге укріпленє, де містить ся двір турецького начальника. Се місто Кафа, славне з давних часів, в старині ґенуенська кольонія, центр торгівлі на Чорнім мори, а тепер центр турецької влади над Кримом і цілим берегом чорноморським, осідок беглербеґа або губернатора: він наглядає над кримським ханом і має начальство над турецьким військом, що складає ся з тімарні (служачих військово властителів більшої посілости, неначе шляхти), сіпаїв (оплачуваної кінниці) і еджидів (в роді козацького війська). Давна слава торговельного і промислового міста не затьмила ся для Кафи, від коли поступила під турецьку власть; в ті часи вона віддавала ся одинокому промислови, бо ледви чи було в Европі яке друге місто, де би сей промисл процвітав. Се була торгівля невільниками; з іменем Кафи лучилось понятє про живий товар; кожного, хто приїхав до Кафи, відразу вражав звук кайданів, ланцу-

хів і вид безчисленного множення невільників, переходячих за гроші з рук до рук. Всілякі краї, племена, фізіономії і мови були в Кафі заступлені: Черкеси, Грузини, Калмуки, Молдаване, Перси, Поляки, Греки, Німці, Угри, Чухни, — люди обого пола і всякого віку; але найбільше продавало ся там русского народу, зі всіх околиць і всякого званя: бо татарам було на руку ловити русских людей і русский товар мав ліншу ціну; русских невільників дуже радо купували на галери, не тільки в мусульманських але і християнських краях. В надморських пристанях Італії, Франції, Іспанії можна було бачити їх цілі товпи, сховані і сидячі при веслах на галерах; майже всі вони переходили через кафинський ринок і дуже рідко щоби не було у богатшого купця того товару, закупленого у татар і хованого для відпродажи з зиском. Але не треба думати, мов то тодішна Кафа була виключно магометанським містом; половина мешканців складала ся з християн різної віри: грецької, вірменської, римської; їх побожність посвідчали численні церкви, котрим процвітати не перешкоджувало в ті часи віротерпиме панованє Солеймана, хоч рівночасно та побожність не спиняла християн тримати в кайданах і продавати мусульманам своїх братів по хрещеню.

Були два роди невільників. Одні — товар приватної торгівлі; татари по кождім нападі приводили наловлених руських людей до Кафи і продавали купцям звичайно на ринку, де майже кожного дня, від рана до вечера, роздавали ся стогни, жалі і проклятя в різних мовах, найбільше в руській; купцями були тамошні мешканці, але лучали ся і заїзджі, що прибували до Кафи за торговельними справами. Другі невільники були державні, або, по нашому, скарбові; вони роздобували ся також закупном, але ними були і полонені у війні. По найбільшій часті засаджували їх на галери, а лиш не много з них тримали в твердини для міських і кріпостних робіт. Для сего рода невільників призначало ся приміщенє в долішних комнатах мурів і башень, з малими віконцями на верху.

У східній башні був такий відділ з зелісною брамою, завсїгди зачиненою. Невільники приміщували ся

там в тісноті, приковані до одного довжезного ланца, котрого кінець причепляв ся до кільця вбитого в камінний стовп і замикав ся на величезну колодку. Кождий невільник мав на ногах кайдани з колодкою. Ланц, що лучив невільників, дозволяв їм рушати ся, робити і класти ся, але перешиняв відлучити ся від товаришів і пробувати утечи. Вони спали на голій землі. Ранком виводила їх вязнична сторожа на роботу під доглядом дозорців з тімарлі, а на ніч знов приводили їх у вязницю. Кайдани врізували ся в ноги невільників, а на їх спинах видніли ся червоні сліди нагаїв, котрими наганяли дозорці до роботи. Невільників кормили хлібом і часником, деколи давали гниле м'ясо і смердючу рибу: взагалі здоров'єм невільників не дорожили в Кафі, бо там їх було подостатком. В твердини невільники раз-в раз міняли ся; одні, не могучи подолати праці і задля лихого харчу умирали; других переносили на галери, де смертельність завсігди була величезна, а хто пережив вісім літ на галерах, сего уважано незвичайно сильним.

У вязниці, де проживали кріпостні невільники, була окрема комната з замкненими зелізними дверми і маленьким отвором, виходячим до загальної вязниці. Сей закамарок був три сажні довгий і на сажень широкій. Там замкнено Кудеяра, скованого на руках і ногах. Його уважали воєнним шпігуном, а при тім він поважив ся ставити опір і допустив ся убійства; тому і дали йому таке приміщенє.

Минають дні за днями, а місяці за місяцями. Кудеяр сидить, а властиво лежить в своїм закамарку; кайдани розранили йому руки і ноги, зігнила одіж наповнилася хробацтвом; страшний смрід дупив його. Йому приносять раз на добу кусень хліба і збанок води, а деколи забувають принести, то Кудеяр сидить нераз два дні без їди. Кудеяр просить у Бога смерти, а смерть не приходить.

Деколи зачнуть невільники з ним розмову. Між ними бувають і русского роду. Згадують далеку родину, хто родичів а хто жінку і дітей, а відтак неоден заспіває сумну пісню, але прочі невільники, сковані разом, сваруть, сердять ся, що співаки не дають їм спати. Ку-

деяр слухає, згадає минуле, згадає Настю, і серце його знайде кровію, та просить у Бога смерти, але смерти Бог не дає.

Думає Кудеяр: „Длячого цар мене не викупить? Він був для мене такий ласкавий. Певно цар не знає, де я, бо пнакше мене би викупив. Післати чолобитню — але кому сказати? Кого попросити?” Старав ся Кудеяр заговорити про се зі сторожем, але сторож не відповів ні слова. Ніхто зі старшини не заходив до в'язниці від тої пори, коли вкинули його там.

Минув рік. Кудеяр стратив рахунок часу. Минуло ще пів року — Кудеяр майже тратить розум, пам'ять, забуває, де він, що з ним, не в силі думати а навіть не годен тужити. Кудеяр вже не чоловік, немов зігнила колода...

Минуло в такий спосіб більше як два роки. В загальній в'язниці перемінили ся вже кілька разів невільників; Кудеяр чув нераз послідні стони умираючих, чув, як сторожі відлучали трупа від спільного ланцюха та закопували таки в тій самій темниці... Завидував Кудеяр щасливому. Переміняли ся особи, а звуки ланців і стони були завсїгди ті самі.

Нараз одного ранку, коли всі невільники з загальної в'язниці вийшли на роботу, отвирають ся двері і входить кілька людей. Отворені двері пропустили у в'язницю смугу світла і Кудеяр через отвір побачив вельможу в зеленій чалмі, в золотистім кафтані, з підкотрого поли виглядали голубо шовкові штани і вишиті сафіянові черевики. При лівім боці висіла шабля з рукояттю прикрашеною дорогоцінними каменями. Позад него тримали бунчук з трома кінськими хвостами.

— Відчиніть — сказав вельможа по турецьки, вказавши на двері ведучі у закамарок, де мучив ся Кудеяр.

Двері відомкнули і відчинили.

— Виходи — сказав вельможа до Кудеяра.

Але Кудеяр не мав сили вийти; ноги цілком спухли.

Ох, бідний, бідний, — сказав вельможа — ти довше тут не лишиш ся, я велю тебе обмити і лічити, а коли подужаєш, будеш жити у мене. Я найду тобі легку роботу.

Кудеяра вивели на воздух. Сонце осліпило його і він довго не міг розплющити очей. На лиці, що відвикло від воздуха, виступила кров. По приказу нового паші Кудеяра перевезли з висшої твердині до низшої, на двір губернаторський. Дві невільниці обмили його і наділи чисте біле. Лікар дав масть, від котрої зачали гоїти ся рани. Його вже не заковували і замість давнішого сухого хліба давали баранину з рижом.

Відколи така ласка, що за добрий ангел змілосердив ся над Кудеяром? Все те значило не що иншого, як лише се, що до Кафи прибув новий губернатор. В Туреччині часто зміняли ся беглербеги і підчинені їм санджакчей; при помочи підкупств і просьб вони діставали посади та старали ся чим скорше накопичити маєток всіми незаконними средствами: обдирали підданих, грабили скарб, та через те скоро тратили посади в хосен нових кандидатів. А ті, переймаючи уряд, старали ся робити на перекир своїм попередникам. Отсе лучило ся тепер в Кафі. Давний губернатор був чоловіком хитрим, лукавим, строгим і при тім і завзятим бісурманом; його наступник був свого рода філзоф, сторонник віротерпимости і здавав ся бути прихильний христіянам, бо між його предків попав ся оден Грек, а й він сам мав свояків між христіянами. При тім новий вельможа любив випити вина, а що мусульманський закон збороняє пити вино, то сей вельможа вже і з тої причини заявляв співчутє христіянам. Рівнож і особисто ворогував на свого попередника. Ось длячого то він перенявши свій уряд, заняв ся долею христіянського невільника, котрого його попередник так немилосердно мучив. І не тільки Кудеярови, але всім взагалі невільникам стало полекше, бо хоч вони і дальше ночували в темниці, сковані ланцом, то тепер давали їм ліпший харч водили до лазні і наділяли, хоч рідко, білем.

Подужавши розповів Кудеяр новому губернаторови свою судьбу; а губернатор, здаєсь, повірив невинности Кудеяра тим радше, що санджакчей, котрий увязнив Кудеяра в Іслам-Кермені, був свояком бувшого кафинського губернатора. „Я би — сказав губернатор Кудеярови — і пустив тебе на волю, але не смію того

зробити, не віднісши ся до везира, а коли повідомлю, бою ся, щоби замість волі не була гірша неволя, щоби не веліли прислати тебе до Стамбулу і не вислали на галери. Ні, ти напиши чолобитню до свого государя. Най твій государ попросить за тобою у нашого. Бути може, що наші зажадають за тебе грошей, бо у нас нічого не пускає ся на волю без грошей”.

Відтак зачали глядати за Русским чоловіком грамотним, котрий би вмів написати чолобитню, але такого чоловіка не найшли; тоді після слів Кудеяра уложив чолобитню по турецьки секретар беглербега; разом з тим Кудеяр подиктував листи: до обох Адашевих, до Курбського і Сильвестра. Бідний невільник не знав, що в Москві все змінило ся, і звертати ся до таких осіб могло радше пошкодити як помочи. Нисьма вислано до Бакчисараю, до русского посла, з прозьбою, щоби приказав перетолкувати їх на московське і вислав після призначеня.

Живе Кудеяр в губернаторськiм дворі незакований, спить з прислугою, робить всїляку роботу. Губернатор з него вдоволений. Минає таким чином оден рік. З Москви нема відповіди. „Що-ж — думає Кудеяр — не близько! Заки то в Бакчисараю перетолкують нисьма, заки вони дійдуть до Москви, заки з Москви вишле ся грамота у Туреччину, не так то й скоро. Заки знов з Туреччини відшишуть у Москву, треба много часу”. Минає ще три місяці, минає пів року. Кудеяр тужить. „Чи би не втікати! А як схоплять? Тоді я вже пропав!” Страшний закамарок добре вбив ся йому в тямку. Та довідав ся він, що в Кафі є невільник, бувший московський піддячий. Кудеяр поспитав губернатора, чи не можна би покликати піддячого, щоби написав чолобитню до царя. Губернатор дозволив; піддячий виписав чолобитню та ще дуже жалісний лист до Атанасія Нагого, русского посла в Бакчисараю. Ті нисьма вислано у Бакчисарай.

Минув ще рік по тій другій чолобитні. Відповіди не було. Гадка втікати чим раз більше залягла в голову Кудеяра. Він рішив ся в кінци виповнити свій намір, скоро тільки буде добра нагода. А причинило ся до того і се що губернатор мабуть побачивши, що в Москві

не побивають ся за тим невільником і не думають його увільняти, змінив своє поведене з Кудеяром: тримав його на рівні з прочими невільниками, а раз якось не в гуморі вдарив власноручно Кудеяра кілька разів без найменшої причини. Губернаторови видавалось, що Кудеяр поводить ся в його присутности занадто сміло і визиваючо.

Одного разу не сподівано, коли Кудеяр був після звичаю чимсь зайнятий на подвір'ю, два сїпаї прикликали його і наклали йому кайдани з ланцом. Кудеяр здивований не знав, що діяти. Три роки ходив без кайданів. Чим же тепер провинив ся? Чи губернатор знахор — міг би догадати ся, які гадки у чоловіка в мозку? або може справді зміркував, що він задумує втікати?

Сїпаї закувавши Кудеяра, приказали йому робити дальше свою роботу. Губернатора не було дома. Кудеяр працює і бачить: губернатор в'їздить на подвір'є з якимсь другим вельможею, багато одягненим. Зараз потім настала в домі біганина, метушня...

Кудеяр поспитав, що се значить? Йому відповіли: — Новий паша прибув. Давний сейчас забирає ся до Стамбулу.

„Ось що воно — думає Кудеяр — він велів мене закувати, щоби передати новому... значить, мене знов поведуть у горішну твердиню. Ах, який я глухий, чому не утік? Але най тільки лишать мене тут через ніч! Втечу, кайдани розірвати не штука.” — В дворі біганина, ладять ся в дорогу. Ходить Кудеяр мов божевільний, побренькує ланцом: прикликали його обідати але йому страва не в голові. Вечером по заході сонця чотири сїпаї взяли за ланц і вивели його зі двора.

Привели Кудеяра у горішну твердиню, просто у ту в'язницю, звідки його перед трома роками визволив губернатор, але вже не запроторили у закамарок, лише скували з товпою невільників у спільній в'язниці. З уваги на його силу наклали йому на ноги ті кайдани, що їх мав в закамарку а з котрими не міг би ніхто инший і рушити ся з місця.

Товариші всі нові... Кудеяр гірко зітхнув, а йому відкликнуло ся кілька голосів: показало ся, що се бу-

ли його земляки, українські козаки, навіть знакомі. Кудеяр довідав ся від них много нового і сумного. Дізнав ся, що Вишневецький, покинувши московське государство, вернув ся в свою Україну, а відтак пійшов з козаками у Молдаву, де його покликали на престол, але опісля зрадили і видали Туркам. Вишневецького з козаками полонили та відвели у Царгород. Турецький султан покликав перед себе Вишневецького, а сей станувши перед царем глумив з Магомеда; за се велів султан повісити його на три дні на гак за ребро. І висів Вишневецький батько козацький, три дні на гаку, співав псалми, безчестив музулманську віру, величав Христа і скінчив своє жите як християнський мученик. Атамани і козаки, що були з ним, пішли у неволю. Заплакав Кудеяр по батькови, а найбільше було жаль, що Вишневецький помер, не простивши йому. „Може бути — подумав Кудеяр — звідси і біда його постигла, що прокляте батька тяжіло на нім, та перший раз розкавав ся Кудеяр, що убив дитину своєї Насті.”

Ранком пігнали невільників на роботу, вечером загнали знов у вязницю. Так минуло около місяця. Раз, коли невільники працювали на мурах твердині, підійшов до них Вірменин, торговець невільниками, великий знаток прикмет людського тіла, як мужеського так і женського. Задля свого довголітнього досвіду він відразу пізнавав і кмітував як і до чого придасть ся кождий живий товар. Перед його бачним оком не скрила ся тілесна сила Кудеяра. Купець зміркував, що придбавши собі такий взорець сили, міг би зробити знаменитий інтерес, відпродуючи його якому аматорови. Купець почав торгувати Кудеяра у беглерберга. Властиво беглербег не мав права продавати скарбових невільників, але сей беглербег був ласий на гроші і згодив ся на продаж.

Вечером по скінченю роботи, коли невільників відводили у вязницю, Кудеяра відлучили з ланцюха, перекували в кайдани купця та під охороною сіпаїв повів його купець до свого дому. Подвірє дому сего купця було окружене з трох сторін камінними комірками, з невеликими віконцями в горі; там приміщувано невільників, котрі раз-в-раз зміняли ся, не перебуваючи там

довше як тиждень. Невільники були приковані до стіни, але досить вигідно, так що могли спати на брудних шкіряних матрацах. Харчу купець не скупив, він мудрий і вирахований торговець знав, що не можна товару заморувати голодом, бо в такому разі треба зменшити ціну. Купець майже щоденно ходив на ринок скуповувати невольників з перших рук, але сам не виводив їх на продаж. Його знали не тільки в Кафі, але і в цілім Криму; навіть в подальших сторонах ішла чутка про него. У него товар був знаменитий, задля того і ціна була висока. Мужчини, жінчини і діти — всі у него були поміщені разом; в невольничім стані на приличність не уважано.

Безперестанно заходили до комірок гості; купець знав заманити купуючих краснорічливими описами прикмет свого товару, проявляв свій досвід і чесність та збував з зиском. Йому помагало і се, що знав різні мови. Але Кудеярови довело ся просидіти кілька тижнів. Господар поставив за него таку ціну, що не було охочих на таке купно. Вкінці зголосив ся до него оден з найбогатших кримських мурз і став питатись: „чи не має він якого-небудь силача?“ Треба знати, що у кримських вельмож був звичай пишати ся силачами при своїх дворах і тримати їх задля борби, котру уважало ся одною з тодішніх приємностей. Купець показав йому Кудеяра, вихвалюючи під небеса його тілесні прикмети і додав, що він вельми лагідний, тихий і послушний.

— Чи знає по татарськи? — поспитав мурза.

— Знає, знає, — відповів купець.

— Не багато, — сказав Кудеяр.

Купець кинув на Кудеяра лютий погляд, але купуючий сказав:

— Се ще й ліпше, лише аби знав на стільки, щоби міг робити се, що йому велять. Я нарочно добираю собі невольників різної народности, щоби не дуже балакали між собою.

Кудеярови прийшла гадка удавати, що майже нічого не розуміє по татарськи. „Мене”, гадав собі, „не будуть стеречи, бо подумують, що не посмію утечи, не знаючи мови; а хоч би і втік, то зараз зловлять, задля

того, що зараз пізнають бігця-невільника чужостороннього”.

Мурза відчислив купцеві пригорщу золотої монети. Кудеяра відіпняли, закули осібно і віддали з рук у руки нового господаря.

Мурза того самого дня виїхав з Кафи в свої посілости власними кіньми в великій арбі, в котрій було вигідно тром лежати. Крім невольника-візника у него був ще невольник Перз і наш Кудеяр, котрий сидів поруч візника в кайданах.

Коли арбі прийшлося з'їздити з гори, Кудеяр зліз, подзвонюючи своїми кайданами; господар скоро припідняв ся, бо йому майнула гадка: „чи не думає невольник утікати?” — але Кудеяр схопив за колесо арбу і крикнув до візника „гайда”, а сам здержував тяжку арбу одною рукою, під гору.

Господар витріщив очи з зачудованя. „Розумію — сказав він сам до себе — задля чого купець продав його так дорого.” Але зараз і погадав собі: „А що коли він при такій силі розірве кайдани та утіче? Чи не закувати його сильнійше, приїхавши до дому? Але тоді що? Він схудне, утратить силу.. до чого він тоді здасть ся? Ні, ліпше я з ним буду добре обходити ся; він любить мене, а я йому обіцяю свободу за його вірну службу. Так буде ліпше.”

Мурза став обясняти Кудеярови, з перестанками, доповняючи свою мову знаками задля ліпшого порозуміння, що він за кілька літ дасть йому волю за його вірність, а коли невольник загадає утікати, тоді йому буде смерть; для ліпшого вираженя послідної грозьби мурза з суворим поглядом потягнув пальцем по шії.

Кудеяр поклонив ся до землі та пояснив знаками, що розуміє, але удавав, що не знає сказати ні одного слова правильно по татарськи.

— А як приїдемо до дому, я тебе розкую — сказав господар.

На ніч приїхав мурза в посілости свого приятеля, такого самого мурзи, і першим його ділом було похвалити ся купном. Кудеярови веліли підняти великий камінь і кинути в даль, а відтак розломити підкову на двоє. Господар був ним одушевлений.

— Він нічого не розуміє, — сказав господар Кудеяра — при нім все можна говорити.

Кудеяр догадав ся, що мурзи мають свої якісь тайни, котрих бояли ся виявляти при людях, розуміючих татарську мову. Кудеяр стягнув коні, вони пішли скорше.

— Який парубок! — сказав господар Кудеяра — я його зроблю візником і сам хан не буде мати такого візника.

Відтак мурзи стали говорити про свої справи. Кудеяр прислухував ся їх розмові та порозумів, що вони змавляють ся на хана. — „Еге! — подумав Кудеяр — ось куди воно!” та старав ся надати собі вигляд, що цілком не уважає на їх розмову, а тимчасом не пропустив ні словечка.

Переїхавши з десять верств, стрітили подорожні арбу, що їхала напроти них. З неї висунув ся третій мурза; вони їхали до сего мурзи в гості, а сей не могучи діждати ся, виїхав до властителя сеї посілости, звідки вони виїхали. Мурзи пристанули, вискочили з арб, зачались витати: „Акмамбет! Алай Кази! Алтин Ягази!” зашварґотіли мурзи, сміялись, жартували, цілували ся; кождий тягнув гостий до себе, а вкінці рішились нікуди не їхати, лише пристанути під лісом недалеко села, де можна було купити барана і добре погостити ся. У татар був звичай: виїхати в поле, розбити шатро і там погуляти яку хвилину. Часто мурзи-приятелі умавляли ся між собою, з'їздили ся на місце і забавляли ся в шатрах.

Наші мурзи приказали випрячи коней і розбити три шатра. Одні слуги пішли на село купити барана, другі забрали ся нарубати дров, а Кудеяр знаками і уривковими словами просив дозволити йому уставити шатра. Мимо кайданів на руках він живо добув з арби звинене полотно, палики і скоро уставив три шатра, два менші а оден більший. Мурзи хвалили його і сміяли ся з його дивної татарської мови.

Пригнали барана, зарізали, розложили вогонь і зачали печи шашлик. В більшому шатрі, що належало до господаря Кудеярового, Акмамбета, засіли мурзи, підігнувши ноги, їли шашлик руками, пили кумис, а від-

так взяли і за горівку, котру добув з своєї арби Алай Кази, що приїхав послідний. Акмамбет кпив собі з заборони Магомеда що до питя вина; Алтин Ягази доказував, що вони в дорозі, а подорожним пращає ко-ран такі гріхи, Алай Кази відкликував ся на Музулманського мудрця Бурхан-еддина, що всьо перегнане через алембик не є вином і не збороняє ся. Слуг відправили а послугували ся тільки самим Кудеяром. Мурзи при забаві говорили також о своїх справах і тоді довідав ся Кудеяр напевно, що вони задумують убити Девлет-Гірея, а посадити на престол брата його Тохтамиш-Гірея, що находив ся тоді в московській державі. Алай Кази відчитав приятелям письмо Тохтамиша, в котрім обіцяли ся мурзам золоті гори, коли вони усунуть брата Девлет-Гірея. Кудеяр бачив, як Алай Кази сховав се письмо у свій червоний шовковий халат з золотим вишиваннями.

Коли мурзи добре собі підпили, то зачали співати, шаліти; відтак приказали Кудеярови співати по руски і танцювати. Кудеяр, знаючи, що татари люблять, аби в хвили веселости всьо довкола них веселило ся, крутив ся перед ними, побренькуючи кайданами і виспівував українську „горлицю”.

Веселість не надавала ся до його суворих черт лица, але через те він видав ся, ще більше забавний підпитим мурзам. Алай Казови так подобав ся руский невільник, що він зачав просити Акмамбета, щоби продав йому Кудеяра. Акмамбет не хотів пристати. Алай Кази зачав сердити ся, докоряв приятелеви, що за мало його любить, відтак зачала ся сварка і мало що не прийшло до бійки. Алай Кази добув шаблі, Акмамбет зробив те саме, але Алтин Ягази станув між них і своєю краснорічивостію старав ся погодити спорячих приятелів. Йому удало ся їх успокоїти, найбільше тим доказом, що не годить ся сваритись в таку пору, коли всі повинні лучити ся до спільної справи. Мурзи погодили ся, поцілували ся, а Акмамбет розжаливши ся заявив стільки великодушності, що відступив приятелеви руского невільника даром, але Алай Кази з своєї сторони не хотів його брати і оказував готовість подарувати приятелеви свою дорогу шаблю. Алтин Ягази, котрого то-

варипші покликали на третейський суд, наробив стільки заколоту, що ані Акмамбет ані Алай-Кази не могли розібрати його рішення. Акмамбет говорив: „твій, твій невільник!” а Алай Кази кричав: „ні, він твій, твій!” і Кудеяр, дивлячись на них, не знав, до котрого з них належати.

Мурзи зачали знов пити і понацивались так, що вже не могли обертати язиком. Слуги застелили постелі мурзам в шатрах. Акмамбет відправив Кудеяра від себе до Алай Кази і сказав: „там тепер твій пан, а ти вже до мене не належиш”. Кудеяр ввійшов у шатро Алай Кази; сей вже лежав роздягнений і побачивши Кудеяра пробормотав: „забирай ся, іди до свого пана, бо ти не мій”! Тут при світлі, яке продиралось у шатро від місяця, Кудеяр побачив халат з золотими вишивками, як він лежав поза подушкою Алай Каза в кутку шатра. Кудеяр зміркував, що тільки припідняти полу шатра з долини, а буде можна дістати халат. Невільники розложились коло арб. Кудеяр пішов до коний, що пасли ся спутані оподалік. На щасте попав ся йому камінь в руки. Легенько розбив свої кайдани і увільнив ноги; тоді підійшов до шатра Алай Кази, припідняв полу шатра, витягнув халат і втік з ним до коний. Там убив всіх коний ударом каміня в голову, з виїмком одного, котрого розпутав, сів на него і помчав ся що сили.

До рана він уїхав трийцять верств. Кінь не витримав і упав. Кудеяр, знявши з коня уздечку, пішов пішки на полудневий захід, де після його гадки повинен був находити ся Бакчисарай. Небавом побачив на степу табун пасучих ся коний. Зійшовши з дороги, Кудеяр прикликав пастуха.

— Чий се табун? — поспитав пастуха.

— Мурзи Алай Кази — відповів пастух.

„Ось куди мене Бог заніс”, подумав Кудеяр і сказав пастухови:

— Я собі візьму сего коня, так приказав господар.

— Не дам — відповів пастух.

— Як се не даш, тумане, — сказав Кудеяр — чиж не бачиш халат свого пана?

— Я не знаю — відповів пастух.

Кудеяр вже не відповідаючи йому, підійшов до коня, заложив уздечку, розпутав ноги. Кінь захропів, станув дуба, але Кудеяр з цілою силою схопив за гриву і вскочив на него. Кінь сейчас злагіднів. Кудеяр сів на коня, а звернувши ся до пастуха, сказав:

— Ви там в курени маєте сідло, бо годі щоб не було сідел; давай сідло і клич своїх товаришів.

Кудеяр поїхав на кони в курень; пастух ішов по заду і скликував товаришів. Два пастухи прибігли. Кудеяр зіскочив з коня і кликнув:

— Чи чуєте, давайте сідло і чим скорше осідлайте коня!

— А ти що за оден? — питали пастухи. Але оден з них приглянувши ся, сказав: — се халат нашого пана, я його знаю!

— Так — сказав Кудеяр. — Алай Кази велів взяти сего коня і приказав їхати на нім до Бакчисараю. Він з Акмамбетом і Алтином Ягази лишив ся в шатрах на поли, а щоби ви бачили, що я його післанець, він і дав мені свій халат.

Пастухи увірили і помогли осідлати коня. Кудеяр сів на коня і сказав:

— Алай Кази велів, щоби хто небудь з вас поїхав зі мною до Бакчисараю. Я везу важку грамоту. Ану чим скорше!

Оден з пастухів наборзі осідлав коня і сів на него.

— Бувайте здорові! — сказав Кудеяр пастухам. — Коли верне ся Алай Кази, то скажіть йому, що туди переїздив чоловік в його халаті і поїхав до Бакчисараю. Алай Кази поїде сам туди небавом.

До Бакчисараю було верст сімдесять. Кудеяр, маючи провідника, немилив ся в дорозі, затримав ся зо дві години покормити коний, відтак дальше гонив, так що ще перед заходом сонця віхав у вузку вулицю Бакчисарая. В воротах міста сторожа перепустила його, почувши, що він післанець Алай Кази.

При воротах двора стояла на сторожи приборчна сторожа ханська.

Кудеяр закричав:

— Сейчас повідоміть найяснішого великого хана,

що приїхав чоловік донести йому про дуже важну справу.

— Найясніший хан — відповіли йому — зволив поїхати над Альму для забави... а коли ти маєш яку справу, то іди до великого везира ханського.

— Моя справа така — казав Кудеяр — що зможу розповісти її лише одному самому ханови.

Сторожа відповіла, що повідомлять Атталика, котрого хан лишив для управи двором.

Атталик, молодший брат хана, син ханської мамки, любимець Девлет-Гірея, почувши, що хтось бажає видіти ся з ханом, велів найперше обшукати його чи нема при нїм зброї, а опісля впровадити у двір.

— Шукайте, — сказав Кудеяр — але сего письма я вам не покажу; я віддам його самому ханови а нікому більше, і ви не смієте відобрати його від мене.

Прибочна сторожа, обшукавши Кудеяра, побачила на нїм хрест, тож і донесла Атталикови, що приїхавший якийсь гіявр. Кудеяра повели у двір. Атталик вийшов зі двора і з недовірем оглядав Кудеяра від ніг до голови.

— Хто ти? По що? Чого тобі треба бачитись з найяснішим ханом? — питав Атталик.

— Що я за оден і по що приїхав, сего не скажу ні тобі ні везирови, а тільки самому ханови. Розходить ся о здоровле вашого великого володаря. Коли ти мене не вишлеш сейчас до хана, то будеш зрадником. Сейчас давай мені нового коня і проводиря, щоб завів мене туди, де знаходить ся тепер ваш хан. Коли не віриш, боїш ся мене безоружного, то вели мене закувати; мені се байдуже, бо я потребую бачити ся з ханом. Я тобі ще раз повторяю, скоро мене сейчас не пустиш до хана, то зле на тім вийдеш.

Атталик велів дати Кудеярови нового коня і вирядив десять людей, щоби проводили. Треба було переїхати пятьдесят верст; на другий день рано Кудеяр прибув до місця, де перебував хан.

На березі Альми розложено много шатер; оден пестрійший від другого, нерівної високости, але найвисше, найпросторнійше і найпишнійше було шатро Девлет-Гірея; ціле його шатро було з шовкової ткани-

ни а на нїм ханське знамя з виображенєм місяця.

За шатрами вельмож розложили ся вулицями полотняні шатра всіляких купців, продаючих товари, а передовсім харч. Куди хан їде з своїм двором, туди за ним їдуть купці, являє ся місто, торгове, гучне; відтак з відїздом хана щезає і появляє ся на иншїм місци, і так на кримськїм півострові являють ся та щезають міста з шатер, доки вкінци ханови не забagne ся вертати до Бакчисараю, або пійти з своїми ордами чи то на Москалів чи на Ляхів.

День перед тим забавляв ся хан ловами; вечером по ловах гостив ся з вельможами, а ніч проводив з одною з своїх жінок.

Ще хан відпочиває і спить, а Кудеяр напірно домагаєть ся щоби його пустили до хана. Капуджі-баші, сторож дверей ханського шатра, говорить йому: „не можна будити хана”, — а Кудеяр опирає ся при своїм: — коли не збудите, хан розгніває ся; справа дуже важна!

Капуджі-баші повідомив про се евнуха; евнух здвигнув плечима, розмахнув руками і допитливо глядів на Кудеяра, а Кудеяр все своє:

— Сейчас збудіть хана, справа важна!

Ханське шатро ділило ся на три комнати. Перша комната простора їдальня, де хан пирує; друга — для наради, де хан радить з мурзами над справами; третя — спальня.

Евнух ввійшов до спальні, збудив хана і відпроводив красавицю задним входом до гаремного шатра, що стояло поруч з ханським. Хан обмив ся рожаною водою, обув ся в вишивані перлами черевики, надягнув халат, приперезав шаблю, накрив голову баранячою шапкою з брилянтвим пером, розчесав покудлану бороду, прочитав на борзі намаз і ввійшов до їдальні.

— Приведіть його сюди, — сказав хан.

Кудеяр ввійшов до їдальні, поклонив ся до землі і проголосив:

— Найяснійший хане, могучий володарю! Злі люди хотять тебе погубити і посадити на престолі Тохтамиш Гірея. Ось тут його письмо.

Девлет-Гірей встроїв свої вибалушені очі в письмо. Чоло його поморщило ся, а коли скінчив читати, страшна лють виражала ся на його лиці.

— Се письмо до Алай-Каза — сказав хан. — Чи ще може злучив ся хто з ним проти мене?

— Мурза Акмамбет, Алтин-Ягази; за них ручу, що вони зрадники; але вони мають ще союзників, як я чув між іншими мурзами.

— А ти сам що за оден? — питає хан.

— Бідний русский невільник — сказав Кудеяр.

— Бачу, — заявив хан — що говориш правду; письмо се найліпший доказ. Сам Бог тебе післав. Від сеї пори наша воля така, що ти вже не невільник, а мій перший приятель, спаситель. Як звеш ся?

— Юрко Кудеяр

— Як і де ти попав у неволю?

— Мене — відповів Кудеяр — вислав царський воєвода для переговорів у турецьку твердиню на Дніпру, а мене Турки підступом схопили, много літ мучили у вязниці, а відтак продали твою мурзі Акмамбетови.

— Терпів ти тяжко, — сказав хан — але будеш нагороджений щедро. Все марниця, все порох в порівнаню з чеснотою, а ти чесний.

Хан приказав скликати всіх своїх мурз, що були з ним, глянув на них строго і сказав:

Хто з вас мені приятель і слуга, а хто ворог? Між вами є тайні злодії: вони удають рабів перед мною, повзають як змії і тайно підготовляють для мене яд. Але й ви що чванитесь своєю преданністю, длячого ніхто з вас не повідомив мене о заговорі против мене, чому не постарав ся відвернути від мене тайно заострений кинджал? Не ви мене спасли, лише той чужинець, поганин, нещасний невільник. Він для мене більший приятель, як ви всі. Поклоніть ся йому, подякуйте! Величайте його: він спаситель вашого государя! Дам йому гарні одяги з моєї власности, повішу йому на шиї тяжкий ланц з чистого золота, щоби заступив йому ті кайдани, в котрих він стільки літ мучив ся; він буде їсти і пити так як їсть і п'є спасений ним володар. Дам йому службу, жінок, винагороджу грішми,

посіlostями, всім, чого забажає. Девлет-Гірей вміє нагородити спасителя свого життя.

— Великий володарю, найяснійший хане! — сказав Кудеяр. — Дякую Богови, що приказав мені прислужити ся тобі. Се не моє діло, а Боже. Коли-ж твоя ласка, то пусти мене у рідний край, там маю жінку і свій дім.

— Чуєте який він розумний, — сказав хан — не собі приписує добре діло а Богови. Улем, що знає закон, не міг би мудрійшого слова проречи. Все зроблю мій приятелю, чого забажаєш, але тепер ми поїдем у Бакчисарай. Ви, мурзи видасьте справедливий суд над виновниками, а ти Кудеяре, допоможеш викрити злодіїв; скінчить ся суд, а тоді коли схочеш, поїдеш обдарований після своїх заслуг, але до сеї пори, прошу тебе, лиши ся у нас, будеш жити в моім дворі, в чести, достатках і славі!

II.

Ханська гостина.

Ані в сні не приснили ся Кудеярови такі роскоші, в яких він опинив ся. Недавно ще кайдани калічили йому ноги, а тепер обули його в сапяні черевики вишиті золотом; в черевики входили широкі штани з грубого шовкового сукна: до чорного шкіряного пояса була причіплена на срібнім ланцюху шабля в срібній похві з золотими гудзиками; мускулисту шию козака прикрашав золотий ланцюх, а його голову прикривала чорна смужкова шапка з золотим пером. Кудеяра примістили в комнатах ханської палати; стіни комнат були пообвішувані а долівка вистелена перськими килимами; довкола стін стояли низенькі каналки, оббиті червоним витисканим сапяном: різнобарвні скла вставлені в круглаві рами віконні розливали м'яке, приємне світло; просто з комнат був вихід до огороду, де щасливий Кудеяр, наївши ся смачної баранини і запивши її кипрійським вином, міг віддавати ся всхідній безчинности при шумі водопада, обсадженого пальмами. Двом невіль-

никам приказано бути йому на услугах, а дві прегарні невольниці-черкаски мали бути на кожний його поклик. Кілька разів почтив його хан запросинами до свого стола і брав його на лови, де Кудеяр дивував Девлет-Гірея своєю силою і зручністю. Двораки, після приказу хана, мали заявляти Кудеярови признанє, і поважанє, але многі з них були зависні і невдоволені: одні побоювали ся, щоби сей г'явр не загадав прийняти мусулманства і не став ся всемогучим любимцем на дворі; другі же задля свого мусулманського фанатизму були обиджені, що невірний користує ся такою ласкою на рівні з правовірними.

Проворний Девлет-Гірей, заки відіхав з Альми у Бакчисарай, догадав ся, що вороги його, побачивши свої пляни викриті, виберуть ся чим скорше втікати у Москву. Хан вислав свого селердар-агу з двома відділами своєї гвардії, з так званими ігітами на Перекоп: одному відділови велів стати на перешийці, нікого не пускати з Криму, а коли би попали ся виновні мурзи, схопити і відставити у Бакчисарай; другому відділови приказано сторожити Арбатський пролив, щоби і туди не могли виновники втечи. Девлет-Гірей не помилив ся.

Ранком, по тій ночі, коли Кудеяр утік, найперше пробудив ся невольник-Перс, а коли побачив повбивані коні, настрашив ся кари і допитів сердитого пана, тож не сказавши нікому про се, що побачив, утік, не надумуючи ся, чи удасть ся йому де сховати, чи ні. Відтак пробудив ся другий невольник-Грузин, а побачивши, що двох товаришів нема, подумав, що вони втікли разом, длятого і сам пустив ся їх здоганяти в надії, що вони по неволи приймуть його до себе за товариша, а коли йому не удасть ся, то скаже, що хотів піймати збігців. Остались ще два невольники, а що вони би були зробили пробудившись не знаємо, бо ранше від них пробудив ся Алай-Кази і розглянув ся за халатом а не побачивши його, сейчас підняв крик. Пробудили ся оба другі мурзи, зразу заводили і кричали без тямки, але опісля зачали радити, що дальше робити. Позаяк невольники втікачі не забрали з собою нічого більше

крім халату, то не було сумніву, що ся крадіж стоїть в звязи з наміром викрити ханови заговір. Мурзи уважали виновником не Кудеяра а невідьника-Перса; прочі невідьники пішли по коні для своїх ханів, а мурзи дальше радили, як спасати ся. Алай-Кази і Алтин-Ягази рішили ся втікати у Москву степом, але Акмамбет уважав ліпшим сховати ся в Кафі а відтак, коли буде нагода морем перебрати ся в московську державу. Відтак порадили ся подождати, коли невідьники приведуть наймлених коний, та розіхавши ся домів, вибрати ся в дорогу.

Але зі слів, неосторожно висказаних мурзами в часі замішаня, невідьники порозуміли, що їх пани задумували якесь лихо против хана а тепер боять ся... Тож вони, замість постарати ся о коні, вибрали ся до Бакчисараю, щоби там донести о злочинних намірах своїх панів. Мурзи стратили цілий день на дожданю, переночували на поли, а на другий день пішли у посілість Алтин-Ягаза, бо вона була найблизше. Там взявши коний, Акмамбет і Алай-Кази пігнались кождий домів. Алтин-Ягази вибрав ся в дорогу, надіючись дігнати Алай-Каза.

Алай-Кази з двома вючними кіньми і з одним руским невідьником, котрого обіцяв висвободити по прибутю у московську землю, підїздив до Перекопу, але ханський селєрдар з відділом ігітів вже його дождав. Алай-Кази наїхав на него так близько, що не вспів обернути конем, а вже ігіти окружили його і звязали. Алтин Ягази під ту пору доганяв Алай Каза, а побачивши з далека якусь тяганину, скоро звернув на бік, але селєрдар-ага пустив ся за ним в погоню. Його вючний кінь і невідьник попались в руки ігітів, але Алтин-Ягази якось утік і добігав вже переливу. Однак ігіти там уставлені кинулись на него. Алтин-Ягази побачивши свою неминучу загубу, зіскочив з коня і хотів повісити ся на узді, але ігіти не допустили до самобійства, звязали його і повели разом з Алай-Казим до Бакчисараю.

Заговір против хана лучав ся часто на Криму. Хани, хоч і дозволили собі на всілякі деспотичні забаганки,

без котрих годі й подумати собі всхідного володаря, не дуже кріпко сиділи на своїм престолі, бо зависіли не тільки від царгородського падишаха, але також від своїх беїв і мурз. Поминувши се, що беї могуті вельможі, не позваляли ханам вмішувати ся в управу своїх бейликів, але бо і многі мурзи, що мали посілости в бейликах та походили з роду беїв, уважали беїв своїми зверхниками, а хан мусів в державних справах догаджати беям і їх мурзам, бо в противнім случаю вони покориставшись своєю силою, могли зробити бунт, скинути хана і посадити иншого. В кримській історії не раз таке бувало. Сам Девлет-Гірей, при помочи заговору, скинув і повбивав дітий свого брата, Саїп-Гірея, та таким способом засів на престолі. В своїй власній посілости значно більшій від прочих бейликів, хан поступав більше самовільно, але і там мурзи, колиб їх хан подразнив, могли робити заговори в хосен претендентів, котрих завсїгди було подостатком, тим більше що кождий новий хан в признаню за співділанє нагороджував мурз посіlostями і дарами з добичі. Услуга, зроблена Кудеяром Девлет-Гірею, була важна; заговор викрито в самім зародку, а без того він міг розіширити ся і хан був би скинений.

Алтин-Ягази був трусливий. Коли привели його на допити перед начального судію, Каді-аскера, він зразу оклеватав кількох мурз а між тим кинув підозріне також на ханських урядників двірських. Чимало людий потягано на допити після його вказівки, а кількох замкнено у вязницю. Алай-Кази противно ушірно заперечував, навіть і тоді, коли другі признавались до провини і потверджали зізнаня Алтин-Ягаза. Алай-Кази впевняв, що ніколи не діставав писем від Тохтамиша, а коли Каді-аскер для розкритя правди поставив йому до очий Кудеяра, то Алай-Кази плюнув на свого жалібника. Але опісля наполоханий питкою Алай-Кази змінив свої зізнаня, признав ся, що він чув від бувшого в Криму московського післанника, мов-то московський государ обіцяв нагороду тим, котрі скинуть Девлет-Гірея. Поставлений перед судію товмач, при помочи котрого Алай-Кази порозумівав ся з московським післанником, зізнавав так попутано, що годі було на-

брати певного пересвідчення, чи цар Іван Василевич робив які заходи в тім напрямі, але Каді-аскер дуже радо підхопив зізнання Алай-Каза. Йому і многим мурзам було се на руку.

Вони вже від давна були не вдоволені зі свого хана за се, що він в дружбі з москвитином і не дозволяє мурзам нападати на краї московські. Від тої пори, коли наполоханий приїздом у Москву Вишневецького і підготовленнями до війни з Кримом, хан просив у царя Івана мира, удержував безнастанні дружні зносини з московським царем і висисав від него гроші, футра та всякі дарунки; він або запевняв царя о приязни, або грозив Турками, жадав відданя Казаня і Астрахани, а московський цар присилав чим раз більше і більше. Ханови видавали ся такі зносини дуже вигідними: замість того, щоби грабити з Москви добичу війною, виставляючи своїх людей на небезпечности, хан уважав, що ліпше обдирати царя без війни, без труду. Такий спосіб зносин находили для себе вигідним також ті вельможі, котрим цар присилав дарунки, але кримцям взагалі не багато було з того хісна; вони воліли іти в похід і грабити, бо там була для них добра нажива. Длятого вість про се, що московський государ підмавляв злочинців на хана, була для многих дуже відрадна, бо можна було надіяти ся, що тепер хан посварить ся з московським государем. Сам Девлет-Гірей не без вдоволення довідав ся про зізнання Алай-Каза, бо йому лучала ся нагода наперти на московського царя, щоби видерти від него незвичайну дань.

Слідство тягнуло ся цілого пів року. Застоя була з причини Акмамбета; його гляділи, довідували ся, що утік до Кафи, писали до беглербега; беглербега відповів що його там нема; хан пожалував ся турецькому падишахови; приказано беглербегови, щоби видав збігця, але беглербег знов відповів, що не знає, де він; писали в Москву, а звідтам відписали, що він не приходив в московську державу; тимчасом донесено, що Акмамбет у московського царя, знов післали до царя і домагали ся виданя, а хан zarazом жадав видачи брата свого Тохтамиша. Цар відповів ханови, що Тохта-

миш помер, а Акмамбета нема в московськiм господарствi; коли би найшов ся, то його видадуть. Девлет-Гiрей прикликав Атанасiя Нагого, повiдомив його о зiзнаннях Алай-Кази, о пiдмовах зi сторони московського царя, але самому царю про се не писав. Так минав час, Кудеяр поневоли мусiв дождити кiнця справи. Вкiнці не виглядiвши Акмамбета, рiшили кiнчити важну справу о заговорi на жите хана в курильтаю або ханськiй радi.

В диваннiй сали в палатi зiбрались всi достойники кримського юрта, тихо ступаючи по розкiшних перських килимах тонкими пiдошвами своiх сапянових черевикiв. Одiтi в святочнi золотi халати, засiли вони, пiдiгнувши ноги, на низеньких, широких канапах. Хан сидiв на пiдвисшеню, побiч него пояснитель мудрости, муфтi, з книгою корана в руцi, а з ним iмами i улеми.

Прикликали Кудеяра. Він розповiв досить плавно по татарськи, хоч декуди запиноючись, цiлу подiю, яким способом попав в неволю до Акмамбета i як йому допомiг Бог викрити заговор на жите хана.

Кримськi вельможi глядiли зпiд лоба; духовним не подобало ся, що гiявр говорить так смiло в курильтаю, але хан високопарними словами вихвалив заслуги Кудеяра i назвав його перед всiми своiм приятелем.

Кудеярови велiли вийти. Привели злочинцiв. Алтин-Ягази припав до землi i заревiв. Алай-Кази призивав Бога i Магомеда на свiдкiв своєї невинности. Иншi заговiрники: Батир-мурза, Секир-мурза, Ярлик-мурза i деякi двiрськi урядники благали о помилуванє i складали всю вину на Москву. Їх вивели. Рада зачала радити. Муфтi, вказував на мiсця з корана, представляв вагу злочину. Ухвалено всiх передати на кару смерти. Алай-Казi вчислили в його спеціальну вину ще й заперечуванє та виказуванє своєї невинности; йому визначили страшну кару: вирiзати жолудок i вложити на голову; Алтин-Ягази i прочим засудили вiдрубати голови i встромити на кiле. Засуд був вiдчитаний за дверми салi Кадi-аскером i на другий день — виконаний.

Але в сали пiдняли ся крики проти Москви.

— Ми покарали злочин, — говорив муфті — але не головних злочинців; отсі були лише слішим оружем а ціла інтрига невірнього московського царя і його до-радників. О, правовірні! добувайте мечі з піхви, вихром злетіть задля мести, пустіть стріли ваші по невірній землі немов град вибиваючий ниви. Там корінь лиха, най там довершить ся суд божий. О, правовірні! Доки нам терпіти наругу нашої віри і ганьбу нашого славного племені? Абож не знаєте, що там, де перше були мечети, де прославляло ся імя нашого славного пророка — нині поставлені християнські капища з ідолами? Много людей нашої віри і нашого роду перейшло на християнське ідолопоклонство. Чи не знаєте, що те все роблять ті, котрих предки були рабами наших предків?

— Чи то так давно, — кричали другі — як прокляті москвитини задумали іти походом на наш край, щоб закріпостити нас так само, як се зробили з нашими братами?

— Або й навіть сей г'явр, — замітив оден мурза — величаний спаситель нашого найяснішого хана, чи він може не належав до тих, що ішли в похід проти нас.

— Його взяли в полон як шпігуна а не вояка.

— Він каже, що не був шпігуном — сказав хан, — і тебе при тім не було, як його полонили тож і годі тобі про се говорити.

— Найясніший хане, — відповів мурза — се говорить про себе раб, а ти віриш рабови.

— Він не раб, — сказав обурений хан — тільки мій приятель. Най ніхто не сміє обиджати того, хто спас мені жите і царство.

— Коли він справді добрий чоловік, то нехай лишить ся у нас і прийме нашу правдиву віру — сказав оден улем.

— О, чогоб 'я не дав, коли би сей чоловік приняв правдиву віру пророка, — сказав хан. — Але на все воля Бога. А ми будемо говорити про наші справи. Московський цар писав до нас, що нашого ворога Акмамбета у него нема, а ми чули, що він там. Напишемо до него ще раз про се, най він пришле нам важкі дарунки, два рази більші, як доси прислав; най нашим беям і

мурзам засідаючим в раді пришло після спису гарні дарунки, а коли він сего не зробить, то ми турецького царя против него рушимо і цілу його московську землю зруйнуємо.

— Чого нам з ним говорити — сказав Караг-бей, завзятий ворог Москви — не з ним нам переговорювати, а з блискучим сонцем правовірних народів, могучим і непобідним нашим падишахом; най прикаже своїм вирушити на московитів, а ми зберемо наші орди і всю московську землю завоюємо і примусимо московського князя подавати коня нашому найяснійшому ханови.

В наших татарських книгах написано: — сказав оден імам — Бог дає на якийсь час перевагу невірним над правовірними, але опісля правовірні знов возьмуть верх над невірними!

— Можна писати до московського князя — сказав Ора-бей перекопський, страшний рубака — чому би не писати? А за той час не треба спати — зробити напад на московську землю; се ліпше як написати; най собі Москва з нашого письма думає, що ми хочемо з нею в мирі жити, і нічого не боїть ся. Москва не приладить ся до оборони, а ми погуляємо: городи спалимо, села зруйнуємо, ясиру наберемо; а відтак сама Москва, немов дякуючи за руїну, пришло нам дарунки; значить ся — ми будемо мати подвійний зиск! А при тім зважте: у нас ясиру буде багато і треба його кудись збути. І ми будемо збувати його їм самим; вони зачнуть викупляти своїх, а ми їхній товар перепродамо, та ще дорожше як в иншій місци.

— Правда, правда! — закричали мурзи. Ось видумав гарно!

— Справді так, — сказав Ширинь-бей, володар Ескі-Крима, оден з найбільше могучих беїв — поки хан буде переписувати ся, наші наберуть ясира; се гарно; але длячого тільки самому Ора-беєви іти за дробичею? Ми також хочемо набрати ясира.

— І Ногаї також хотять — сказав сераскир управляючий ногайською ордою.

— Щож се, — сказав хан, — се значить: — цілий юрт піде за ясиром, без мене?

— А щож, — сказав Ширинь-бей — ти, будь ла-

ска, переписуй ся з московським царем та бери від него як найбільше дарунків, а ми будемо воювати; ти після свого пляну а ми після свого; твоє величество про се не потребує ані знати ані чути.

Так і порішили.

По тій нараді вислав Девлет-Гірей післанця до Москви з письмом, в котрім просив подвійних дарунків, жадав крім того посадити його сина Адін-Гірея на казанській столиці; пригадав, що після вістий Акмамбет криє ся в московським госуларстві і просив його видачі.

Тимчасом оден з беїв, явлатський бей, був прихильний Москві. Він не любив грабіжі і нападів, а противно волів жити дома в достатках; побудував собі величаву палату з цвітником і фонтаною, тримав у гаремі такі красавиці, що й хан завидував, продавав арбами плоди з заложених у себе садів, збивав гроші за вовну і шерсть своїх стад, вмів добре по арабськи, любив читати твори арабської літератури і сам писав вірші. Він був завсїгди против нападів говорив так: „чого нам Москву і Литву руйнувати, чи не ліпше продавати Москві і Литві наші продукти та лупити з них гроший; і у Москвитинів і Литвинів буде чим нам платити, а знов у нас буде за що у них брати гроші. Сяк чи так, треба трудити ся: по степу ходити, нужду терпіти — або-ж се не труд? Ліпше дома сидіти і трудити ся без нужди, а за труд брати гроші.” За свою прихильність до Москви він тягнув користи і стало діставав з Москви дарунки за се, щоби здержати Татар від нападів

Голови покараних були встромлені на коли і розставлені попід мури окружуючі бакчисарайську палату. Кудеярови, виходило, не було ніякої більше роботи в Криму. Він звернув ся до везира, попросити хана, щоби його пустив. Дорадники хана були тої гадки, щоби під всяким удаваним позором притримати Кудеяра, доки не вияснить ся, яке становиско займе московський цар супротив Криму. бо инакше міг би Кудеяр розповісти про кримські справи се, чого в Москві не повинні ранше знати. Хан велів сказати Кудеярови, що поїде з ним на лови, а відтак вже пустить.

Тимчасом дозволили Кудеярови перший раз по-

бачити ся з Нагим, котрий під ту пору був під почесною сторожею для того, щоби не міг повідомити царя о наміренім нападі на московські землі.

Нагий прийняв Кудеяра зимно, навіть ворожо. Він, знать, не хотів вдавати ся з ним у розмову. Колиж Кудеяр пригадав йому, що він два рази, будучи в неволи, просив його о викуп а над ним не змилював ся, Нагий сказав:

— Я у всім поступаю після вказаня царського величества, великого государя.

Кудеяр пригадав про свою чолобитню, про письма до Адашева, Сильвестра, Курбського. Нагий сказав:

— Тобі не годило ся писати до них, а се тому, бо ті люди заявили ся ворогами царя-государя і були під царською опалою, а Курбський зрадив царя і втік до неприятеля царського, литовського і польського короля та нині з його військами воює царські городи. Сам можеш зміркувати, якого добра і заступства від таких людей було тобі вижидати.

— Я сего не знав — сказав Кудеяр. — Коли я був в Москві, вони були в окруженю царя. А нині чолом бю твоїй милости: заступись перед государем, шішли мою чолобитню його величеству, щоби дозволив мені государ вернути і служити йому вірою і правдою. А коли цар змилює ся і велить вертатись, то я ударю тобі чолом з того, чим мене хан обдарує при відїзді.

Ся обіцянка розяснила чоло Нагого, котрий після московського звичаю, не любив людей, що приходили до него з порожними руками.

— Се вже ліпше робиш — сказав Нагий — що наперед хочеш післати чолобитню; в ній напиши, що ти письма писав до царських зрадників з несвідомости. Часи змінили ся! Много зради і плюгавства прокинулось у нас в державі і для того наш государ став грізний. Ба, та ти, молодче, викрив ханських злочинників, а злочинники наговорили всілякої неправди на нашого государя і тепер хан з татарами збирають ся іти на городи його величества.

— То не моя вина — сказав Кудеяр — я був в тяжкій неволи, а Бог дав мені нагоду висвободити ся. Хан мені не государ, тим більше, що він бісурман; ме-

ні би тільки якимсь способом видобути ся з неволі. І тепер живу у бісурмана, хоч і в достатках, а все здає ся в неволи. І день і ніч думаю яким би способом вернути ся у християнську землю і служити своєму великому государеві. Памятаю його велику для мене ласку і прихильність.

— Гарно буде — сказав Нагий — коли ми з тобою вишлемо до царя чолобитню; тільки не знаю, як її вислати, бо татари зачали мене тримати неначе під сторожею. Боять ся, щоби я не повідомив государя про їх наміри, що хотять воювати краї государя. Проси хана, щоби дозволив тобі вислати чолобитню до царя-государя.

Кудеяр просив через везпра хана, щоби дозволив йому вислати до царя чолобитню, а його повідомили, що хан кличе його до свого стола. За столом у хана обідало сим разом кілька мурз, немов нарочно вибраних з поміж неприятелів Москви. Сам хан зачав говорити о віроломстві москвитинів і прямо став докоряти царя за підмову злочинців на його жите. Мурзи підхопили ханські слова і розводили їх ще більше докорами на московського государя. Кудеяр слухав все терпеливо, а вкінці сказав:

— Найяснійший хане, не слухай ти клевети злодіїв, що хотіли спасти своє проступне жите і длятого напали на нашого государя.

— Говори своє, — сказав оден мурза — ви всі добрі, вас скільки і не корми, а ви все в ліс дивите ся.

— Я би нічого так не бажав, — сказав Кудеяр — як коли би між моїм государем а найяснійшим ханом вчинила ся кріпка любов і братерська приязнь.

— Гарна ваша приязнь! — замітив непримирений мурза. — Чи давно, як твій государ зібрав на нас війсьсько, хотів цілий Крим завоювати, ти сам ішов тоді на нас з царським військом і хотів нас побити, але тобі не повело ся і попав у неволю. Тепер, як ти в наших руках, то й говориш, що нам миле, а скоро тебе випустить ся, то знов пійдеш нас воювати.

— Я не в полоні, — відповів Кудеяр — мене освободив з неволі найяснійший хан, твій володар, і коли його ханській милости подобало ся почитати мене

так, що посадив поруч себе за стіл, то як ти можеш докоряти мені полоном і неволею? Я чужий вам чоловік але Бог дав мені таку ласку, що я послужив його ханській милости ліпше як всі ваші татари. Се сталось так по божій воли, що я чужий чоловік, оборонив вашого государя перед урядниками, а ви його не оборонили. А нині ви мені докоряєте неволею.

— Кудеяре, — сказав хан — я полюбив тебе; ти щирий і мудрий, як може бути лише правовірний. Ти спас мені жите і коли я пущу тебе до твого государя, котрий не хоче бути мені приятелем, то й ти поневоли станеш моїм неприятелем. Сего я не хочу. Лиши ся у мене. Прийми нашу правдиву віру; ти будеш найпершим чоловіком в моїм царстві.

— Не гнівай ся, великий хане — сказав Кудеяр — я своєї віри не переминю і у тебе не останусь. Я чоловік простий і не учений. Най люди мудрі і розумні говорять після книг о вірі, а я так думаю, що в якій вірі хто родив ся, в такій, знать Богови угодно, щоб він і проживав. Господь Бог оден і той самий над нами і вами. Якому цареві присягав служити, так і служи та без потреби не відходи. Я не буду похожий на тих зрадників, від котрих тебе спас. В Москві не мало таких, що зі страху або з лакомства покинули вашу віру і прийняли нашу... Щож, чи се гарно? Не хочу бути на них похожий.

— А ти думаєш, — сказав хан — що твій государ буде тобі вдячний за се, що ти мені спас жите? Ні. За се він буде лихий.

— Мій государ — сказав Кудеяр — праведний і милосердний; він нагородить мене за се. А хоч би після чієїсь лукавої ради і не так стало ся, то все таки ліпше мені перетерпіти се від свого законного государя, як покинути свою віру. Коли би я не був вірний Богови і свому государеві, то як би ти міг мені вірити.

— Щасливий твій государ, — сказав хан, — що у него такі слуги? Ти просив дозволу вислати чолобитню до свого государя. У нас постановлено, не дозволяти нікому вислати людей у Москву, але я тобі не можу нічого відмовити, бо ти спас мені жите і царство. Пиши чолобитню. Позволю виправити післанця.

— Хорони тебе, Господи, — сказав Кудеяр — на многі літа! Боже, скріпи мир між найяснійшим ханом і великим московським царем-государем!

Чолобитню виписав піддячий і її вислано післанцем, котрого виправив Нагий. Татари пильно розглядали, чи післанець не везе иншого письма від Нагого, але письма не найшли. Татари забули, що післанець віз з собою в пам'яті се, чого вони шукали на папері. Висилка того післанця дуже придала ся. Напад, устроєний мурзами не удав ся, і для того, бо русский післанець вспів забічи у Болхів і дати знати, що татари ідуть степом... Воєводи успіли стягнути свої сили і відбити татар.

Тимчасом з початком осені хан виїхав на лови в гори. Кудеяр був разом з ханом і їхав на прегарнім коні, дарованім йому від хана. Полювали найбільше на дикі кози, котрих було дуже много в кримських горах. Ставали табором і розбивали шатра в різних місцях. Девлет-Гірей поступаючи чим раз дальше на полудне, дійшов до моря і станувши на березі, попав в такий захват, що зачав деклямувати о морю, скалах, могучості Алаха! Мурзи піднимали руки і очі до неба, немов одушевлені словами свого володаря, Девлет-Гірея.

Вернувши ся у Бакчисарай застав хан відповідь від московського государя. Іван Василевич рішучо відмовляв дати Казань синові кримського хана, замічаючи, що там вже замість мечетів християнські церкви; обіцяв дарунки, але під услівем, коли татари не будуть нападати країв московської держави; жалував ся на послідний напад доконаний татарами в околиці Болхова. Московський государ не запирав ся, що мурза Акмамбет находить ся у него, але повідомляв, що він прийняв християнську віру і не можна його видати. Московський цар дізнавши ся, що татари прогнані від Болхова, говорив з ханом відважнійше; а хан з своєї сторони, довідавши ся, що татари не тільки не принесли ніякої добичі з московської землі, але й вернули ся в неладі — хопив ся знов давнього способу: заявляти московському государеві приязнь і по можности його обдирати. Тепер хан впевняв, що напад на Болхів

доконали свобідні татари против його волі і бажаня, та вже не домагав ся видачі Акмамбета. Цар московський відповів, що бажає заховати братерську любов з ханом і обіцяв прислати з весною дарунки.

На чолобитню Кудеяра не було відповіді. Коли минула зима, приїздив до Девлет-Гірея московський посол з дарунками, але про Кудеяра в царській грамоті не згадувало ся та й послови ніякого приказу в тій справі не дано. Кудеяр звернув ся до хана і просив вставити ся до царя. Хан написав до царя Івана письмо, розповів в нім цілу історію свого спасеня, вихвалив Кудеяра, повідомляв, що Кудеяр не бажає ніякої ласки від хана а тільки просить о дозвіл вернути ся в московську землю та служити цареві; додав при тім, що завидує своєму братови, у котрого такі вірні і преданні слуги.

На се письмо наступила відповідь аж в осени. Цар Іван з любови до свого брата Девлет-Гірея позваляв, щоби Юрій Кудеяр з слідуною весною приїхав у Москву на службу після царської волі.

Настала весна 1568 року. Хан прикликав до себе Кудеяра і сказав:

— Ти зробив нам так важну прислугу, що ми поступили би против нашої віри, колиб не вчинили всього, що можемо вчинити доброго для спасителя нашого життя. Наші післанці, що їздили в Москву, привезли нам вірні вісти, що московський государ став лютий, злий і кровожадний, рубає голови, вішає, топить і мучить своїх слуг не висказаними муками. Він похожий на розяреного тигра. Мені жаль тебе, Кудеяре, коли ти поїдеш до такого дикого государя. Послідний раз предкладаю твому розумови приятельське слово відради. Лиши ся тут, ми не будемо приневолювати тебе до нашої віри. Сам знаєш, що в нашім юрті проживають в достатках христіяни. Ми дамо тобі посілість, позволимо побудувати там церков, тримати собі священника; ми увільнимо тебе від всякої для нас дачки, ти не будеш під доглядом нашого тат-аґаса, що доглядає всіх наших татів, підданих христіянської віри; знай тільки нашу особу і більше нікого не знай, і так буде не тільки тобі, але і всім твоім потомкам до сеї пори, доки буде царювати над кримським юртом рід Гіреїв. Коли ти нія-

ким чином не хочеш лишити ся в нашій землі, то не їдь в московську землю, лише в литовську; ти говорив нам, що ти козак з України а не Москвитин; там, коли хоч, проживай а до нашого Криму тобі дорога завсїгди отворена.

— Чолом бю тобі найяснійший пане, — сказав Кудеяр — але я маю жінку в московській землі.

— Бути може, — відповів хан що твою жінку буде можна дістати. Я маю досить московського полону і весь випущу за одну твою жінку.

— Коли ти, найяснійший хане, зволив сказати, — відповів Кудеяр — що мій цар-государ став грізний і строгий, то як жеж мені відважити ся на опір против него, щоби, попросивши о службу, лишати ся у тебе і не поїхати до него на службу вже після того, як він зволив вислухати моєї просьби. Він тоді заподіє якесь лихо моїй жінці. Ні, найяснійший хане, мій добродію, про одно лише прошу твою милість: пусти мене до Москви. Я не думаю, щоби те все було правда, що твої післанці наговорили про мого государя; коли він грізний і жорстокий для своїх ворогів і злочинників, то всюди так само не терплять таких людей. І ти, найяснійший хане, покарав відповідно своїх злочинців.

— Як хочеш, так і роби, — сказав хан — твоя воля. Але коли тобі буде не до ладу в московській землі, то втікай до нас. Тут будеш безпечний і в ласках. Доки мого життя, Кудеярови в Криму буде такий гаразд, як нігде на світі, а коли замкну очи, то мої діти будуть опікунами тобі і твоїм дітям і твому потомству. Ось мій найстарший син і наслідник, царевич, Гази-Гірей!

Хан звернув ся до сидячого поруч сина.

— Чуеш, мій найстарший сину, отсе моє велике батьківське і прадідне слово до тебе і твоїх дітей, внуків і правнуків: не забувайте, що сей чоловік спас моє життя, будьте для него і його потомків ласкаві і щедрі: коли діти і внуки і правнуки його прийдуть до вас просити притулку, не відганяйте їх від себе, прийміть, нагородіть, успокойте, така моя воля. Доки потомство Гіреїв буде сидіти на престолі кримського юрта, потомство Кудеяра най завсїгди найде тут хліб, спокій і безпечність. Отсе моє бажанє і ніколи його не виречу ся.

Хан подарував Кудеярови знаменитого коня під верх, три тугі вючні коні, дав йому мішок грошей, в котрім після татарського рахунку було двацять тисяч юзлуків (тодішних 10.000 рублів), великий клунок одіжи, мішок з золотими і срібними річами, шпно справлену шаблю, колчан стріл, лук виложений дорогоцінними камінями і стрільне оружє.

Кудеяр, як обіцяв, заніс, Атанасію Нагому деяку одіж і дорогі річи! Разом з ним поїхав висланий до Москви ханський посол Ямболдуй-мурза, котрому приказано стало пробувати в Москві, так само як посол Атанасій Нагий пробував в Бакчисараю: се було доброю ознакою згоди між московським царем і кримським. Вони не брали возів; всі дарунки, призначені для царя, а також і свої річи везли вючними кіньми. Довга дорога по безпліднім степу вимагала великих припасів і приборів. На вючних конях везли штучно звинені шатра, килими, кухонне і столове знадібє, сухарі, сушену рибу, мясо, сушені овочі, сир, шпоно, сіль, солодоці, і гнали баранів, щоби їх різати по дорозі для прокормленя.

III.

Поворот.

Головна дорога з Криму в московську землю вела тоді по так званім муравським шляху. На сей шлях виїздило ся з Криму двома дорогами: через Перекоп і через Арабат. Муравський шлях ішов долі Молочних-Вод, відтак звертав ся на право до горішного русла Конки, потім ішов Вовчими-Водами, долі ріки Бика, до горішної Самарі, звертав на ліво по Самарі до ріки Орелі і провадив повздовж сеї ріки аж до її жерел. Все те була властиво земля ногайська, безлісна майже до самої Самарі та аж за Самарою зачинались ліси і чим дальше на північ країна ставала більше лісиста. На степовім безліснім просторі не стрічало ся ні міста, ні села, ні навіть хати, а тимчасом околиця цілком не була безлюдна. Тут по степу богатім в солоні озера і гарні па-

совиска, снували ся численні кочовиска Ногаїв; тут і там появляли ся і щезали великі купи кибіток, зроблених з тростини і покритих шкірами та рогіжками; довкола них пасли ся стада волів, овець, а найбільше табуни коний. Ногаї не тільки відрізнялись, але просто вели цілком противне жите-буте від Кримців; у Кримців чим раз більше затирали ся сліди кочового дикого життя. Кримці переняли всхідну культуру; противно же Ногаї затримали первістний спосіб життя: не сіяли збіжжя, не розводили садів і огородів, не ставили домів, не занимали ся ремеслами, завсігди на конях, завсігди в одній і тій самій кожушині з тою ріжницею, що літом одягали його кожухом на верх а в зимі кожухом до тіла, рівнодушні, на зимно і труд, не терпіли ніякої праці ні фізичної ні умственної, жінки їх не вмiли ні прядсти ні ткати, а коли у них були які-небудь предмети культурного життя, то всі вони походили з грабіжи. Ногаї нападали і грабили не так задля користи, як радше тому, що не мали ніякої роботи і не знали иншого способу вицовнити своє жите, котре обмежалось до лежання на степу і пожирання ягнят та лошат. Ногаї забирали з Руси великий ясир, але з того мали більший хосен Кримці, бо за безцін купували у Ногаїв їх добиччу. Мимо своїх воєнних нападів Ногаї дуже часто були в крайній нужді, бо хоч мали великі стада худоби, то не знали добре коло них заходити ся; пошести на худобу і коний лучали ся дуже часто в їх степах, а по таких пошестях наступав помір на людей, бо не мали чим жити. Бувало і таке, що в часі лютої зими Ногаї вигибали від зимна, бо не мали иншого топлива крім сухого буряну і тростини; Ногаї не любили лісів і де були ліси, там вже не було ногайських кочовиск.

Доки наш Кудеяр їхав ногайською землею, міг діставати баранів і лошат; за Самарою околиця ставала безлюдна. Подорожні ставали на довші відпочинки для прокормлення коний а самі стріляли дрозхву і тетерву, котрих була велика сила. До таких ловів уживали ся стріли; рушниці під той час більше надавали ся до війни як на польованє.

У верхівля Орелі Кудеяр стрітив купецьку каравану, зложену з вючних коний і двоколісних возів. З

караваною їхав царський післанець, а проводили її узброєні стрільці. Каравана належала до кафінських Вірмен; вони везли з московської землі рогіжки, що то їх купували Ногаї для покривання кибіток, всілякі футра, муку, конопляний олій, віск, а також деякі вироби європейського промислу, закуплені у Англіїців в Москві. Але у них крім того був і живий товар — невольники, полонені у війні Німці і Чухни, що то їх Москвитини придбали на війні в Ливонії і запродали кримським купцям; вони йшли сковані довгим ланцом, обвитим довкола шиї кожного невольника; там були також і московські невольники, а то кріпаки продані панам, бо хоч така продаж законом збороняла ся, то в звичаю була вона у всіх. Муравський шлях не уважав ся тоді безпечною і відповідною дорогою для торгівлі; торгівля Москви зі Сходом вела ся наручнійше через Москву і Київ, але в пору частих воєн між Москвою і Литвою купці мусіли по-неволи вибирати иншу дорогу. Крім того приходилось їм в Литві ошачувати великі мита за товари, тож для оминеня великої страти купці возили свій товар муравським шляхом. На тій дорозі могли їх грабити і московські розбишаки і Ногаї, що-ж коли купецька захланність перемагала всякі обави. Сим разом купці пустили ся відважно по небезпечній дорозі, бо з ними їхав царський післанець а його проводили стрільці. Рівнож купці були узброєні та готові кожної хвилі боронити свого житя і майна. Кудеяр довідав ся від післанця і купців, що на полудневих окраїнах московської держави розвелись розбишацькі шайки і був напад на каравану.

Розставши ся з караваною, Кудеяр вирушив на північ з своїми товаришами, а каравана потягла дальше на полудне. Зойки і стогни живого товару неслись у воздусі разом зі скрипом двоколісних возів, запряжених волами і жалібним криком степових чайок.

Від верхів Орелі їхав Кудеяр викрутасами поміж жерела всіляких рік, впадаючих з одної сторони в дніпрову, і з другої в донську систему. Таким чином він поступав праворуч ріки Уди, ліворуч минув Ворсклу і Псьол та добив ся вершини Донця. На тім просторі йшли ліси на переміну з розлогими полями, рости́нність

була обильна, паша для коний знаменита, звірів така многість, що лиси і заяці безперестанно перебігали до рогу, а вовки і медведі не давали подорожним спокійно спати; вони мусіли кожної хвилі бути готові, на поклик варті, хопити оружжє і відганяти звірів від пасучих ся коний і від себе самих. Дальше розкрилось перед ними рівне поле на пятьдесят верств, вельми плодородне і давнійше управляване, але тепер запущене задля вилюднення. Подорожні підіхали до великого кургану, званого Думчим; там побачили попутаних коний, курені, згарища і товпу людей: се були царські станичники, вислані з Рилська для нагляду за татарськими нападами. Скоро побачили татар, що проводили Кудеяра, зірвали ся з місця, хопили за самопали і готовились до нападу, але Кудеяр закричав до них: „Витайте, земляки-товариші; не татари нападом ідуть, а невільник, бувший слуга його царського величества, вертає з бісурманської неволі в край хрещений”!

Діти боярські, що проводили тому відділови, зложеному з севрюків (поселенців північної України), приказали відложити зброю. Кудеяр зліз з коня і зачав цілувати ся зі всіми, немов з давними знакомими, хоч нікого з них перед тим не бачив. Станичники з своєї сторони були дуже раді, що стрітили в пустини увільненого з неволі русского чоловіка. Кудеяр розповів їм свої пригоди, зняв з одного вючного коня боклаг з горівкою і зачав гостити земляків. Тут Кудеярови зачало розясняти ся се, що в Криму доходило до него немов в мращі. Станичники розповіли, що на Руси все змінило ся від тої пори, коли Кудеяр там не був. Люди, що були тоді в окруженю царя, покарані смертю або вигнанем; цар поділив свою державу на опричнину і земщину: опричнину держить в ласках а земщину в карі; много бояр, знатних людей і дворян покарав цар лютими карами, а їх родини вигубив, та навіть на мужиків і їх підданих поклав свій лютий гнів; многі села зруйновані на царський приказ, а люди і мужики по руїні пішли на розбої; і тепер коло Москви, кажуть, не можна переїхати, а інші втікають сюди в українську землю та проживають крадьком по лісах, окружують ся зарубами, сіють збіже, розводять оселі і пасіки, дачки ніякої не

платять, панщини не відробляють і царським намісникам не ідуть під суд.

Попрощався Кудеяр зі станичниками і поїхав своєю дорогою. Вісти, які почув, засумували його і наводили на голову всілякі думки. „Коли так,” говорив він до себе, то якої мари буду служити московському цареві, абож то я Москвитин, чи що? Чиж батько наш Вишневецький, не покинув московського царя, коли йому було не до вподоби? А мені то як? Чи мені потрібна посілість? Най до чорта продає! Правду говорив Девлет-Гірей. У кримського хана я би ніяк не лишився, хоч би він мене золотом обспав, але як се зробити: Настю треба висвободити; поїду в посілість, коли вона там, возьму її та втечу з нею на Україну. Ханських грошей вистане на наше жите!”

Так роздумував Кудеяр. В дальшій своїй дорозі віхав він в Пузацький ліс, широкий і густий, переважно дубовий. Вірли кружили над головами ідучих, наполохані присутністю людей. Вите звірів доносилося зі всіх сторін. Минули верхівя Сейми, Оскола, виїхали знов на поле і добились ріки Тима. Муравський плях ішов долі сею рікою, то приближаючи ся до неї, то віддаляючись від неї рівнобіжно з рікою Щеною. Так вкінці прибув Кудеяр з товаришами до ріки Бистої Сосни. В тім місци, де кілька літ пізніше стануло місто Ливни, Кудеяр побачив велику станицю; замість куренів побудовані були хати, а потреба оборони приневолила станичників обкопати свою оселю ровом і обставити частоколом. Звідси висилали станичники чати за татарськими нападами і за місцевими опришками.

Кудеяр, розмовивши ся зі станичниками, довідав ся ще ближше про се, що діє ся в московській державі, та після нових вістей рішив ся за всяку ціну взяти Настю і втечи на Україну. Думаючи що вона в посілости, Кудеяр розпрощав ся з кримським послом, котрий з татарами мав їхати прямо в Москву, а сам намовив одного станичника, щоби проводив його до Білева.

— Та як ми дістанемось до Білева? — говорив станичник дорогою. — Під Білевом розвелась шайка розбишак. Намісник Постников посилав облаву на них; але у воєводів не много людей, дітий боярських не збе-

реш, бо одні в Москві на оприччині у государя, а других вислав цар на війну з Німцями. Атаманом у розбишак — Окулка Семенов, з білевських дітий боярських, той сам, що то його государ велів прогнати з Білева, а він, Окулка, опер ся государеві, зібрав ватагу з мужиків та всяких бігців; до него пристав другий атаман, новохрещений Урман, а хрещене імя його Іван, рівнож з боярських дітий білевських, а сей Урман, кажуть, не простий чоловік, знає несамовиті річи.

Імена Окула і Урмана поразили Кудеяра: першого він дуже мало знав, бо лиш собі пригадав, що так називали одного з боярських дітий, котрих він привів над Псьолу до Данила Адашева: другий же, після його гадки, не хто инший, тільки той самий хрещений татарин, котрий плив з ним по Дніпру до Іслам-Керменя і радив вертати ся та не довіряти намовам Атанаса Івановича. „Вони пізнають мене”, думав Кудеяр, „і ледви чи будуть зачіпати, а коли не так, то чейже у мене сила не пропала.”

Ворушений страхом і надіями, Кудеяр гнав коні, не даючи їм довгих відпочинків. Вже недалеко було до Білева. Кудеяр хотів його минути і просто їхати у свою посілість. Тимчасом сонце клонило ся до западу, по дорожні доїздили на край ліса.

— Нам говорив провідник — ліпше було би за дня переїхати ліс, бо тут розбишаки роблять засідки.

На краю ліса стояла хата з заїздом. Вивішена жердка з вязанкою сїна вказувала на заїздний дїм; тут велика болховська дорога, ведуча до литовської границі, сходила ся з новосільською, по котрій минувши Новосіль, їхав Кудеяр. Коні були дуже потомлені. Кудеяр заїхав до заїзду.

Ввійшовши до хати і помолившись, як слід, образам, Кудеяр розглянув ся довкола і побачив приземистого господаря, з лукавими, косими очима, та худощаву, низеньку господиню, а в куті під образами увидїв двоє людей, одітих в однакові чорні свити: один з них був рудий, високий, подогастого лиця, з великою бородою, а другий — присадковатий, смаглий, коротко обстрижений, з чотиригранним лицем, вузкими очима

і клочковатою борідкою. Кудеяр пізнав в тім другім Урманна.

І Урман відразу пізнав Кудеяра. Оба дивились кілька хвилин оден на другого з питаючим виразом лиця. Вкінці Кудеяр промовив до Урманна по татарськи.

Відтак пояснив Урман своєму товаришу по русски: — се наш давний добрий приятель. Коли памятаєш, то сей, що то проводив намі, коли ми ходили з Адашевим на Дніпро. Тоді Турки хошили його підступно, а тепер як бачиш він на волі.

Окул недовірливо поглянув на Кудеяра. Кудеяр зачав розмавляти з Урманом по русски, розповдіаючи свою долю. Окул прислухував ся з увагою, але все ще поглядав на Кудеяра скоса.

Розбишаки навмисно приїздили до господаря заїзду, щоби поглянути, хто буде переїздити. Вони не нападали на подорожних в заїзді, лише побалакавши з ними, удавали, що вони такі самі подорожні, відїздили скорше, а відтак робили засідку в лісі. Господар по неволи помагав їм, побоюючись, щоби не спалили хати або і його самого вбили.

Розповівши з головна свою долю Урманови, Кудеяр додав, що їде в свою посілість по жінку.

— Нема чого, товаришу, сказав Урман, — мене наперед поспитай. Твоєї жінки там нема, та і посілість ані її, ані твоя.

— А деж вона? жиє? — скрикнув Кудеяр.

— Може і жиє... — сказав Урман. — А ти ось що слухай: Коли тебе Турки взяли, ми вернули ся домів по царському приказу. Я перший привіз жінці сумну вість про тебе, тай порадив: „їдь в Москву просити цариці. Най би государ велів переписати ся з турецьким султаном, щоби твого мужа пустили з неволі.” Вона поїхала. А цариця занедужала, а відтак і померла. Твоя жінка ходила і до сего і до того; їй обіщували все, а нічого не зробили. Вернулась в посілість, живе сирітка та жде. Жде рік, жде другий; знов поїхала до Москви, стала просити то сего то того. Знов їй обіцяли. „Вертай, кажуть, у свою посілість і живи там, а муж до тебе приїде.” Ось вона жде рік, другий, третій, а тебе нема... А тут ввійшла від царя опричнина; зачали у властите-

лів відбирати посілости і давати другим. Небавом буде два роки, як взяли твою жінку і повезли до Москви, говорять, вислали її у якийсь монастир жити, доки ти не вернеш ся, а в який монастир, сего ми не знаємо.. А твою посілість дали якомусь вихрещеному татаринowi.

— І ти говориш правду? — сказав Кудеяр.

— Най Бог убе мене таки на місци... По що мені видумувати. Ти давно у нас не був, тож і не знаєш, що тут діє ся. Ти говорив о собі, а тепер скажу я тобі про себе. Я чоловік не московського роду; ти чув може, що на Казани був царем Шиг-Алай, дуже вірний чоловік московським государям; мій отець жив у него і умер при нїм а мене сиротою лишив. Взяли мене рускі люди, вихрестили і виховали, а цар подарував мені посілість. Чи не гарно! Я оженив ся з русскою, жив з царської платні і вірно служив його царському величеству. Нараз ні сіло ні пале, без причини відобрали у мене посілість і веліли з другими іти на поселене в новозавойовану німецьку землю. Ціле господарство у нас пропало, а нам і на дорогу не дали нічого, так що хоч з голоду умирай; я рад-нерад покинув жінку з донечкою, не було з чого їх виживити, а і тепер не знаю де вони: кажуть, що запродались комусь в найми. І наші білевські, діти боярські, що їх погнали в німецьку землю, покинули свої родини, а другі й самі померли в дорозі; а котрі остались живі, всі до одного повтікали і зачали жити в землянках, а що не було з чого жити, то й пустились на розбої. Нас граблять, то чомуж би і нам не грабити.

— Зі мною ще гірше було — сказав Окул. — У мене жінка була недужа, четвертий рік з печі не двигала ся, а двоє дітий малих. Від царя прийшов указ віддати мою посілість опричному чоловікови царському, прислано городничого, щоб вигнав мене з родиною. „Забірайте ся, каже, і нічого не говоріть”, а з ним і новий поміщик приїхав, ремінний кнут тримає над мною і кричить: „забірайте ся, про мене хоч на морозі погибайте”; а тут зима, жінку з печі тащу, діти ревуть. „Ідь в город!, кричить опричник, та ледви одну шапину з возом дав, щоби відвести в город жінку і діти. А мої мужички, злодії, раді з того, ще насмівають ся

з мене і з моєї біди; не без того, що неодному чоловік дав поза уха, а тепер все те вони вишімнули. Та аж опісля під новим господарем жалували за нами. А в городі збирають ся діти боярські, велено гнати в німецьку землю на поселенє, і мене з ними. „Кудиж діну жінку?” — питаю а намісник говорить: „Куди хочеш”. Я й покинув її недужу в городі. Відтак довідав ся, що намісник відослав її у монастир, а там кормили її на подвір'ю разом з собаками. Недуга була у неї така, що сопухом несло, тож і до келії не пустили. Так і померла. А я з двома дітьми пішов пішки зимою в далеку сторону. Гроший нема, хліба не дають, ледви Христовим іменем випросиш, а і то рідко хто дасть, бо у самих людей було мало хліба задля неврожаю. Діти не витримали, померли від зимна і з голоду, а ми втікли з дороги. Таких, як я, много по цілій Русі. Жду, щоби всіх зібрати, то і царське військо нічого бп нам не зробило.

— А що, товаришу, — поспитав Урман Кудеяра — гарно у нас діє ся? Якого лиха зазнав Окул! Були і такі, що ще більше як він потерпіли. У нас ватага з двох соток люда. Прийшло їх чи-мало з одної посілости і оповідають: Кинув цар опалу на їхнього боярина і самого боярина покарав лютою смертю, а відтак поїхав цар з опричиною у боярське село: село окружили, а народови веліли вибирати ся з хат з жінками і дітьми, і старими і малими. Опричники спалили найперше боярський двір, а двірську службу зачали бити до смерти, мало не всіх повбивали, бо тільки деяким удало ся втечи. Відтак пішли по мужицьких хатах, всьо рубають: двері, столи, яка посудина була — всьо перебили, поломали; вівці, худобу, дріб повбивали, навіть котів і псів не пощадили, а опісля село запалили і мужикам сказали: „забирайте ся, куди хочете, хоч з голоду пропадайте; який був наш боярин, такі самі і ви чортівські діти”. А ще цар зборонив другим людям їх приймати і кормити. Половина народу погинула, передовсім малі та недужі бо се було як раз в великім пості і в великі зимна. Прочі з голоду і холоду напали на одно село, беруть насильно що попадєсь в руки: господарі не дають свого добра а ті відбирають. Зачали бити ся кілем і чим попадо; опальні побідили і ціле село розграбили, а ще в та-

ку злість попали, що пустили червоного когута і ціле село до тла спалили. „Як нам загодів цар-государ — кричать — так най вам буде! Ми потерпіли, то й ви терпіть разом знами!!” Тоді з того зруйнованого села зараз деякі до них пристали, бо доки мали своє добро, доти і боронили його, коли ж опинились без нічого, то й не було за чим побивати ся. Пішли на друге село боярське але вже на опричне, убили управителя, двір спалили, а з мужиками зачали бити ся; бійка була завзята. Положили сотню людей: кого на смерть убили, кому руки і ноги поломили, очи викололи. Деякі люди з того села втекли у город Серпухів, дали знати старості а староста приказав скликати людей. Тоді опальні і ті, що до них пристали, побачивши, що не дорівнують їм силою, втекли лісами в українські міста і пристали до нас. Тепер сидять в землянках і з того живемо, що кого на дорозі ограбимо, або на двір опричний нападємо. Перше були мало що не голі і босі, а тепер і одіті, і ситі і на конях.

— Ну, не завсігди ситі — сказав Окул. — Буває і так, що голодна ватага допоминає ся в нас атаманів харчу: „корми людей, кажуть, а то тебе зімо”. Не великий рух був у Литві задля війни. А ось тепер коли цар помирился з Литвою, то й зачали торговельні людоньки їздити.

— Та й тепер вижидаємо двох — сказав Урман. — Оноді купець під вогнем сказав: буде їхати з Києва кунень, а з ним монах. Ось ми їх і ждемо.

— То ви і монахів не пропускаєте? — спитав Кудеяр.

— Монахів? — сказав Окул — кого-ж нам і подумати як не монахів. У кого гроші, у кого всяке добро, як не у них!

— Ось, — сказав Урман — тебе і не доторкнуть ся, бо ти вертаєш з полону

— У тебе — сказав Окул — коні майже ніг не чують від ханських дарунків. Коли-б ти не був полонником, то би й не переїхав. У нас така постанова від давна водить ся: полонника, що вертає з полону, не годить ся пазадати, хоч би він цілий віз золота мав, бо він божий чоловік. Коли полонника убити або ограбити, то не

буде нам самим щастя — так старі люди говорять. А монахів... — Що вони? Коли би монах або піп в ризах ішов, з образом — то инша справа.

— Погоди, — сказав Урман — Бог знає, що ще буде, може і сам Кудеяр поруч нас стане.

— Ніколи з вами не стану — відрік Кудеяр.

— А може, на нас піjde, коли цар прикаже? — поспитав Окул.

— І на вас не піjду і царю служити не буду. Возьму жінку і піjду в свою землю.

— Даєш слово що на нас не піjдеш? — поспитав Окул.

— Даю слово, що не піjду, тому що не буду служити цареві — відрік Кудеяр.

— А ти думаєш, що тебе з жінкою так і пустять без перепони? Коли треба буде втікати, приходи до нас. Ми тебе проведемо до границі.

— Сам перейду, — сказав Кудеяр — а ви чому не перейдете у Литву?

— Боїмо ся, — відповів Окул — цар напише у Литву, що ми розбішакп, і нас видадуть як злочинників.

В тій хвили почув ся туніт коней.

— Приїхали, — крикнув Окул — наша добичч приїхала.

В хату ввійшло троє людей. Один низенький, горбатий, був одітий по монашому. Кінці клобука, підв'язані під бороду, закривали черти його лиця. Другий був високого росту, з остро-кінчатою головою, довгим носом і вибалупленими очима. Третій був слуга. Господар, розпорядивши що до коней, сів на лавку і знявши мішок, положив побіч себе, розглядаючись тревожливо. Господиня запросила подорожних перекусити та поставила перед ними миску пісної щи і ячмінну кашу, бо була п'ятниця. Купець добув з мішка горівки, випив враз з монахом, і набравши відваги, зачав розмову з присутними.

— Звідки їдете? — спитав купець.

— Ми чужосторонні, сказав Урман — з цісарської землі їдемо в Москву за торговими справами.

— Чей не перший раз у нас, — спитав купець —

коли по нашому знаєте говорити?

— Жило ся довше, сказав Урман і додав, вказуючи на Окула: — русский чоловік, наш приятель.

Купець ще більше одобрив ся, зачав говорити о торговлі; вмішав ся в розмову монах і заговорив про київських святих; показало ся, що він їздив з купцем на богоміль.

— Говорять, у вас під Білевом нечисто, — спитав купець господаря: людоньки забавляють ся?

— Все те люди брешуть, — відповів господар — було давнійше трохи... але староста переловив злочинників і замкнув у вязниці. Тепер дякувати Богу, хоч в ночі їдь, а ніхто пальцем не рушить.

— Тут, говорили, лютить ся якийсь Окул.

— Окул? — відрік Окул — вже два тижні, як його повісили в Білеві.

— Слава тобі Господи! — сказав купець і перехрестив ся.

— Ми не боїмо ся і не будемо ждати на день, — сказав Окул. — Тепер холодом і коням лекше їхати.

— Наші коні потюмили ся — казав купець. — Ми виждемо дня. Та і вам нема чого спішити ся. Чесний отець дещо нам прочитає, бо він має таку розумну книжку, так в ній всьо гарно написано, що як слухаєш, то аж заплачеш.

— Ні, дякуємо за добре слово — сказав Окул. Нам треба поспішати.

Він вийшов з хати, а Урман по татарськи викликав Кудеяра до сінній.

— Слухай, Кудеяре, — сказав Окул — ти полоненник, дорога твоя вільна, але хліба нам не відбирай. Подорожним про нас не говори і в наше діло не мішай ся. а як ні, то щоб відтак не гнівав ся.

— Ти хочеш, щоби я з вами тримав, — сказав Кудеяр — та ще хочеш і полахати.

— Товариші, слухайте, — вмішав ся Урман — ти Кудеярови не против ся. бо у него така сила, що нам обом скрутить вязи. А ти, Кудеяре, рівнож розваж. Купець і монах тобі не братя, не куми, у тебе своє горе, тобі треба жінку дістати, а як ти її дістанеш, то оден Господь знає. Може ще і ми тобі станемо в пригоді.

Кудеяр нахмурился, помовчав і спитав:

— Ви хочете їх убити?

— Ні, ні, — сказав Окул — ми не вбиваємо людей без причини; ми його тільки дрібку обшукаємо.

— Ну, робіть, як хочете, — сказав Кудеяр — моя хата з краю.

— Ну, тям же собі, — сказав Окул — за те ми тобі вдячні і відплатимо ся всяким добром.

Кудеяр вернув ся в хату. Купець і монах, попоївши, лягли спати, а Кудеяр трохи полежавши, розплатив ся з господарем, відтак заплатив свому проводиреві, бо, як казав, тепер вже сам заїде до Білева; опісля осідлав і навючив коний та пустив ся в дорогу через ліс.

Переїхавши з десять верств і спускаючись в долину він побачив вогні: се був горючий костер, довкола котрого сиділа ватага розбишак. Побачивши подорожного, розбишаки кинулись на него з великим криком.

— Не руш, — роздав ся знакомий Кудеярови голос Урмана — бо се той полоненник, про котрого я вам розповідав.

Коли полоненник — закричали з ватаги, — то будьте ласкаві пошукати з нами хліба соли та напиться винця.

Надармо Кудеяр випрошував ся. Атамани клялись батьком-матерію, що ніхто не возьме у него ані нитки. Він зсів з коня і випив подану йому чарку вина.

Слухайте, братя, — сказав Урман — се наш давний приятель, старий товариш; коли попаде ся в яку нужду, то ми всі поспішимо йому на поміч, бо він прирік не йти против нас по царському указу і не служити цареві? Чи годите ся на се, братя?

— Годимось, годимось, — закричала ватага.

— По що тобі їхати до царя; — сказав оден розбишака — довідай ся тільки, де твоя жінка, а ми доведемо її тобі і відставимо вас обоє у Литву.

— А де-ж мені про се довідати ся? — спитав Кудеяр.

— В Білеві повинні знати — сказав Окул. — Тож ти, брате, їдь у Білев та вивідай, куди поділи твою жін-

ку, а відтак вертай до нас і ми вже разом з тобою віднайдемо її.

— Ой, братя, — замітив Урман — я бою ся Білева. Коби там не було те саме, що в Іслам-Кермені!

— Живий не дам ся другий раз в неволю — сказав Кудеяр.

Попрацавши з розбишаками, Кудеяр вже всідав на коня, коли нараз вартовий розбишака закричав: „їдуть, їдуть наші!”

— Їдь з Богом, Кудеяре, — сказав Окул — і на нас не забувай. А ми тобі в угоду не убемо купця.

— А тільки дрібку підсмалимо його вогником, — сказав оден опришок.

Кудеяр скоренько поїхав своєю дорогою і коли виїхав на гору, почув жалібні зойки купця і монаха та голосний сміх розправляючих ся з ними опришків.

Переїхавши ще десять верст, Кудеяр зняв вюки з одного коня, викопав в лісі яму і закопав там велику частину дарунків ханських, золоті і срібні річи, заложив яму дернем та зробив знак на дереві, відміривши десять кроків від закопаного скарбу. Відтак пустив коня самопас, а сам з другим вючним конем поїхав далше та за пять верст прибув до Білева.

Станувши в заїзнім домі, удав ся Кудеяр до намісника та приніс йому в дарі золотом вишитий халат і срібний кубок. Намісник втішив ся, але почувши, що се за гість, дуже змішав ся, і запросивши Кудеяра усісти, сказав йому:

— За дари дякуємо. А що до тебе, Кудеяре, то прислана від царя-государя грамота і знай, що вона вислана не лише до мене самого а у всі українські городи. Читай!

Подав Кудеярови грамоту.

— Я не вмію читати! — сказав Кудеяр.

— То піддячий прочитає.

Прикликали піддячого, а сей прочитав:

„И буде Юрій Кудеяр прибудеть к тобі в город і тобі-б его, Юрія ни часу не мешкав, отправить, к нам, великому государю, в Александровскую слободу, на спіх с провожатими, дав ему провожатих человек десять і больше. А ему, Кудеяру, с тіми провожатими їхать к нам,

никуда не заїзджая і не оставляясь нігді, а приїхав в нашу Александровскую слободу, явить ся к нашему ближньому чоловіку, князю Аѳонькі Вяземському”...

— Чуєш, — сказав намісник — сїдай на коня і їдь.

Кудеяр зачав було вишитувати про свою жінку, але намісник виминав, сказавши, що нічого про се не знає, бо сам недавно приїхав.

Кудеяр повідомив, що розбишаки напали на него і забрали йому вючного коня враз з найціннішими дарунками ханськими.

— Жаль мені тебе, — сказав намісник — пішлю службу, щоби полапали тих опришків, а до старости велю написати, щоби вислав уїздних людей на облаву; а скоро опришків зловлять і найдуть ся у них твої маєтки, то сейчас будуть вони тобі звернені. А тепер їдь до царя з конем.

IV.

Александрівська слобода.

Нераз лучало ся в історії, що незамітні оселі скоро перемінювали ся в многолюдні міста з богатою торгівлею. Те саме стало ся і з Александрівською слободою. Вже давно істнувала вона яко двірська слобода, коли нараз цар Іван, виобразивши собі, що в Москві гніздо злочинників і заговірників, перемінив її в царську столицю. Царські любимці раді-нераді будували собі там двори і дерев'яні доми: нігде для приподобаня царю не розведено на Русі стілько штучної різьби по вікнах, гзимсах і стовпах. Одна вулиця сеї слободи, ведуча від ринку до двора, прибрала такий святочний вигляд, якого не мала ніяка вулиця старої Москви, бо тут все було нове і не встигло ще замарати ся. Вулиця була вимощена перерізаними колодами, уложеними рівною стороною на верх; сей хїлник не встиг ще підогнути і не грозив ще ногам людей і коний, як се бувало по всіх містах московської держави. Просто, на кінци сеї вулиці, під високою бапнею, з великим образом на вершкю, здвигали ся головні ворота, а перед ними був

міст, що піднімав ся і спускав ся на ланцах. Царська палата була окружена ровом, широким і глибоким на два сажні. На дні рова була вода. За ровом по внутрішній стороні ішов земний вал, прикритий з обох сторін деревяними стінами з шести башнями з цегли на два поверхи. На середині подвіря двигала ся і біліла ся велика церков з п'ятьма визолоченими копулами, а побіч неї тягнулись царські хорони, з високим гонтовим дахом, розмальовані всілякими красками, з піддашками і з чотирокутними вікнами, котрих рами були помальовані у всілякі взірці. Много елегантії придано сим деревляним будівлям, але хоч і як старано ся їх прикрасити, то все таки загальний вигляд мав в собі щось придавляючого, відшихаючого, бо то часто так буває, що дім, побудований властителем після свого смаку, мимо волі властителя прибирає його характер. Вікна царського мешканя, глибокі, поховані внутр, мали на собі вигляд чогось таємничого, зловіщого. Все в палаті, зачавши від коминів на розмальованім даху аж до цегляного підмурованя з незвичайно маленькими віконцями за залізними кратами, виглядало якось напушисто і непривітливо. За хоронами був недавно заложений сад, а за садом довгий і широкий будинок з цегли, запалий в землю, з залізними дверми, куди треба було входити по кількох ступенях в долину від поверхности землі. Дах над будинком був з землі. В тім будинку було кілька відділів: на зброю, на тортури з некольними знарядями мук і тюрми; впрочім тюрми були не тільки тут, але і в башнях, і в печерах, пороблених в земнім валі, і навіть в сутеренах під самими хоронами. Простора царська палата мала довкола себе мешканя для царських опричників і численної служби. За валом, окружуючим палату, були дві річки, називані тогочасними „адською гиєною”, бо цар приказував кида ти туди тіла помордованих, аби риби і раки, попоївши людського мяса, стали смачнійші і придатнійші на царський стіл.

Проводяча Кудеяра служба білевська не відступала його ні на хвилину, догадуючи ся, що везе до царя такого молодця, котрий ледви чи верне ся відси, куди його заведуть, але не відбирали йому зброї, бо про се в

грамоті не було нічого сказано. Кудеяр в часі дороги міг не тільки втечи, але і поубивати службу, коли би захотів покористувати ся своєю незвичайною силою. Але не так він собі уложив: без волі царя він не надіяв ся довідатись де перебуває Настя, а при тім він все ще не цілком вірив о лютости царя і представляв собі, що цар оцінить його очевидну преданість, коли пересвідчить ся, що він не хотів служити кримському ханови, у котрого не могло бути йому зле, а волів вернути ся на службу до християнського царя.

Вкінці прибув Кудеяр до страшної Александрівської слободи, доїхав до воріт палати. Варта веліла оставити коний і відложити зброю. Виповнивши приказ, Кудеяр ішов пішки з неприкритою головою до годовного крила і стрітив тут двоє людей, дивно одітих. На них були монаші чорні ряси з грубої сїрачини, на головах шапочки з клобуками, а з під розіпнятих ряс видніли ся вишивані золотом кафтани і за поясом кинжали з багато оправленими рукоятями.

— Я — сказав Кудеяр — прибув на приказ його царського величества, великого царя-государя і великого князя цілої Русси. Я, Юрій Кудеяр, вернув ся з татарської неволі на службу його царського величества. Мені звелено зголосити ся до князя Атанасія Вяземського.

— Раді гостю дорогому із далекої чужини. Я сам і є князь Атанасій Вяземський, — сказав, привітливо усміхаючись, оден з стоячих у дверий, чоловік літ трийцяти, з темнорусою бородою і лицем, що силувало ся удавати добродушність.

— Федю, пійди повідоми царя-государя, — сказав він до свого товариша, парубка літ вісімнайцяти, білявого, румяного, з голубими очима, виражаючими зухвалість і безвстидність.

Федір Басманов, царський потішник, побіг наперед, за ним пійшов Вяземський, а за Вяземським скоро ішов Кудеяр. Вони ввійшли в просторі сїни з многими вікнами, в котрих поруч матового скла були вставлені також барвні шиби: голубі, червоні, зелені.

За кілька хвилин ввійшов цар, проводжений двома любимцями, одітими так само як і Вяземський: оден

з них невисокий, товстий, товстогубий, з сивими очима, виражаючими злобу а zarazом і рабство; другий високого росту, статний, з чорною бородою і з азійським лицем. Перший був Малюта Скутаров, а другий — шурин царя, черкаський князь Мамстріук Темрюкович. Сам цар був одітий в жовтий, шовковий кафтан, з під котрого виднів ся білий жупан; на голові мав чорну шапочку, вишивану перлами, а на ногах високі чорні чоботи, вишивані сріблом. Трудно приходилось пізнати в нім того царя, котрого давнійше видів Кудеяр; він цілий висох і пожовк, щоки запались, вилиці неприємно випучили ся наперед. На бороді не було ні одного волоска, з під шапочки рівнож не видко було волося; очи його страшно бігали то сюди то туди, губи дрожали, голова тряслась. Він ішов згорбившись, качаючись з боку на бік і опираючись на зелізний посох. Вигляд його був такий, що побачивши його перший раз, годі було рішитись: чи лякати ся тої статі, чи розсміяти ся при її виді.

— Витай, витай, Кудеяре, — сказав цар, підходячи до него і розширюючи свої дрожачі губи неначе до усміху. — Ну, як жиесь нашому братови, бісурманови Девлет-Гірею, ханови кримському, твому государю? Ти... як се?... приїхав до нас в посольстві від него?

— Я приїхав, — відповів Кудеяр, поклонивши ся до землі — з бісурманської неволі на службу до тебе, мого великого государя.

— Який я тобі государ! — сказав цар — ти приїхав до мене давно з собакою Вишневецьким, а Вишневецький присягнувши нам на вірність, утік від нас своїм козачим собачим звичаєм. Ми довідали ся, що його в турецькій землі за ребро на гак повісили. На здоровле йому!... і його козацтву туди дорога — та й ти би собі пійшов за ними... Ха, ха, ха!

— Великий государю! — сказав Кудеяр. — Ти обдарував мене ласкою, обділив посіlostями в своїй землі і велів мене записати між свою службу. Я твій раб і крім тебе, єдиного православного царя, у мене нема государя. Тобі, великий государю, вільно робити зі мною що захочеш. Твій царський указ приказував, щоби я прибув і явив ся перед твої ясні очи.

— Мій указ, мій указ, — говорив цар, — ти з

Криму чолобитню мені післав, просив, щоби тобі було вільно приїхати в моє царство. Ну, говори тепер, по що тобі їхати в моє царство? Ти шпігуном сюди приїхав, від нашого природного ворога, кримського хана. Га? Бісурман писав до нас, що ти йому жите і царство спас. А ми післали тебе в похід не царство його спасати, а царство його темне воювати. А ти, виповняючи наш приказ, замість того, щоби воювати кримського хана, зачав спасати його жите і царство...

Кудеяр пробував пояснити цілу подію, як то він прислужив ся ханови, але цар перебив йому і сказав:

— Ти думаєш, що я нічого не знаю; твій пан Акмамбет, котрого ти, як невірний раб, зрадив, втік до нас і про все нам розповів; він прийняв у нас християнську віру і ми дарували йому посілість котрою давнійше тебе наділили, а то для того, бо він, заплативши за тебе гроші, втратив їх, а ще через тебе і свою посілість в Криму. Тож ми і нагородили його за се, що потерпів шкоду через тебе, раба лукавого і лінивого.

— Твоя воля, великий государю, — відповів Кудеяр — я рабом у него природним не був, а завсігди був і остаюсь тепер рабом твоїм, великий государю. Акмамбет хотів свого государя убити, а я будучи вірним свому государеві, думав, що і всі другі люди повинні бути вірні своїм государям, для того, що колиб я довідав ся, хто невірний мому великому цареві і великому князеві цілої Русси, то хоч би він був мій пан або навіть рідний отець, то я би не змилосердив ся над ним задля здоровля мого государя.

— Славно! славно! — крикнули в оден голос і Малюта і Вяземський і Басманов, а Мамстрюк видав якийсь неозначений, дикий але одобряючий звук.

— Ти гарно говориш — сказав цар — а у мене много злодіїв, більше як у кримського хана: бояри-зрадники прогнали мене зі столиці, де царювали мої предки і де покоять ся їх тіла; я мов сирота скитаюсь по землі, а вони все ще не лишають мене в спокою, як льви ревуть, жадні моєї крові, хотять весь мій царський рід вигубити. Лихий намір уложили: мене враз з сином позбавити престола і віддати його мому ворогові Жигмонтэви. З кримським ханом умовили ся, щоби прий

шов з ордою і мене з моєї землі прогнав... Хотіли посадити на моїм престолі свого брата, підлого раба, мого конюшого. Але Бог не допустив їх до того не за гріхи наші, а молитвами святих заступників церкви і держави російської! Ось як воно діє ся у нас! Ти давно не був в нашій землі і нічого сего не знаєш.

— Мене — сказав Кудеяр — бісурман хотів нагородити посіlostію, щоби мені і мому потомству була по вічні часи полекша, дозволяв і побудувати церков, але я сказав йому: радше чорним хлібом буду кормити ся по воли мого християнського государя і умру у него на службі.

— Зле, що не пристав, — сказав цар — може тобі там і ліпше було би як у нас буде. Ну, а все таки, знать, бісурман, пращаючись дав тобі на дорогу дещо, га?

— Він дав мені гроша і всіляких дарунків — сказав Кудеяр. — Але під Білевом напали на мене розбишаки і відобрали одного коня з ханським скарбом. А тепер мені лишила ся менша половина того, що хан мені дав.

— Ей, чи ти не брешеш? — сказав цар — може де небудь в лісі закопав. Як же ти, такий силач, що з медведем боров ся, не міг оборонити ся від опришків?

— Я оборонив ся від них і спас своє жите, — сказав Кудеяр — тільки одного коня не міг відбити, тому що їх було много і мали рушниці.

— Ну, а що гарного і найліпшого з ханських дарунків у тебе лишило ся? — спитав цар.

Все те тут зі мною привезене, а найдорожша зі всего шабля булату дамаського, рукоять у неї з каменем самоцвітним смарагдом дуже великим і з золотим ланцом.

— Покажи — сказав цар.

Післали за шаблею. Цар продовжав:

— А чи знаєш ти, що ханські злочинники говорили на нас несотворені річи, немов то ми їх намавляли до убійства хана?

Кудеяр відповів:

— Я був в дворі ханським неначе в неволи і нічого мені не говорили. аж коли мене хан виправляв в дорогу, то сказав: „Мої злочинники наговорили на цар-

ське величество, але я не вірю їх словам; тільки мені — говорить — немило, що государ мого ворога Акмамбета у себе тримає”. Такі слова сказав мені хан а більше нічого.

— Йому се немило? А він сам длячого моїх ворогів приймав і з боярами-зрадниками зносив ся? Акмамбет тепер хрещений чоловік — нове сотворіне, а хрещене — нове народжене. Ми подарували йому твою посілість, але ти, Кудеяре, не май за се жалю до нас. Ми подаруємо тобі ще більше як перед тим.

Кудеяр поклонив ся цареві до землі.

Принесли шаблю. Цар оглянув її і хвалив. Любимці рівнож хвалили шаблю.

Кудеяр ще раз поклонив ся і сказав:

— Великий государю, зроби ласку мені, хлопви свому, позволь мені чолом ударити тобі, государеві, сею шаблею.

— Спасибі, Юріє, — сказав цар ласкаво. — Вяземський, віднеси сю шаблю в зброєвню. Знать, вона там буде не послідна спиця в колесі. Ну, Кудеяре, чого би ти від нас бажав?

Кудеяр поклонив ся до землі і відповів:

— Великий государю, змилуй ся наді мною, хлоппом своїм. вели побачити ся з моєю законною жінкою.

— А! ось чого він забажав! — сказав цар, засміявши ся. — Ось, про що він передовсім думає! Він мабуть для того тільки до мене приїхав, що жінка лишила ся тут у мене в руках, на мої розкази. А де вона, він не знав і тепер не знає! Коли-б не се, то й ворон його костий не заніс би сюди. Ой, козаче, козаче, ти думаєш, підійти нас: най би ми тільки віддали тобі твою жінку, то ти би з нею втік від нас до свого приятеля, Девлет-Гірея, або до короля Жигмонта-Августа, та придумав би на нас лихо.

— Царю-государю, — сказав Кудеяр — буду служити тобі одинокому до кінця житя і нігде не втечу від тебе. Якв хочеш пробу наложи на мене.

— Ну, пробу то я вже наложу, — сказав цар, — та чи ти її тільки витримаєш. Люди знатних князівських і боярських родів нас зраджують, длятого ми тримаємо при собі людей незнатного роду, от гноїща сот-

ворихом себе князі, от каменія чада Авраамли. І себе возьмемо до своєї дружини. Який твій рід? Хто твої предки? Знать, лапті плели або свиний пасли? А ось ми тебе возьмемо в наші опричні і ти будеш кожного дня бачити наше лице.

— Чолом бю за таку велику ласку — сказав Кудеяр і поклонив ся до землі.

— Но ти — сказав цар — може думаєш, що та велика ласка дістає ся даром? Ні, козаче, даром нічого не дають. Афонька, скажи йому, які його обовязки в нашій дружині.

Вяземський сказав:

— Треба тобі зложити присягу або радше клятву, що будеш служити государеві до послідної каплі крові, до послідного свого віддиху, царя любити понад жінку і дітей, понад батька і матір. Писано бо аще не во зненавидить отца своего и матер, и жени, и чад, и всіх сромников мене ради, ність мене достоїн. Се потрібне і для правдивого та нелицемірного слуги царського. Коли-б тобі государ-цар сказав: убий вітця свого або матір свою, або жінку, або дітей, — вишовни царський розказ, не роздумуючи в своїм серци. Хто цареві ворог, сей і тобі лютим ворогом. Наколи царський ворог прийде до тебе змерзлий, голодний або нагий, а ти даш йому одежу або окрушину хліба або чарку води, — повинен еси лютої смерті. Обовязком твоїм повсюди глядіти і служити: чи не говорить хто на царя неприличні слова, чи не глядить хто зпід лоба, коли його високе імя проголошує ся... Шукай царських ворогів, як лютій пес шукає звіра, шарпай царського ворога, як лютій тигр. Попа, одягненого в ризах але лихо придумуючого не жахай ся, старця, білого як голуб, не пощади, дитини при грудях, виродка зрадника, не пожалуй. Ось що значить бути вірним, слугою царським.

— Буду так робити, яка воля царя-государя — сказав Кудеяр.

— Будеш, — сказав цар засміявши ся, — тепер ти нам всьо будеш обіцувати, але як свою жінку возьмеш, то і зачнеш придумувати, як би то втечи від нас з нею. Знаю і виджу, які твої гадки! Але ти сам сказав нам: положити на тебе пробу. Гарно. Я положу на тебе

три проби, одну за другою. Коли всі три виповниш, то будеш у нас в великій ласці. Жінка твоя не повинна бути тобі дорожша від нас, божого помазанника. Памятай!

— Буду все робити після твого приказу — сказав Кудеяр.

— Помістіть його в моїм дворі з іншими опричниками — сказав цар. — Найперше він побачить, як у нас Богу молять ся, а відтак я завдам йому першу пробу. За день другу пробу, а там, за день або два, третю.

Кудеяра відвели в двоповерхний дім з коридорами на верху і на долі. В тім домі приміщували ся царські опричні люди. Кудеяра завели в одну комнату долішню і внесли за ним його пожитки. Комната була перегорожена на двоє, довкола були ослони, в куті висів над мидницею умивальник, в виді чайника з двома носиками. В комнаті вже мешкав опричник, з боярських дітий, Дмитро Зуєв. Він розповів Кудеярови, що в палаті у государя неначе в монастири; кождий мусить носити поверх світського одягу чернечий, повнити монаший устав і правила, ходити на утрені, обідні і вечірні, засідати до царського стола неначе до монастирської трапези. Вони мусіли, для приподобаня цареві, виконувати засуд над царськими ворогами. Много настало — говорив Зуєв — зрадників і вони довели царя до лютости. Перед тим цар наш був вельми ласкавий, та в наслідок сего настало розлюзненє, а тепер він став грізний неначе грім небесний. Тіла покараних не хоронять, тільки псам кидають або в ріці топлять, а дуже рідкий день аби не було кари. Кудеяр слухав та ледви на ногах тримав ся, бо на него найшло якесь ошоломленє. Його могуча натура переживала рішучу хвилю морального перелому: против його власної волі здавало ся, що він стоїть на краю бездонної пропасти, звідки визирає якесь мерзке чудовище.

Задзвонили на вечірню. Кудеяр пішов вслід за Зуєвим. В просторій церкві обильно визолоченій, стояла товпа любимців. з клобуками на головах; на переді сам цар також в чернечім одязі. а побіч него найстарший син, чорнявий парубок зі злим виразом очей. Цар

бив поклони, вдаряючи головою о помість, так що по церкві роздавав ся відгомін; любимці старали ся його наслідувати, а також і Кудеяр.

По вечірні пішли до царської палати, де були заставлені столи. День був пісний, тож подавали страви з риб, сильно приправлені перцем і шафраном. Пили дуже много вина. Царя не було. Повечерявши, всі пішли знов слухати навечерія, а відтак розійшли ся — одні до своїх келій а другі після ріжного царського приказу.

О півночі роздались удари дзвона.

Кудеяр з товаришами пішов до церкви. Князь Вяземський, будучи параклісіархом, засвічував і гасив свічки, клав вугле в кадильницю, а цар дуже звільна читав шестипсальміє і катихизми. По першій годині всі розійшлись до келій, але небавом знов задзвонили на часи і обідню. Цар стояв цілу литургію, піднімаючи очи до неба і грімко вздыхаючи, на єктеніях за кожним „Господи помилуй” бив поклони, але в часі Херувимської Малюта Скурятюв підходив до царя і цар, з виразом злости в очах, давав йому якісь прикази; опісля Кудеяр довідав ся, що се були розпорядки що до кар призначених на сей день.

По скінченій литургії всі пішли на обід і коли любимці сиділи та мовчки їли, цар на підвисшеню читав їм жите преподобного отця, котрого память припала на сей день і котрий відзначав ся вельми уміркованим життям, а тимчасом за столом було много страв і всі напивали ся до сита. По обіді, виходячи з-за стола, всі підходили до другого стола, пили з одної срібної чаші, так званої „Богородиці” і співали „Достойно єсть”.

Скінчивши обід, Кудеяр з Зуєвом пішли до своєї келії, коли нараз роздав ся знак трубою.

— Се значить, — сказав Зуєв зітхнувши — що наспів час суду і кари.

Слуга покликав Кудеяра до царя.

Кудеяр після приказу царя пішов до довгого камінного будинку, що виставав на половину з землі. Там в величезній і довгій комнаті, освіченій маленькими закратованими вікнами в стінах під самою стелею, посачив Кудеяр величезні сковороди в ріст чоловіка,

знаряди на подобу котячих пазурів, привязаних до ременя, пили, великі голки, цвяхи, якусь збиту з дощок стіну, з повбиваними густо цвяхами, вістрем на верх. В куті горіла величезна піч. Поміст був помазаний кровію. По середині салі стояв трон. Цар з сином сиділи на лавці, просто напротин трону; за ними стояла мовчки товпа любимців.

З дверей напротин вивели старця, високого ростом, лисого, з клиноватою сивою бородою, блідого, винищеного; його сині очі гляділи прямо і бодро, а на лицю був вираз перетерпілої рішучості і рівнодушності до всего, що його жде. Позад него ішла старушка в чорнім плащи, з очами навхрест і шептала молитви

Цар звернув ся до конюшого і сказав:

— Конюший Іване Петров! Відомо нам учинилось, що ти, забувши Господа Бога і нашу превелику для себе ласку, разом з своїми сторонниками, прикликавши на поміч ворогів наших, Жигмонта-Августа, короля польського і Девлета-Гірея кримського хана, хотів нас, рідного свого государя, скинути з прадідного престолу, захотілось тобі посидіти на нїм. Нині ми, з нашої царської ласки, вдоволимо тобі, посадимо тебе на престол. Надягніть на него царський наряд.

Старець нічого не говорив і не спирав ся, коли надягали на него царську одежу.

— Сїдай, — сказав цар — бери в одну руку яблуко, в другу скиштр.

Старець послухав.

Іван Висилевич поклонив ся йому до землі і сказав:

— Витай, царю і великий князю цілої Руся. Погляньте на него: правда, хороший! Чогож ти сидиш, немов намальований? Оберни головою на право, на ліво, зведи бровами грізно, достойно... Ну, я тебе посадив на престол, я тебе і скину з престолу.

З тими словами ударив його кинжалом в груди. Старець упав, заливаючись кровію. Опричники кинулись на швмертвого, кололи, топтали ногами, опісля поволокли трупа до отворених дверей, за котрими виднілась стая собак, на привязи у псарів. Псам навмишно не давали перед тим довго їсти і вони вили з голоду.

— Псам його на жир — сказав цар.

Опричники викинули трупа; пси накиннулись на него і двері зачинили ся.

Старушка в часі сеї цілої сцени не порушила головою, тримаючи очи звернені до неба і шепчучи молитву.

— А ось і цариця його — сказав цар. — Кудеяре, задуши своєю залізною рукою сю царицю цілої Руси.

Старушка не змінилась на лиці, лише дальше дивилась до гори і шептала молитву.

Почувши приказ, Кудеяр зразу жахнув ся, але в голову у него такі наїшли думки: коли він не погубить старушки, то зробить се другий, а цар не простить йому сего і він не побачить своєї Насті. Він кинув ся на старушку, здушив їй горло і вона в сій хвили віддала духа.

— Юнака — сказав цар.

— Юнака — повторили любимці.

Привели другого старця, трохи молодшого від попереднього, але ледви ногами рушав. Він був в чорнім одязі, очи його були опущені, голова хилила ся на груди.

Цар сказав:

— Князь Петро Щенятев! Як ти спасаєш ся? Ти хотів іти в монастир і постричи ся, гадав тим способом оминути мій справедливий суд, а преці не оминув! Не удалось тобі, обманюючи світ, сидіти в монастирі в теплі і достатках, та їсти монастирські карасі запиваючи вином — ось я з тебе самого зроблю монастирського карася.

Опричники кинулись на князя, зірвали з него одіж до нага, відтак хопили за голову, руки і ноги, положили на сковороду і всунули в горіючу піч. Роздались страшні зойки. Цар обернув ся спиною до печі.

Увели високого чоловіка з кудлатою бородою, середних літ. Побіч него ішла жінчина з переполоханим виразом лица і хлопець літ сімнайцяти.

— Батюшка-царю, змилуй ся, — говорив приведений — ей Богу не лгу, обмовили мене... ніколи нічого не брав. Государю, земний Боже, помилуй, — і кланяв ся до самої землі.

— Царю-государю, помилуй, — заводила жінщина і біла поклони.

За нею хлопець мовчки кланяв ся.

Цар сказав:

— Казарин-Дубровський, ти, забувши на свою присягу хрестну, допустив ся против нас злодійства, мимо нашого указу увільнив зі служби дітий боярських, взявши від них хабарі, а зробив ти се з намови ворога нашого Жигмонта-Августа, і за те заслужив собі на люту кару.

— Батюшка-государю! — сказав Казарин-Дубровський — провинив ся я в однім, що увільнив десять душ, давши їм виписи, не за хабарі, а на їх просьбу, що вони видались мені недужими і нездалими до воєнної служби, але щоби я се робив з намови твого ворога, сего у мене й в гадці не було.

— Брешеш псе — закричав цар.

— Батеньку рідний! Боже милосердний, пощади! — кричала жінщина, соваючись у ніг царських.

На царський приказ опричники принесли стіну з цвяками і привязали до неї роздягненого Казарина шиною, а по грудях, животі і руках водили розпаленим прутом. Нелюдські крики мученика заглушували зойки і стогни смаженого в печі Щенятева.

Цар сказав:

— Кудеяре і ти, Мамстрюк! лупіть до смерти кітками жінку і сина Казарина перед його очами. Вигубляйте собачий рід!

На жінчині розірвали одіж від потилиці до пят, звязали руки і ноги та положили на поміст. Те саме зробили з хлопцем. Кудеяр з цілої сили бив кітками жінчину, Мамстрюк хлопця, а прочі опричники перевертали їх то грудьми то шиною на верх. І так били їх, доки не віддали духа.

Опісля привели цілу родину: отець низького росту, присадкуватий, з русою широкою бородою, з короткою шиєю, з очима вибалушеними, в котрих крім страху перебивав ся також вираз хитрости; коло него немолода жінка з товстим лицем, дві підростаючі доньки з заплаканими очима і бліді немов полотно та двоє дітей, котрі ревіли і обтирали сльози рученятами, не знаючи,

що з ними робить ся.

Цар сказав:

— Господарю Тютев! ми були ласкаві для тебе і приказали займатись нашою касою, а ти забувши на Бога і Його святі заповіді та нашу ласку, зачав окрадати нашу касу та змавляти з своїми сторонниками, щоби передати нашу касу Жигмонтови-Августови і кримському ханови, а нас скинути з прадідного престолу. Задумав ти бісів сину, збогатити ся і прожити в достатках, а призабув, що хто не з ласки Бога збогатіє, сей заслугує на сїм світі кару від земного володаря а на тамтїм буде терпіти вічні муки — тож за те заслужив ти на люту кару!

— У всїм твоя воля, государю, — сказав Тютев — ти наш земний Бог, а ми твої раби; ми повинні тобі дякувати і за ласку і за кару.

І поклонив ся цареві до землі!

Жінка кланяла ся до землі і просила о пощаду, але зі страху не могла вимавляти виразно слів. За нею кланялись доньки а діти з плачем повзали по землі.

— Ось, ми зачнем від твоїх доньок, — сказав цар. — Повісьте їх горі ногами і розпилуйте на половину.

Коли опричники виконували приказ; цар підійшовши з-близька до клячучого Тютєва та вказуючи на мучені доньки, сказав:

— Гляди на муки і ганьбу свого роду! Така кара невірним і лукавим рабам: не тільки вони але і їх проклятий рід потерпить муку за них, нічим не провинивши ся.

Мати кинулась до дочок, з котрих лила ся потоком кров. Мамстрюк сильною рукою відіпхнув її.

— Малих дітей у піч! — заревів цар.

Женщина вже цілком стратила тямку і зачала плести якісь слова, неначе проклони.

— А! вона ще язиком мелькає, — сказав цар — вложіть її мотуз в губу і роздеріть до уший, а ти, Кудеяре, коли її голкою.

Опричники виповнили приказ, а Кудеяр колов женщину величезною голкою по цілїм тілі.

— Досить, — сказав цар — забий їй цвях в тімя.

Кудеяр вишовнив царський приказ, а опісля два опричники притримали за руки Тютєва, два отворили йому губу, Мамстрюк, на царський приказ, вплив йому в губу, з глиняного горнятка, розтоплене олово.

— Налий, нали́й горячого нашитку! — говорив цар.

Тютєв упав, видавши глухий крик та кілька хвилин кидав ся по помості. Цар тішив ся його судорогами.

Вкінці все затихло. Привели гарного чорнявого чоловіка літ дваїцять п'яти. Поруч з ним привели стару жєнщину, котрої правильні черти лиця і велккі чорні очи вказували на бувшу красоту. Вона дивила ся сміло і тримала голову так високо, неначе би ішла приймати дарунки.

— Князю Борисе Тулушов, ти забув Господа Бога і погордив нашими великими для тебе і твого роду ласками, ти хотів втечи з нашого царства до ворога нашого Жигмонта-Августа по приміру зрадника Курбського, а твоя мати допомагала тобі в тім намірі. Але Бог відкрив зраду, і тебе прихоплено в дорозі разом з матерію, тож тепер для тебе люта кара. Посадити його на кіл!

— Царю-государю! — сказав засуджений — я тебе не зрадив, а з твого царства хотів втечи задля тої причини, що ти, государю, гніваєш ся на нас і свою царську опалу кидаєш на нас без всякої нашої провини. Пса вибити без причини, то й він втече з хати. Нині я в твоїх руках. Роби з нами, що хочеш. Є судьба над тобою: Бог на небі — Він відплатить тобі за нас всіх.

Тулупова посадили на кіл.

— Ти не цар, — крикнула мати — ти чорт ти звір лютий. Муч нас, убивай. Най тебе Бог покарає! Погибнеш ти сам і цілий твій кровожадний рід...

— Ха, ха, ха! — закричав цар Іван. — Княгине, у тебе язик справді бабський. Ти мабуть жєнщина дотепна, тож я задам тобі веселу смерть. Заскоботати її на смерть. Кудеяре, зачинай!

Тяжка робота була Кудеярови. Княгиня кидалась на всі сторони коло сидячого на колі сина. Кудеяр гонив

за нею; до него прилучили ся і інші. Княгиня боронила ся, кричала, дико сміяла ся а вкінці упала без чувства. Дали їй відпочинок. Прийшовши до себе, вона встала, кинулась до сина, але опричники схопили її, повалили на землю і скоботали на смерть.

Цар тішив ся кілька хвиль тою сценою, а відтак дав знак, щоби приводили інших. Привели одинайцять дворян, обжалуваних о змову з покараними вельможами. Цар приказав роздягнути їх всіх до нага, п'ятьох велів перед своїми очима облили кип'ятком, але при тім дісталось і двом опричникам виповняючим царський приказ, бо вони незручно приснули на себе кип'ятком, а цар видячи се сміяв ся. Тром з засуджених відрубали руки, а тром ноги, і відтак підганяючи їх нагайками, приспували щоби одні бігали а другі повзали, доки не стратили чувства від сильного упливу крови. Тоді цар приказав Кудеярови добити їх ударом кулака в голову.

Цар, звернувши ся до опричників, грімко спитав:

— Чи справедливий мій суд?

— Справедливий, государю, — закричали опричники — як суд божий.

— Чи справедливий мій суд? — поспитав цар Кудеяра.

— Справедливий — сказав Кудеяр, а в душі почув великий біль... Він чув, що попав ся в таку яму, з котрої вже не можна видобути ся. Він ненавидів царя, погорджав собою, але бажане побачити свою Настю перемогло.

— Поки що досить. — сказав цар — час на вечірню.

Всі вийшли, полишаючи серед калюжи крови, обсмалені і безображені трупи, дим, душачий смід і одно ще живе существо, — **Т у л у п о в а** на колі, що в страшних муках дивив ся на лежачу у його ніг мертву матір.

Задзвонили на вечірню. Опричники як перед тим були поклони, а цар побожно читав псалом: „Благослови, душе моя, Господа!” По вечірні і повечерію цар велів прикликати Кудеяра.

— Сідай — сказав цар лагідно до Кудеяра — та розповідай нам про свої пригоди; мабуть ти, бідний, не мало горя перетерпів, але за те всілякого дива побачив.

Кудеяр зачав розповідати свої пригоди. Цар слухав уважно. Коли Кудеяр говорив про ті муки які терпів в кафінській вязниці, цар перебивав йому зітхненнями і словами: „ах, злодії, ах, люті людоїди!”

Кудеяр покористував ся таким розположенем царя і заговорив про свою жінку.

— Бідна! як вона горювала за тобою!

— Царю-государю, — сказав Кудеяр і кинув ся до ніг царя — заяви свою батьківську ласку. Буду за тебе вік Бога молити! Кров проллю за тебе, мого государя! Дозволи побачитись з моєю жінкою.

— Побачиш, побачиш — сказав цар. — Трохи потерпи. Ось одну пробу ти вже перебув. Наступить друга, а коли виповниш, прийде третя і тоді побачиш жінку. А тепер оповідай дальше.

Кудеяр продовжав своє оповіданє і коли скінчив, цар велів дати йому чарку кріпкого меду і сказав:

— Іди, Кудеяре, відпочивати. Ти зробив велику дорогу до нас а сьогодні таки умучив ся. Завтра для тебе знов робота. Іди, Бог з тобою.

Відправивши Кудеяра, цар прикликав до себе німецького пастера Ебергарда. Сей пастер з полонених Ливонців виучив ся дуже добре по московськи, а коли раз був прикликаний до царя, то так йому подобав ся, що цар часто приликував його до себе вечерами, дозволяв сміло вихвалювати аєґсбургське ісповіданє, почитанє образів, виконуванє постів і т. и. Православний цар запускав ся в вольнодумні розмови з Німцем, хоч се вельми противорічило тим монастирським звичаям, заведеними в слобідській палаті. Під сю пору цар був невдоволений з митрополита Филипа і він бажав, щоби церков не тільки не противорічила йому, але навіть і одобряла все те, що він хоче зробити.

Хитрий Німець представляв йому своє лютерство такою релігією, після котрої цар може бути безусловним, непогрішимим володарем церкви, де нема ні митрополитів, ні архиєреїв, поставлених після переданя від Христа, а є тільки такі священники, котрі не мають ин-

шої гідности, понад сю, яку надала їм світська власть верховна. В тім то і містила ся тайна, длячого німецький пастер так прищав до вподоби московському цареві. Всі чудували ся Ебергардови, котрого положене пригадувало смільчака, що собі усів на краю вулькана. Ласкаве поведене царя з пастером не причинило ся до якихсь зглядом для земляків пастера і не спасало їх від царських мук. Нераз цар, для забави, приказував убивати перед своїми очима німецьких полонників або віддавав їх на продаж до Криму. Ебергард ніколи не вставляв ся за засудженими, не наприкрив ся цареві просьбами за своїми земляками, противно завсїгди говорив цареві, що всі його діла походять з волі Бога, і коли цар буває грізний то се значить, що Бог карає людий за їх гріхи. Знав, як пристало на лютерського пастера, толкувати на всі лади тексти св. письма; Ебергард наводив тексти і поясняв в хосен необмежности царської власти так зручно, як би сего не вдав ніякий православний мудрець тих часів. Таким підлещуванем і догоджуванем Ебергард надїяв ся, що звільна наклонить царя прихильно до Німців.

Сего вечера здавалось Ебергардови, що він досягнув своєї ціли, бо цар до такої степені признавав вишність Німцям над Московитами, так ласкаво обіцював опіку і печаливість для них в своїй державі, що здавалось немов то для німецького племені наставала в московській землі нова, щаслива епоха.

На другий день, по заутрени, два опричники повідомили Кудеяра, що він має їхати з ними до Переяславля, і Кудеяр поїхав туди верхом лише з двома опричниками. В голові у него виринала гадка, чи би не втічи тепер з московського пекла, але він відганяв від себе ті гадки, згадавши, що Настя в руках царя.

Кудеяра привезли в Переяславль і примістили в намісничій палаті. Під вечір того дня приїхав цар в кареті з Мамстрюком, Вяземським і молодим Басмановим, проведений відділом опричників верхом на конях. Цар помістив ся в окремій палаті, нароком побудованій для його приїзду коло намісничого двора.

На другий день цар вислухав обідню в переяславським соборі і покушав „Богородичного хліба”, а відтак

станувши разом з любимцями на ганку оточуючим довкола внутрішню палату, велів прикликати до палати Кудеяра. Цар нічого не сказав Кудеярови, коли він явився, лише звернувши ся до свого шурина дав такий приказ:

— Там в башні сидить шіснайцять німецьких п'яничників; вели зняти з них кайдани і привести сюди, а ви — додав цар, звертаючись до служби намісника — закрийте всі ворота.

— Німці — сказав цар — мені вас жаль, я увільню вас з неволі і пускаю додому. Розумієте, Німці!

З Німців тільки один дещо розумів по московськи і сей розповів своїм товаришам слова царські. Всі піднесли руки до гори і закричали: *Noch lebe!*

Цар, вказуючи на ворота, дав знак Німцям, що можуть забирати ся. Німці поклонились цареві до землі і звернулись до виходу. Тоді цар крикнув: „Кудеяре, бий сих нехристів!”

Кудеяр кинув ся за Німцями і ударами кулака в спину убив двох, одного за другим. Прочі, не розуміючи, що з ними діє ся, зачали втікати, на скільки позволяли їм болючі ноги. Кудеяр дігнав їх і ще убив двох. Дванайцять оставших Німців, схаменувшись, кинулись на Кудеяра, але Кудеяр схопив одного з них за ноги і зачав бити ним прочих; звалив з ніг двох, кинув до землі вже мертвого Німця, котрого тримав в руках, захопив другого, розмахнув ним, так само як першим, і убив ще двох. Оставші шість Німців, добігли до воріт, побачили, що ворота зачинені, тож зачали вздовж муру шукати виходу; Кудеяр забіг їм дорогу і вдарив у виски одного, другого... Прочі чотири вже не боронили ся, впали на коліна і просили пощади, проголошуючи: „Jesus”. Кудеяр убив їх своїм могучим кулаком. Шіснайцять трупів лежали немов трофеї його сили і послуху для царської волі. Кудеяр вернув ся до царя і мовчки, не накриваючи голови, стояв перед царським ганком.

— Юнака — сказав цар і велів подати Кудеярови чарку меду, а трупи Німців кинути до озера. Опісля цар обідав з своїми любимцями в палаті, а Куде-

ярови принесли обід з царського стола. По обіді виїхав цар і велів їхати Кудеярови за каретою, але не на татарським кони, тільки верхом на волі.

— Господи! — думав Кудеяр, їдучи на волі — яке горе мені заподіяно! Стільки людей невинних убив, а тепер такої ганьби зазнаю! Все за тебе моя Насте, все для того, щоби побачитись з тобою. — І зачав він потішати себе в душі: ось вже дві проби доконав, буде ще третя, а як третю доповнить, цар буде задоволений і віддасть йому Настю, а він перебере її і втече з нею на Україну. О, яке щасте буде, коли він вирве ся з проклятої Московщини! Як він заживе в двоє з Настею в її батьківським хуторі! Досить він вже навоював ся, пора газдою стати; бо і з ким воювати? На Татар він не буде нападати, доки його приятель і добродій панує в Криму. Хиба би самі напали, се инше діло! А може на Москву вишлють, але тоді він найме замість себе наймита; на його жите з Настею вистане того, що йому хан дав, а коли на Україні в чім небудь йому не сподобає ся, то він махне до свого приятеля Девлета, котрий обіцяв дати йому посілість в Криму.

Так думав Кудеяр о своїм можливім щастю, стараючись придавити свою моральну обиду, та приїхав до Александрівської слободи не як побідник, а блазень. Чи може се не трета моя проба — подумав Кудеяр, і йому мріла в голові надія, що цар мабуть прикличе його і скаже: „Кудеяре, ти виповнив сю третю пробу, переніс ганьбу, повинуючись мені, бери свою Настю”.

Однак сего дня не покликали Кудеяра до царя.

Слідуючого дня — утренья і Кудеяр чув, як цар читав шестипсалміє і катисми. Прийшов час служби Божої. На самім її початку Кудеяр замітив, що цар прикликав до себе Малюту, говорив з ним, поглядаючи на Кудеяра з якимсь виразом злобної насмішки, відтак Малюта відійшов, кинувши на Кудеяра злорадним поглядом.

По службі Божій всі після звичаю засіли обідати. Кудеяр також сів. Цар взяв книжку, щоби читати жите святого сего дня та нараз, замість читати, поглянувши на Кудеяра, сказав:

— Кудеяре, наступає твоя третя, послідна проба. Коли її виповниш, то будеш у мене найліпшим слугою, першим чоловіком. Памятай. Ти сьогодні будеш обідати не у мене тут, лише поведуть тебе в инше місце.

Кудеяр встав, встали Малюта, Мамстріук і чотири опричники: вони повели Кудеяра до одної хати, побудованої на царськiм подвір'ю.

Там в світлиці на столі, застеленім червоною скатерттю стояла оловяна миска повна щі, побіч неї лежав кусень хліба, а над столом, на гаці, вбитім в стелю, висів труп жєнщини.

Кудеяр поглянув на завішеного трупа і пізнав свою Настю. Годі найти слів на висказ того чувства, яке дізнав тоді Кудеяр.

— Сідай і обідай — сказав йому Малюта.

В голові Кудеяра мелькнула гадка: щоби піметитись на убійнику Насті, треба бути до него допущеним, а він може бути допущений тоді, коли виповнить до кінця його волю. Кудеяр сів за стіл, взяв ложку і зачав брати до губи борщ, зачіпаючи рукою о зимну ногу своєї Насті. Він не був в силі проликнути борща і страва текла йому по бороді.

— Дивіть, дивіть, — говорили опричники — як се говорить ся: по бороді текло а в губу не попало.

Годі було Кудеярови присилувати себе. Він відложив ложку і сказав:

— Повідоміть великого государя, що я виповнив третю пробу.

— Ти мало їв, ще покушай, — сказав Малюта — бо будеш голодний. Попоїдж кусничок мяса!

Кудеяр став досягати з миски кусник мяса, і при тім знов зачепив о ногу покійної, а нога, заколисавши ся з тілом, ударила його в губи.

— Ха, ха, ха! поцілував ся з жінкою — сказав Малюта.

— Гляди, щоб не зів жінки замість мяса — сказав оден з опричників.

— Вищий, Кудеяре, винця — докинув Малюта — вищий на здоровле государя.

Кудеяр повинуючи ся приказови, налив вина і випив.

— Ну, коли наїв ся і нашив ся, то ходім повідоми-ти царя-государя, а на ніч з царського дозволу возьмеш собі иншу жінку.

Вийшли. Малюта пішов повідомити царя. Кудеяр з опричниками стояв на подвірю. В очах його не було ні слезинки, і він мовчки та немов рівнодушно глядів в даль. За кілька хвиль вернув ся Малюта і сказав: „Кудеяре, тебе кличе цар-государ, іди сміло; цар-государ буде для тебе незвичайно ласкавий”.

Кудеяра впровадили в палату, повели через царські комнати, обиті сафьяном з витисканими золотими взорами, та завели в наріжну кімнату. Цар стояв при вікні, опершись на свій посох; напротиw него при дверях, куди мав ввійти Кудеяр, стояли Вяземський, Басманов і Василь Грязний.

— Ну, Кудеярцю, — сказав цар ласкаво — ти виповнив свою третю пробу...

— Виповню четверту, — перебив Кудеяр, і стиснувши кулаки, кинув ся на царя; але нараз отворив ся під ним поміст і він упав стрімголов у пивницю, на півтора сажня понизше комнати.

— Ха, ха, ха! — скрикнув цар, — забув, собака, а може і не знав, глупий хлоц, що Бог всюда, хоронить свого помазанника. Ангелом своїм заповість о тобі, да не преткнеш о камень ногу свою.

В ту хвилю, коли Кудеяр кинув ся на царя, Вяземський і Басманов підорвали дошку, закриваючу отвір в помості. Все було наперед уложене, бо надіяли ся того, що наступило.

— Закрийте його, най пропаде там голодовою смертю, — сказав цар і вийшов з комнати.

V.

Утеча.

На другий день цар, приказавши розіслати по цілій державі грамоти о молебни з нагоди виратованя його з рук убійника, вибрав ся палити двори і руйнувати села покараних смертю, а управу двора віддав Мамстрюкови Темрюковичу. До помочи йому додано кіль-

кох опричників.

Татарський посол Ямболдуй-мурза, що приїхав з Бакчисараю разом з Кудеяром, сейчас довідав ся, що цар зробив з жінкою Кудеяра і що відтак стало ся з самим Кудеяром. Хан Девлет-Гірей, виправляючи свого посла, поручив йому глядати, як московський цар прийме Кудеяра, чи віддасть йому сейчас жінку та чи не зачне його переслідувати. В таким случаю Ямболдуй-мурза повинен був безпроволочно жадати від московського государя увільнення Кудеяра, а коли би цар опирав ся, то погрозити, що за Кудеяра хан відплатить ся на двох синах царського шурина, взятих в полон ханським сином Аділь-Гіреєм. Ямболдуй-мурза охотно взяв ся до діла; крім свого обовязку він хотів приподобатись ханови, знаючи, як хан полюбив свого спасителя.

Про полонених черкаських князів, синів Мамстріюка, вже вели ся переговори, і цар, бажаючи вдоволити свого шурина, обіцяв за визволене свояків царині випустити татарських полонників, вчислених в грамоті нароком присланій від хана, а справа відволіклась лише з тої причини, що не можна було ще всіх віднайти. Ямболдуй-мурза прийшов до Мамстріюка до дому і сказав йому по татарськи, бо черкаський князь володів добре сею мовою:

— Князю Мамстріюк! Найяснійший мій волсдар, хан Девлет-Гірей, дав мені такий приказ: Коли Кудеяра зачнуть в Москві переслідувати, то я маю прийти до тебе і сказати, щоби Кудеяра пустили на волю коли вам його служба не потрібна, а коли би його не пустили і позбавили Кудеяра життя, то хан прикаже покарати лютою смертю твоїх двох синів, котрих Аділь-Гірей взяв в полон, та ще вишле свою орду зруйнувати улус твого батька; дальше велено мені сказати ще й великому государеві вашому, що коли ваш государ покарає Кудеяра безвинно смертю, то найяснійший хан особисто піде війною на землю московської держави.

Мамстріюк зразу зачав було доказувати, що Кудеяра карають смертю не без вини, бо він посягнув на життя государя, а таких злочинців нігде не милують. Але Ямболдуй-мурза перебив йому і вказав на се, що

цар без всякої вини убив жінку Кудеяра, і коли Кудеяр справді посягнув на жите гсударя, то зробив се не тямлячи себе і йому того не можна брати за вину.

Мамстріук пізнав, що кримський посол все знає і вже більше не спорив.

— Але як тут порадити, — сказав — наш гсудар буває нераз надмірно гнівний. Ти посол, а коли йому таке скажеш, то він і з тобою, Бог знає, що зробить; а мені сказати йому таке, то він велить мені за ті слова врізати язик.

— Ну, то попрощай ся зі своїми синами, — сказав Ямболдуй-мурза — хан велить замучити їх. Коли хочеш, щоби твої сини були живі, то спаси Кудеяра і виправ його до нас.

Мамстріук вималяв ся, що на всякий случай годить ся заждати на царя, що коли хан дав такий приказ Ямболдуй-мурзі, то най він сам скаже цареві як верне ся з виправи.

— Заки він верне ся, Кудеяр умре з голоду — сказав Ямболдуй-мурза. — Увільни Кудеяра, а я вишлю його, у Крим; инакше твої сини погибли.

— Так ось що, — сказав Мамстріук — цареві про се говорити не можна, а також і Кудеяра до тебе виправляти, бо за таке мені смерть... Але що иншого, слухай... Ямболдуй-мурзо, будь мені приятелем і тобі таким буду! Поклянись після своєї віри, що нікому не скажеш; про се будемо знати я, ти і ще третій, кого я виберу, а більше ніхто.

— Клянусь тобі, що нікому не скажу, — відловів Ямболдуй-мурза — тільки щоби Кудеяр був живий і вільний.

Він буде жити і на воли — сказав Мамстріук, — мої сини — своя коров, вони дорожші понад все! Цар-гсудар поручив мені наглядати палати; коли цар верне ся, я донесу йому, що Кудеяр в пивниці помер, скажу, що сам собі розбив голову з розпуки, а я велів його тіло кинути до озера. Але до Криму Кудеяра не можна пустити, бо там Атанас Нагий, наш посол, довідає ся, що Кудеяр в Криму і сейчас напише цареві. Тож най Кудеяр втікає на Литву; він жеж до нас прийшов з литовської землі, він литовський а не москов-

ський чоловік, най він, там проживаючи, перемінить своє прозвіще і не називає ся Кудеяром. Дай йому лист від себе, немов то ти свого татарина посилаєш до Литви за ділом, а я велю дати тобі грамоту, що тобі позволено вислати гонця; царевн же скажу, що ти послав через Литву в справі моїх синів.

— Най вже і так буде, — згодив ся Ямболдуй-мурза — щоб тільки я побачив Кудеяра і знав, що він на воли, а тоді і твої сини будуть випущені на волю; а коли би Кудеяр не міг щасливо видістатн ся з московської землі, то вже твоїм синам не бути на воли, а тобі їх оглядати.

Був у Мамстріюка вірний відданий слуга, родом з Черкас, по іменн Алн, а в хрещенню Наум. Мамстріюк поділив ся з ним тайною і зачав радити ся, як би то зробити, щобн і сам Кудеяр не знав і нікому не міг сказати, хто його висвободив.

Алн подумавши, дав таку раду:

— Чи тямши, як може перед місяцем наш опричний чоловік Федько Ловчиков доносив на другого опричного чоловіка, Самсона Костомарова, будьто би він, Самсонко, хотів втікати на Литву і в тій ціли заходив до литовського посла, але Самсонко перед государем випер ся всего, заявляючи, що не був у литовського посла і не гадав втікати. Цар-государ велів віддати Самсона під догляд, але з опричини його не викинув, а я напевно знаю, що Самсонко був у литовського посла і хотів втікати, а тепер живе в опричині нерадо та всіх боїть ся. Тож коли би Самсонкови дати гроший на дорогу, то він би утік разом з Кудеяром. Кудеяр думавби, що се Самсонко його увільнив а знов Самсонко знав би лише мене а не догадував би ся тебе.

Самсон Мартинович Костомарів був широкоплечий мущина, трицяти літ, родом з Каширських дітнй боярських, служив у війську і попав ся у полон Литовцям. Доля кинула його на двір одного литовського вельможі, де з ним обходили ся ласкаво. Там заняла йому серце донька одного литовського дідича, що виховувала ся при дворі жінки сего вельможі. Дівчина хотіла віддати ся за молодого Москвитина, а і пані її опікунка, не противила ся, знаючи, що Самсон радо лишить ся на

Литві, але родичі дівчини не згодили ся на таке подружжя. Наступила виміна полонників. Самсон нерадо вертав ся до вітчизни, де на нього ждала нелюба жінка, з котрою против його волі подружили його родичі ще в молодих літах. Цар установаляючи опричнину, зачислив до неї Самсона, а з опричних разом з другими вибрав до тої дружини, що мала находити ся нерозлучно при нім в Александрівській слободі. Кари царські мерзили Самсона; будучи палким і правдомовним, ледви з найбільшим трудом вдержав себе від нерозважного кроку, але вкінці пійшов до литовського посла з просьбою, щоби він забрав його з собою. Посол не поважив ся взяти царського підданого, бо се було би прямим нарушенем посольських прав, але впевнив Самсона, що коли він сам видумає спосіб утечи, то король Жигмонт-Август прийме його ласкаво і наділить посілостю. Посол повідомив рівнож його, що отець панни, з котрою Самсон хотів женити ся, помер, а панна ще не віддала ся. Колиж Ловников зробив донесенє на Костомарова, положенє його було вельми небезпечне; цар мав завсїгди підозріне і при першім случаю, коли би що-небудь не подобало ся, міг покарати його смертю.

Алин, звернувшись до Самсона, обіцяв йому три тисячі рублів, коли він пристане при його участі увільнити Кудеяра і втечи з ним на Литву, передягнувшись за Татар, висиланих до Литви ханським послом.

Самсон зразу не годив ся, підозріваючи, чи не хотять його підійти, але коли Алин положив перед ним гроші і грамоту на переїзд, Самсонко згодив ся. Тимчасом Кудеяр вже третій день був без їди в вязниці. Треба було поспішати; пора надавала ся, бо в палаті не було много людей. Вечером сего дня було назначене увільнене Кудеяра.

Мамстрюк завчасу приладив татарські одяги для двох людей, а Ямболдуй-мурза двоє знаменитих коний. Мамстрюк wraz з Алином зайшов задним входом до палати, а відтак Алин иншим входом припровадив Костомарова до тої комнати, де був отвір в помості до пивниці. Алин поставив там драбину і положив на стіл великий кусень мяса, бохонець хліба і склянку вина, а сам забрав ся, заборонивши Костомарови називати се-

бе, а приказуючи завіряти Кудеяра, що Костомаров сам один, без спільників, його вибавляє.

Самсон відтворив отвір, спустив драбину в півницю і зачав кликати Кудеяра по імені.

Відповіді не було, Самсон зачав сильніше кликати. З півниці дав ся чути глухий голос: „га”.

Від хвилі свого увязнення Кудеяр находив ся в якимсь непритомнім стані, нічого не надіяв ся, нічого не бажав, за нічим не жалувал, бо для него на світі нічого не остало ся, за чим би було йому жалувати. Кудеяр майже не відчував голоду. Несподіваний клик його імені розбудив Кудеяра з сего на пів летаргічного сну.

— Вилази скорше, скорше, — говорив Костомаров.

Кудеяр чепив ся за драбину і перший раз почув, що голод відняв йому звичайну силу.

— Ходім, ходім чим скорше, — говорив Самсон, — на нас ждуть коні.

Вість о визволеню стямил Кудеяра. Перша гадка його була о мести над убійником Насті.

— Де він? де він? — питав Кудеяр, вилізши з півниці і розглядаючись довкола.

— Мовчи, мовчи. — зацитькував його Самсон — найперше поїджд і виши, а відтак переміни одяг.

Кудеяр лакомо кинув ся на їду, вишив вина і за пять мінут був вже переодягнений по татарськи.

— Коли — сказав Самсон — варта при воротах буде нас вишитувати, то ти нічого не говори, удавай, що ти захожий татарин і не розумієш по московськи.

Вийшли, а за ними пішов Алин, щоби своєю присутністю увільнити їх від допиту варти. І справді варта не затримала їх, побачивши, що за ними йде знакомий Алин. Алин проводив бігців до дому, де жив ханський посол, і забрав ся, не сказавши їм ні слова.

Ямболдуй-мурза, знаючи особисто Кудеяра, аж скрикнув з зачудованя, коли побачив, що у Кудеяра була сива борода а з під татарської шапки висував ся посивілий козацький чуб. Се сталось з Кудеяром в сих кількох днях з причини великого потрясеня.

— Я тобі допоміг — сказав Ямболдуй-мурза — ти

спас нашого найяснішого хана від смерти, а я тобі відшлатив за нашого государя. Утікай, тільки не до Криму, а на Литву, та презви ся якось инакше, а не Кудеяром; годі зволікати. Зараз вибирай ся. Проводирів не можу тобі дати крім сего товариша. Тут маєш московську грамоту, а тут шаблю, лук, колчак, зброю.

— А я маю пістолети — сказав Самсон.

— На опришків, коли нападуть, то в двійню відбивайте ся — додав Ямболдуй.

— Я не боюсь опришків; — сказав Кудеяр — московська держава така, що в ній опришки ще найліпші люди.

Бігці сіли на коний і відіхали. Самсон не міг пояснити Кудеярови, хто руководив його визволенем, не назвав навіть Алина, а тільки сказав, що йому допоміг оден татарин. І Кудеяр прирік Самсонови бути повік вдячним за сю прислугу. Коли приятелі поговорили близше про свої наміри, побачили, що їх дороги розходять ся. Костомаров хотів доконче дістати ся на Литву, де його серце тягло, де надіяв ся дістати від короля посілість та тим способом раз на завсїгди позбутися нелюбої жінки і ненависної цаської служби. Він намавляв також Кудеяра, щоби так само зробив і звернув ся до литовського короля.

— Тобі така дорога добра, — сказав Кудеяр — а мені иншої треба. Коли би моя Настя жила, то я би те саме зробив, але лютий ворог погубив мою добру, бідну жінку! Тепер на що здасть ся мені королівська ласка? На що мені посілости? На що богацтва? Одна у мене думка на дуні: пімстити ся на злочинцях. Не удалось мені задунити його власними руками того дня, коли то він убив мою Настю... Але тепер, — хіба бим не жив, а його ірода тим або иншим способом дібу. І так ти, приятелю, кличеш мене на Литву, а я тобі сказав би що иншого: не іти на Литву а лишитись тут, щоби вибавити свою вітчину від мучителя. Тиж родом московський чоловік! Тобі би унятись за вітчиною! Тепер много таких, що то їх мучитель скривдив, тож треба їх всіх зібрати і іти против мучителя!

— Е, товаришу. — сказав Костомаров — чорт з ними, з тими усїми московськими людьми. Придивив ся

я в Литві, як вільні люди живуть: цілком не по нашому. Там шляхтич те саме що у нас боярський син, а чи наш такий самий? Ні, він знає свою честь і говорить: шляхтич на загороді рівня воєводі. А сенатор, те саме що у нас боярин, а чи такий як наш? Най по би там король задумав так шаліти, як у нас цар шаліє! Еге! пізнав би він. А у нас і боярин і князь те саме, що підлий чоловік перед царем; якого добра надіятись від такої людини а у нас всякий чоловік московський, яким би він не був по своїх предках, — раб підлий і більше ні чого! Ні крихітки! Ні товаришу, роби, як знаєш але я вірікаю ся на завсїгди сеї проклятої московської землі і її людей: дітям своїм коли у мене будуть, і внукам і правнукам перекажу не вертати ся в Московщину.

Однак Костомаров дуже став в пригоді Кудеярови, бо на будуче здалсь йому його оповідання про стан московської держави. Костомаров сказав, що цар-мучитель має тіточного брата Володимира Андрієвича, котрого не любить, а котрого многі люблять і хотіли би посадити на престол. Крім того додав, що многі тайком уважають Івана незаконно родженим, бо отець його, великий князь, розвів ся з своєю законною жінкою Соломонією, постриг її насильно в черниці, а сам оженив ся, мимо того, що жінка жила, з другою, і від тої то родив ся мучитель.

— Балакають, — говорив Костомаров — що коли Соломонію-государиню заперли в монастир, то вона була в тяжи і породила сина, а нова государиня зі своєю дружиною, не допустивши сеї вісти до великого князя Василя, веліла тайком убити дитину. Великий же князь довідав ся, що його перша жінка породила сина, але йому сказали, що син сейчас по уродженю помер, а тимчасом сей син жиє. Але те все лише так балакають, а чи правда, то оден Бог знає!

— Ото, коби найти того сина! — сказав Кудеяр — але коли його нема і годі найти, то треба покористувати ся Володимиром Андрієвичем.

Ані Кудеяр не намавляв Костомарова лишити ся в московській державі і стати за Володимиром Андрієвичем проти мучителя, ані Костомаров не намовляв Кудеяра покидати московську землю та втікати на Ли-

тву. Приятелі розстали ся. Костомаров завернув найблизшою дорогою на Литву, а Кудеяр на полудне в напрямі до Білева.

ЧАСТЬ ТРЕТА.

I.

Розбій.

Кудеяр їхав, удаючи з себе нововихрещеного татарина; пристанувши в заїзdnім домі, почув, як подорожні люди розповідали собі, що цар знов покаравши смертю знатних людей, поїхав з опричниками руйнувати оселі убитих, а бідному народови приходить ся ще тяжше жити як перед тим. Переправляючи ся через Угру, Кудеяр розмавляв з купцем, що їхав з Москви а сей розповідав йому, що в Москві відправляли по церквах молебень за виратоване царя з рук убійника.

— А хто се той злочинець? — поспитав Кудеяр.

— Називає ся Кудеяр, — сказав купець — був в полоні у Татар, там прийняв бісурманську віру і вирік ся Христа Бога, а хан кримський випустив його на Русь і намовив убити православного царя, та лише Господь не допустив.

— А мені говорили инакше, — вмішав ся в розмову инший подорожний — кажуть, що він прийняв бісурманську віру і вернув ся на Русь, але того нікому не говорив, що побісурманив ся, а коли про се дізнала ся жінка і зачала йому докоряти, то він її повісив. Цар-государ, скоро о тім довідав ся, велів привести його перед себе, а він як не кине ся на царя, та тут і стало ся нечуване чудо: несподівано появив ся ангел і поразив його мечем огненним, — а він, як стояв, так і провалив ся під землю.

— Так — сказав купець — і ми про се чули; кажуть люди, немов то запов ся під землю, але що до жінки, то я сего не чув.

Кудеяр умисно поїхав пустими дорогами. За добу по переправі через Угру прийшлося їхати йому лісом; кінь його утомив ся, він зняв вюк і сідло, розложив ва-

ру і зачав варити кашу з вудженим мясом в невеличкій казані, який йому дав Ямболдуй-мурза на дорогу з іншими приборами.

Нараз почув ся кінський тупіт і понесли ся голоси:

— Що тут за люди?

— А ви що за люди? — спитав Кудеяр, зірвавши ся на ноги.

— А ми такі люди, — сказав незнакомий сидячи на коні — що нас много а ти сам. Значить ся, розв'язуй мошонку і коня свого нам віддай, бо у нас нема досить коний.

Кудеяр, не кажучи ні слова, хопив обома руками за дубчака, зігнув його і переломив на двоє, а відтак взявши в обі руки зломану часть дерева, замахнув ся на незнакомого.

— Чорт! Несамовитий; — закричав незнакомий, ухиливши ся від удару, та вдаривши коня, зачав втікати...

— Ані чорт ані не самовитий, — кричав за ним Кудеяр, — а хрещений чоловік, такий безприютний і під опалою як ти. Вертай ліпше сюди по добру, та поговоримо.

— Коли так, то инша річ, — сказав незнакомий і завернув коня. З незнакомим їхало девять людей на конях.

— Ви, братя, — говорив Кудеяр — певно такі, що коли вас піймають, то повісять, а більше нічого; ну, а зі мною розправили би ся инакше! Злазїть, братя, з коний, мнї свої. Мені таких треба як ви, і я вам здам ся; будете Бога хвалити, що зі мною стрітились.

Незнакомі позсідали з коний.

— Я вас не буду питати, що ви за одні, — сказав Кудеяр — і сам вам на се відповім: є між вами мужики з опальних посїлостий, і боярські люди, і з поміж служби, і кріпаки, що втекли з крєпацтва.

— Справді так! — сказав оден з незнакомих.

— Ви — продовжав Кудеяр — ганяєте по лісах, засїдаєте при дорогах, в чужі мішочки заглядаєте... а много вас?

— Людий... людий понад сотню буде — відповіли.

— Брешете, — сказав Кудеяр — причинили; вас

нема так много, бо вас що найбільше буде лише з пів сотні.

— Вгадав, — притакнув оден з незнайомих — нас тепер шістьдесять девять людей... Але ти чи який знахор, чи що?

— Так, знахор, — сказав Кудеяр — і знаю про вас те, чого ви не знаєте; знаю те, що коли ви будете жити в лісі в малім числі, то дізнавши ся про ваші розбишацтва, вишлють на вас много воєнних людей і найдуть ваші леговиска, а вас заберуть і вивішають. Чому не йдете у ватагу других, щоби і ви і другі мали більше сили?

Другі самі для себе, — сказав оден з опришків — а нам треба хліба і другим рівнож.

— Кождий жури ся за себе, а другому не перешняй — додав другий.

— Вони мають своїх атаманів, а ми своїх докинув третий.

— А чи знаєте, дурні, — сказав Кудеяр — мучитель що живе в Александрівській слободі, знов пішов налити і руйнувати мужиків в селах поубиваних бояр, а своїх опричників висилає вигубити по лісах опришків. А ви в ріжних місцях малими ватагами стоїте, то і вас заберуть... Для вас же, дурнів, найбільша небезпечність, бо ви стоїте недалеко города. Лише би вам подумати над тим, щоби мати більше сили.

— Та бо справді так, братя, — сказав оден опришок — ось, говорять, Муравля, що стояв між Серпуховом а Тулою, розбили і самого прихопили і повісили в Серпухові.

— Коли би нам стричка бояти ся, то не ходити у ліси — відрік другий.

— І з голоду умирати, — замітив третий — а тут наша пожива.

— Славна мабуть у вас пожива, — сказав Кудеяр — бо й зброя ваша не аби яка! Хліба якого біднягу на дорозі облупите; возьмете мідяків, та мужикови з комори сірак витягнете! Не така би була у вас добич, коли би який богатий монастир злунили або й місто добули.

— Воно правда, — сказали опришки — добичі то

у нас немного буває, та й то не часто...

— Замість волочити ся по лісах невеликими ватагами, то ходіть до мене на службу — сказав Кудеяр.

— Як то до тебе на службу, — поспитав зачудований опришок — а ти хто такий? Чи будеш нам платити? Не вжеж у тебе много грошей?

— Вистане на плату не тільки вам, хоч тепер в кишени у мене немного — сказав Кудеяр. — Найду звідки заплатити, а моя плата ліпша як царська. Ходіть воювати?

— З ким воювати?

— З мучителем, що сидить в Александрівській єрободі.

— З царем? — сказали опришки; — мабуть він несповна розуму! Що з ним балакати? Він божевільний!

— Вам се не містить ся в лепеті! А хто вас знищив і змусив скитати ся без притулку? Через кого нема вам життя? Все через него. Против него воювати пійдемо.

— Абож се можна? Се значить, що з цілою землею воювати.

— Без Бога світ не стоїть і без царя земля не править ся, — замітив оден опришок — де цар там і земля і земля за ним.

— Буде — сказав Кудеяр — инший цар: князь Володимир Андрієвич! Земля його хоче. Ми, братя, мучителя стягнемо з престола і посадимо Володимира Андрієвича. А за таке діло новий цар буде для нас ласкавий.

— Або то нашим рилом такі діла робити — сказали опришки. — Чи нам, мужикам, ставити царів? Се діло боярське.

— Бояри з нами — відповів Кудеяр. — Є бояри опричні і ті за мучителем, а знов бояри земські — справедливі бояри — вони за нами.

— Так щож, значить ся, ти від боярів нам будеш платити — допитувались опришки.

Коби тільки було за що платити — сказав Кудеяр. — Ви будете на службі князя Володимира Андрієвича, а я від него буду давати вам плату.

— Ну, давай, — сказали опришки.

— Дебре, дам, — заявив Кудеяр — але найперше треба зробити лад. Ви зібравшись маєте іти за мною до Білева. Там в лісі є засік, а в нім стоїть з ватагою атаман Окул Семенів; до него пристала друга ватага під атаманом Урманом. Ви злучите ся з ними.

— Самі ми не можемо іти, — відповіли йому — у нас є атаман вибраний, але і атаман сам від себе нічого не зробить, бо кожду справу рішає громада.

— Гаразд, — сказав Кудеяр — я поїду з-вами у ваш засік та поговорю з атаманом і громадою.

Кудеяр зібрав своє манатє, вложив на коня і поїхав з опришками. Вони звернули з дороги, їхали манівцями і прибули в долину, де показали ся признаки житла. Були викопані землянки а довкола них сліди ватри. Кудеяр побачив мужчин, що сиділи купками, побачив жінок і дітей.

— Е, та ви тут з бабами і дїтворою! — завважав Кудеяр.

— Не всі, декотрі, — сказали проводивші його опришки — до нас прилучили ся з опальних сіл деякі мужики з жінками, у одних є діти, а у других старі батьки і матери. Щож з ними робити? Чей же не повбивати їх? А їх і небогато. У нас з дваїцять людей з родинами, а прочі самі, бо деякі навіть не знають, де їх жінки і діти та що з ними сталось.

— Де десять бабів на півсотню хлопів — там не гаразд! — завважав Кудеяр.

Жінки були одіті дуже бідно і брудно. Від разу можна було бачити, що вони тут неначе робуча худоба. Лиця їх були вимарнілі. Коли Кудеяр зсїв з коня, до него підійшла товпа опришків в чудних одягах. Одні були в сіраках і лаптях, другі в подертих чоботах; шапки були підрані а у декотрих замість сіраків теліпались на плечах старі витерті кожухи, вивернені вовною на верх. Опришки, що прибули з Кудеяром, показали йому атамана. Се був чоловік з пятьдесятьлітний, з невеликою сивою борідкою та великими розкудланими вусами; лице було в него округле, а зеленуваті очи гляділи якомсь хитро. Фізіогномія нагадувала щось котячого.

Кудеяр зачав йому говорити в тім змислі, в яким

представив цілу річ опришкам в лісі. Атаман слухав недовірливо, але товариші, що стояли довкола него, не дали йому заявити негодованя. Обіцяна плата перехилила їх на сторону Кудеяра.

— Збирай, атамане, громаду, — сказали вони атаманови.

Атаман бояв ся, що новий чоловік заманить всіх і вони виберуть його атаманом, тож відтягав ся скликати громаду.

— Коли ти маєш много гроший, — сказав він, лукаво усміхаючись — то віддай їх мені, а я вже буду знати, що сказати громаді.

— При мені нема тут гроший, — відповів Кудеяр — і ти не забирай ся мене обдерти, але я маю гроші, і то так много, що вистане на плату не тільки для ващої одної ватаги, але також і для інших, що пійдуть за князем Володимиром Андрієвичем. А я тобі, атамане, скажу ось що: ти боїш ся, щоби я тебе не скинув і сам не став атаманом, але ти сего не бій ся. — Ти лишись ся атаманом і крім тебе будуть у мене ще другі атамани. Я не прийшов до вас атаманувати, тільки наймати на службу до князя Володимира Андрієвича за платню і за великі ласки, якими будете наділені, коли посадимо його на престолі.

Зібрали громаду. Нежонаті легко послушали намови Кудеяра. Але жонаті зачали розсуджувати, як вибирати ся їм в дорогу з жінками і дітьми, коли у них всего тільки двапайцять коний.

— Ти нам даш гроші, — говорили вони до Кудеяра — але чи ми їх будемо їсти? За гроші тут не купиш ні страви ні якого лаха? Не маємо хліба і живемо тут тим, що птаха або звіра убемо. Гинемо з голоду і зимна! Села звідси далеко, а коли і зайдеш до села, то не завсігди удасть ся що вкрасти; кінні їздять за добичею, а нам не дають, а коли що дадуть, то хиба стільки, щоби ми не погниули з голоду.

— Все одно. — сказав Кудеяр — коли тут лишитесь ся то пропадете, бо небавом вирушить на вас царське військо з оружем і пупками. А у вас яка се зброя!

— Тільки стріли та дубини. — відповіли — шабель дуже мало, а пупок не буде й десять на всіх.

— От і бачите — сказав Кудеяр. — Жите найбільше варта. Лишатись вам тут ніяково. А я постараюсь для вас коний. Чиї тут боярські села?

— З-на дваїцять верств — села Воротинського.

— А табуни є?

— Великі.

— Чомуж не займете їх?

— Там много людий. Напасти на табун і займити не було би трудно, але як увести? Зараз збігнуть ся мужики і догонять.

— Ба і се ще, — сказали инші — коли заговорити про се на громадї, то одні згодять ся, а другі противлять ся.

— Дайте мені трох, що знають добре дорогу, а я вам пригоню коний — сказав Кудеяр.

Вибрав Кудеяр трох опришків на конях і поїхав з ними, куди вказували, перебираючись поміж гущавину, а відтак по дорозі, при котрій були оселі, одна від другої на кілька верств. Приїхали до одного села. Було в нім з дваїцять хат, але що пора робуча, то й людий не було. Кудеяр зажадав мотуза, обіцюючи заплатити. Старці принесли моченого мотузя, а Кудеяр заплатив більше, як були варта й поїхав дальше. Переїхавши сім верст, побачив на лугах великий табун коний. Табунчиків було десять, але не всі разом. Кудеяр з товаришами підїхав до двох табунчиків, що стояли на кінци табуна, і сказав:

— Нам треба сто коний; повяжіть їх мотузем по двоє разом, щоби було пятьдесят пар. Ми заберемо їх з собою і погонимо.

Табунчики стояли, вибалупивши баньки, неначе приголомшені. Кудеяр говорив з ними так спокійно, неначе мав би цілком право приказувати і немов коні були його власністю.

— Рушайте ся скорше. Робіть, що вам приказано! — викрикував.

— Ба, та як? — воркотїли табунчики.

— А так, як я вам приказую. Скорше! Чи може хочете посмакувати отсего?

Він показав їм нагайку.

— А чи ти — питали табунчики — маєш приказ

від боярина? І хотіли йти з ним у двір до управителя.

— Я ваш управитель, коли приказую — сказаб Кудеяр.

Наполохані табунчики сказали, що ідуть займати коний.

Прочі табунчики, побачивши незнакомих людей, які бесідували з їх товаришами, уважали потрібним ближше підійти. Ті, котрим Кудеяр перше видав приказ, зачали розповідати і товаришам, але Кудеяр, не зважаючи на нічо, повторив свій приказ і прочим табунчикам.

— Займіть сто коний. Повяжіть мотузем. А ми їх погонимо з собою.

— У нас є управитель... — зачали було табунчики.

Кудеяр перебив:

— Я старший як ваш боярин, а не то управитель. Зараз робіть се, що я вам приказую, а то я вас на шкамата роздеру, сякі-такі діти і вашого управителя разом з вами.

Табунчики цілком змішали ся. Їм здавалось, що перед ними щось такого великого, сильного, могучого, щось такого... чого вони не вміли поняти, — тож поїхали займати коний і вязати. Але оден з них завернув коня і пігнав в бік. Кудеяр догадав ся, що він їде до села кликати помочи, тож пігнав за ним, дігнав його, стягнув нагайкою по плечах так, що сей припав головою до гриви коня і мало що не зімлів, відтак, прийшовши до себе, застогнав... Кудеяр хопив його коня за уздечку, вдарив нагайкою і пігнав перед себе до табуна.

— Роботу роби, яку тобі приказано, а не відбігай, сякий-такий! — закричав Кудеяр.

Табунчики виповнили приказ Кудеяра. Коний відігнали, повязали. Кудеяр поїхав наперед, а товариші пігнали за ним коний. Табунчики стояли зачудовані, доки незвичайні гості не щезли з очий.

— Що се таке? — зачали тоді розбирати табунчики. — Як же се, нас десять, а їх четверо? Що вони за одні, чи від боярина? А може від самого царя? Або, чи вони не опришки? Але ні, якось не похожі... Оприш-

ки так не ходять. Бо чи-ж опришки шйдуть в четверо на десятьох, і то в білий день, недалеко від села? А чи се не чужосторонні люди воєнні? Може се Литва? Таки так, справді Литва.

На тім скінчили ся здогади табунчиків.

— Не будемо — сказав оден табунчик — говорити управителеви, що їх було четверо а скажемо, що прибуло много людей воєнних і забрали коний.

І пішли до свого управителя та звели великий крик. Розійшла ся поголоска, що прийшли люди воєнні, і наполохані мужики хотіли збирати ся на оборону.

Кудеяр з товаришами покормили свою добичу по дорозі чужим вівсом на поли, а люди, видячи стільки коний, не боронили їм, думаючи, що прийшло також стільки лодий. Приїхавши до одної стирти сїна, велїв Кудеяр сплести з дубового галузя плетінки, набрав сїна та привязав до коний. По якимсь часї щасливо прибув з цілим табуном до розбійничого засїку.

Всі опришки зачудувались і прирекли слухати у всім Кудеяра.

— Маєте коний — сказав — і вистане їх не тільки для вас, але і для тих, що до нас прилучать ся.

Зачав Кудеяр вишитувати ся, де є монастирі, і довідав ся, що в сусїдстві є два монастирі — оден Добрий, а другий подальше Оптин.

Було в ватазі двох братів, Калужан, синів прогнаного кудись сина боярського Юдинка. Отець їх вийшов з України а сини нагадували Кудеярови в дечім Україну. Ті сини, після царського приказу, були розлучені з вітцем; вітця повезли до Казаня, а синів виправили на поселене до Ливонії, але вони втікли відтак в знакому собі околицю калужську і пристали до ватаги, щоби спасти свою шкуру. Одного з них звали Жданом, а другого Василем. Кудеярови подобали ся ті молодики, а і вони з самого почину відносились з якимсь поважанєм до його особи. Вони були з Кудеяром в виправі за табуном, а тепер взяв їх Кудеяр знов з собою в похід на Добрий монастир. Прибувши перед монастир, положений в гаю, Кудеяр лишив своїх товаришів з кіньми, а сам ввійшов пішки в отворені ворота монастирського подвіря.

Там стрітив новика і поспитав його:

— Де лежить монастирська каса? Чи не у ігумена?

— А тобі на що се знати? — спитав зачудований новик.

— Я приїхав порахувати вашого отця-ігумена: як він правив мужиками, які доходи побирає, як кормить монахів і вас, новиків? Чи не поводить ся він з вами люто?

Новик подумав простодушно, що се прибула якась особа, котра буде судити і розправлятись з ігуменом, тож зачав розповідати про всякі надужитя; сказав, що ігумен устроює в своїй келії пири для світських гостей, пе з ними солодкі меди, а в більші свята і фряжське вино, а монахам дає тільки квас, і то кислий; на-рід привозить ігуменови свіжу рибу, а він дає тільки сушену, а деколи і спліснїлу; у ігумена печуть ся шпелічні колачі, а братії дають хлїб житний; всі доходи бере ігумен на себе, а касу монастирську тримає у себе в келії, в закамарку в стїні, і в касї тїй ще й чужі гроші віддані на переховок; у ігумена на хуторі посестра, а у посестри діти, котрих ігумен кормить; ігумен буває часто п'яний, а старці не сміють жалувати ся на него, бо і самі не лїпші: живуть нечесно, мають жінки і діти та кожного дня запивають ся; деколи в монастири нема ніякої відправи, бо всі п'яні, а люди, що приходять з далека на молитву, розходять ся не помоливши ся.

Кудеяр все вислухав і довідав ся від новика, що він пече просфори; пішов за ним до просфирні, а побачивши там два мішки з мукою, велїв новикови ждати там на себе, доки не вийде від ігумена.

Відтак пішов Кудеяр до келії ігумена, а постукавши в двері, проголосив: „Господи Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй нас!“ Відповіди не було. Кудеяр повторив молитву і знов не почув відповіді.

Ігумен сего дня кріпко заснув з похміля. Кудеяр трутїв заперті двері; завіси пустили і двері відчинили ся.

Ігумен зірвав ся з постелі, побачив незнакомого і зачав його ганьбити. Кудеяр, не дивлячись на ігумена, заложив вістре ножа в шпару дверей, що замикали закамарок в стїні, відважив двері і винявши відтак два

великі мішки з грішми, сховав їх за пазуху.

— А то що такого? — крикнув ігумен і кинув ся на него. Кудеяр схопив ігумена за карк і приплеснув його носом до стіни. Кров хлюпнула з ігуменського носа. Кудеяр забіг до просфирні, а не заставши там нікого, хопив два мішки з пшеничною мукою, завдав собі на плечі, вийшов за ворота, сів на коня і разом з товаришами відіхав.

Розбитий ігумен довгий час не міг прийти до себе, отирав кров з лиця, а відтак підняв крик. Братія кинулась скликувати службу і мужиків, щоби гнати за опришком, але Кудеяр був вже далеко.

Кудеяр роздав кожному опришкови по двацять рублів платні та віддав муку для цілої ватаги.

— Най баби напечуть колачів — говорив. Опришки переняли ся великим поважанем а навіть певного рода боязнею супроти Кудеяра. Хитрий атаман, Кузьма Сірий, тільки зубами скреготав, а Кудеяр, задля його атаманської гідности, дав йому подвійну платню в порівнянню з другими і впевнив, що йому не відберуть атаманства.

— Тепер, братя, годі нам тут довше барити ся — сказав Кудеяр. — Калуга недалеко, вишлють проти нас військо. Рушаймо до Білева і там злучимо ся з Окулом і Урманом.

Табор рушив. Баби і діти посадили на коний, а також всі пожитки наладували на коний. Кудеяр заборонив по дорозі грабити села а противно приказав купувати у селян всьо за гроші. Опришки закупили по селах сокири і топори, хоч селяни нерадо продавали ті річи, бо вони потрібні в господарстві, а можна було їх купити тільки в більших містах. Кудеяр, платячи готівкою, грозив селянам, що коли не продадуть, то заберуть від них силою.

Подорожні, що стрічали опришків, не важились допитуватись, що вони за одні, а знов Кудеяр заборонив ватазі зачіпати людей. Переїхав побіч них царський гонець, але Кудеяр не велів і його чіпати; гонець зачудований дивив ся на товпу, але нічого не питав, вдоволяючись, тим, що його не чіпають. Кудеяр був тої гадки, що треба оминати всякої напасти, доки не злу-

чатъ ся з Окулом і Урманом.

Опришки обіхали Білев, виїхали на болховську дорогу і підіхали до того місця де Кудеяр, вертаючи з Криму, стрітив ся з Урманом і Окулом. Але заїздного дому вже не було; на його місци лежали згарища. Кудеяр скрив ватагу в лісі, а сам поїхав дорогою довідати ся, що се все значить. На дорозі стрітив ся з одним з служби, а той йому розновів таке: білевський намісник вислав воєнних людей, а староста нагінку на опришків, що розсілись в лісі під містом. Військо і нагінка підступили до засіка і була бійка, але опришків не могли добути, а заїздний дім спалили за се, що господар його був в змові з опришками; господаря з жінкою привезли до Білева і там повісили, а опришки побоюючись, щоби не вислано на них більшої сили, покинули засік і втекли до литовської границі. Кудеяр зайшов в те місце, де закопав ханські дарунки, виняв трохи гроший і дорогоцінностей, лишаючи решту на запас і вернув ся до своїх.

— Окул і Урман пішли на литовську границу, — сказав — тож треба нам їх доганяти.

Ватага рушила на захід до Жиздри. Зачались дощі. Опришки дійшли до ріки Жиздри, ввійшли до села і розмістились по курних хатах. Мужики не сміли їм противити ся. Там опришки довідали ся, що Окул і Урман були в тім селі та пішли на право через ліс. Підюджувані Кузьмою Сірим опришки зачали негодувати на Кудеяра.

— І деж то твій Окул з Урманом? Ти нас дуриш. Чого тут нас завів? — роздавались крики.

— Вам — сказав Кудеяр — не можна було лишати ся під Калугою, бо коли би були ще оден день затримали ся, то вже прийшлоб там царське військо, Під Білевом рівнож годі було, коли вже Окул і Урман уважали потрібним звідси забирати ся. Вони пішли сюди на право через ліс і ми підемо за ними.

Опришки успокоїли ся, але Кузьма Сірий не переставав шкодити Кудеярови. Кудеяр не велів нічого брати насильно у мужиків, а Кузьма, против його наказу, підмавляв грабити мужиків, а мужики, покинувши хати, повтікали до ліса. Тоді у ватазі зачала ся сварка.

Ті, що повинувались Кудеярови, напали на тих, що слухали Сірого — зачалась бійка. Партія Кудеяра показала ся сильнішою. Сірий піддав ся. Кудеяр скликав громаду і зажадав, щоби змінили атамана. Опришки послухали і вибрали атаманом Антишку Товченого, біглого стрільця, крішкового чорнявого парубка, що силою уступав тільки одному Кудеярови. По усмирению сварки, опришки пішли долі рікою Жиздрою і нараз в половині дороги побачили велику товпу людей, кінних і піших, як переправляли ся в брід через Жиздру.

— Се царське військо! Царська рать! — закричали. — Що нам робити? Вони нас побачили. У них рушниці! Ми пропали!

— Так, відозвав ся Сірий — коли би ви були мене слухали, то не прийшло би до того! Завів нас проклятий зайда, чорт його знає, що він за оден... може навмисно туди запровадив. До ліса, чим скорше до ліса!

Кудеяр, почувши се, кинув ся просто до товпи, що ще не перейшла Жиздру, і кричав до своїх:

— Не лякайте ся, братя!

— Куди ти! — заревів Сірий, кинувши ся на него — хочеш втікати. Бийте його, сякого-такого сина!

Сірий прицілив ся в Кудеяра з лука, але товариші вирвали йому лук.

Кудеяр підіхав ближше до ріки і нараз утішений завернув коня назад і кричав до своїх:

— Се наші, наші! Ті, що ми їх виглядали! Окул з Урманом.

Кудеяр станув напротив Урмана.

— Брате, товаришу, приятелю — кричав Кудеяр — ми за вами ходимо, вас глядимо!

— Кудеяре, — крикнув Урман — ти наш?

— Ваш, ваш, — говорив Кудеяр — веду до вас своєю ватагу.

— Ось як! — сміючи ся говорив Урман: — в него вже і ватага.

Урманова ватага перейшла перша через Жиздру. За нею йшов Окул зі своєю. Урман крішко обнимав Кудеяра, а Окул, видячи, що Урман когось обнімає, кричав до него з ріки: „кого се так?“ — Кудеяр з нами, —

кричав у відповідь Урман, — та ще й не сам, а з ватагою.. — „Його одного за три ватаги вистане” — сказав Окул і переправившись назад через ріку, скочив з коня і давай цілувати ся з Кудеяром. Розбишаки з шайки Окула і Урмана, що бачили Кудеяра перше, з цікавостію дивили ся на него і грімко виражали свою радість.

— Як ми тобі пророкували — так і вийшло, — сказав Урман. — От видко і придали ся ми тобі.

— А ти нам ще більше — сказав Окул.

— А от наш атаман, Антін Товчений — сказав Кудеяр, — по братерськи його! А от бувший атаман, Кузьма Сірий.

Розбишаки, що відобрали від Сірого лук, держали його за руки і не давали втікати. Сірий, видячи, що попав ся сам в сіти, заставлені на Кудеяра, впав на коліна і кричав:

— Змилуй ся! Я впенен! Не буду більше!

— Ти мене вбити хотів, — сказав Кудеяр, — ти бунт у ватазі піднімав. Нехай тебе судять всі і атаман.

— Порубати його, — кричали розбишаки.

— Ні, повісити! — говорили другі.

— На паль посадити! — кричали треті.

— Повісити, чи порубати, чи на паль посадити, все одна смерть, — говорив Товчений. — Я думаю повісити його на тім дереві.

Тоді якась жінчина з шайки, почувши голосні крики, що жадали смерти Сірого, скрикнула переразливо. Та в слід за тим на неї накинув ся з лайкою твердий мужеський голос. То була жена одного з розбишак, котру муж давно вже підозрівав в любови до Сірого. Тепер вона мимохіть перед всіми зрадила своє чувство. Муж зганьбив її; вона затрівожена близькою карою любовника, плюнула мужеви в лице і закричала: — коби тебе, поганця, замість Кузьми на дерево! Муж пхнув її ножем в серце. Збігли ся доокола неї розбишаки... Одні були за ним, другі против него. Убийця кричав, що він муж і може довільно розправляти ся з женою. Йому відповіли, що „хоч і муж, а самовільно не міг вкорочувати віку жінці, повинен був пожалувати ся атаманови і всьому товариству...” Прийшов Кудеяр з Товченим,

Окулом і Урманом, вислухав діло і сказав:

— Все зло відси, що баб возимо. От воно й відозвало ся. По моїй гадці, завинив муж, тільки не так, щоби його карати смертю, длятого, що жінка його роздразнила і він убив її в запалі. Покарайте палицями під тим деревом, на котрім повісять Сірого.

— Справедливо, справедливо! — сказали атамани.

Сірого підтягли на дуба, і коли він, висолопивши язик і страшно витріщивши очи, руками і ногами відбивав ся від смерти, що скоро поборола його, під ним дали ударів дванайцять завзятому його соперникови.

Потім Сірого зняли з дерева і вкинули в одну яму з його улюбленою.

Окул з Урманом пояснили Кудеярови, що вони з своєю ватагою, втікаючи перед новою погонею, розпустили поголоску, буцім то вони йдуть до литовської границі, а на ділі задумали вернути ся зза Жиздри і стати на другім місци, недалеко від Жиздри, в лісі, посеред ярів, де є погожа жерельна вода, а з ярів вихід на луги з гарними пасовисками.

— А ми, — говорили вони, — таки міркуємо, щоби чкурнути в Литву, тільки туди треба з грішми; вперед треба-б запасти ся.

— Ні, не про Литву нам думати, — сказав Кудеяр, і поділив ся з товаришами своїми плянами до скинення з престола Івана Василевича і посадження Володимира Андрієвича; та при тім трохи збрехав: він впевнював їх, що сам Володимир Андрієвич знає про той намір а земські бояри обіцяють як стій оголосити його царем, аби лише удальці скинули мучителя.

Окул і Урман з одушевленем слухали оповідань Кудеяра.

— Нам — сказав Окул — тепер все одно; коли не довершимо такого великого діла і пропадемо, то біда не велика, — все пропадати колись прийде ся... А довершимо; звісно, всім буде добре.

— Що тут говорити о тім, коли не довершимо, — сказав Кудеяр; — належить довершити, скоро беремо ся.

Скликали раду. Кудеяр заявив, що князь Володимир Андрієвич взиває їх на службу і велить їм роздати

плату. Він тут-же дав кожному по дванайцять рублів. Розбишкам гроші сподобали ся. Як ті гроші так і ватага, з котрою явив ся Кудеяр, були для шайок Окула і Урмана поражаючим доводом його сили і правди того, що він говорив. Удальцям підхлібила думка, що вони тепер не розбишаки, а слуги князя, котрий буде царем. Вони відразу вирости у власних очах.

— Йде́м за ці́лий сві́т христіянський, — говорили вони.

— Тепер здалоб ся — сказав Кудеяр — нам гарно в'оружитись, а то в нас майже нема огненного набою ні зброї. Я думаю, братці, поїхати самому в Литву за оружєм, а Урмана післати в Болхов. У мене є татарські гроші; Урман їх там виміняє на русскі; до Болхова Татари приводять бранців на викуп, там татарських гроший треба иногді. А там же, говорять, можна й оружя накупити.

— Можна, можна, — сказав Урман — я Болхов знаю.

— А вам — сказав Кудеяр — задержати ся на той час в лісі, в захистнім місци і дождати мене.

Під проводом обзнакомлених з місцевостію розбишаки завернули в ліс і розтаборили ся між дебрами в ярі. Вони прорубали маленькі круті стежини в лісних чагарах, такі, що ними проїхати міг лише оден чоловік; стежини були прорубані так, що всякий другий, не знаючи їх напряду, не міг рушити ся ними. Ті стежини вели в луг з дебрів, де був табор. Розбишаки водили туди коний на пашу. Крім того в лісі були поляни, де можна було знайти траву.

Урман вибрав ся в Болхов, а Кудеяр взяв з собою братів Юдинкових, що знали дорогу, і поїхав у другу сторону, до литовської границі.

Гроший, награвлених в Добрім монастири, було так много, що вистало би на в'оружене два рази більшого війська, ніж було його в Кудеяра.

Пробираючись в сторону литовської границі, Кудеяр з Юдинковими задержав ся в однім селі і став селянина розпитувати про пограничні діла. Він довідав ся, що цар, сильно боячи ся, щоби його бояри і радники не втікали в Литву, казав розставити сторожі і ловити

втікаючих, скоро покажуть ся. Але селянин, оповідаючи ту новину, тут-же засміяв ся і сказав:

— Хиба дурень був би, хто-б їм в руки попав ся. В нас тільки гроші покажи, проведуть тебе і виведуть, хоч би і з товаром.

На просьбу Кудеяра, підкріплену грішми, господар знайшов провідника, грязного христіянина. Він щасливо провів його лісами за границю, а там вже Кудеяр, разом з Юдинковими, їхав безпечно, відпочиваючи по корчмах, і так приїхали вони в город Мстиславль. Тамошний воєвода був той сам пан, в котрого жила дівчина, що очарувала Самсона Костомарова.

Кудеяр застав там свого спасителя Самсона, і се йому дуже стало в пригоді. Без него воєвода не дуже радо позволив-би йому накупити оружя з обави, що воно купує ся для царських військ, котрі тим оружєм воювати-муть против Литви. Самсон впевнив воєводу, що Кудеяр, чоловік під опалою, ледви спасши ся від голодної смерти, на яку засудив його мучитель, купує оружє не на що инше, як лише на те, щоби підняти бунт против царя Івана і замість него посадити на престол Володимира Андрієвича. Воєвода ненавидів московського царя і з особлившою запопадливостію старав ся наділити Кудеяра добрим оружєм, при тім по можности дешевим. Кудеяр закупив великий запас оружя, пороху, олова, копій і кіс: останні видались йому потрібні до кошеня трави на зиму. Лишало ся перевезти все за границю. Воєвода поручив Кудеяра двом проворним євреям. Кудеяр купив дваїцять вючних коний і зложив на них свій товар в міхах з рогожі; на кождім кони з обох боків висіло по мішку, а на верхи привязував ся ще мішок. Таким робом Кудеяр з товаришами перебрав ся через ліси, минаючи оселі, вкінци зближив ся до того місця, де покинув розбишацький табор.

Між тим, в часі його неприсутности, лучила ся така пригода.

Оден з розбишак, приятель повішеного Кузьми Сірого, втік з табору до Калуги і доніс, де находить ся розбишацький табор. Калужський намісник зараз позвав на раду старосту і оба рішили зібрати з цілого округи людей на лови розбишак та вислали письма в Лихвин і

Білев, щоби й там робили так само. Селян в таких справах дуже було тяжко рушити, а особливо в час жнива; при тім вони нерадо задирали ся з розбишаками, боячись, що, скоро роздратують їх, а не переловлять, то розбишаки будуть мстити ся. На той раз старости не зібрали нікого: вибрали ся лише військові люди, Калужане, та й то по більшій часті вислужені вже, старі, бо молоді, сильні, здорові служили ще в війську. Білівці і Лихвинці не встигли з ними злучити ся. Калужани самі підійшли до вказаного місця. На їх біду намісник не вислав з ними донощика, але вкинув його в тюрму і взяв на питку, від котрої він і помер; вояки лише після оповідання того донощика мали відшукувати місце, де находила ся шайка. Вони не знали крутих стежок, котрими удальці виходили зі свого табору. Приїхавши на місце, де, після їх обчислення, повинен би находити ся розбишацький стан, Калужани зсіли з коний, входили в ліс наслухуючи і почули за деревами тупіт кінських копит і гамір людської мови. Віхати в ліс здалось неможливим; в гущавині ліса вони побачили дебри. Вояки лишили осідлані коні на дорозі, поручивши пильнувати їх своїм слугам, а самі з оружжем пішли в глибину ліса. Тимчасом розбишаки через своїх розставлених сторожів дізнали ся про прихід воєнних людей, висланих против них, забрали на борзї свої пожитки, сіли на коні і своїми крутенькими стежками, гусаком їдучи оден за другим, виїхали на гостинець. Коли переслідуючі їх піші вояки дібрали ся до розбишацького табору, там вже не було нікого. Розбишаки напали на слуг, оставлених вояками на гостиниці, відібрали їм коні, побили слуг, коли ті почали кричати, пішли в брід через Жиздру з забраними кіньми, потім завернули в ліс і щезли з очий. Калужани почувши крик слуг, метнулись назад знайшли тільки трупи їх, а де діли ся розбишаки з кіньми — вони не бачили. Діло скінчило ся тим, що Калужани пішли домів пішки, а зустрівши ся з Білівцями і Лихвинцями, розповіли їм, що розбишак вже нема. Тоді Лихвинці і Білівці, не знаючи, де глядіти розбишак та й не сподіваючись, при своїх слабих силах, упорати ся з ними, пішли й собі-ж домів.

Розбішпаки, уйшовши сім верст, ввійшли в село, набрали там собі пашні, заплатили як слід, але заказали спродавцям говорити про себе, грозючи в противнім случаю пустити село з димом. Потім удальці пройшли ще десять верст і знайшли собі захист лінший від попередного; то була лісна закутина; посеред неї озеро; в тій закутині розложились розбішпаки табором, і для виходу прорубали собі круті стежки, як і в попереднім своїм захисті, а в деяких місцях, доступних для проходу, умисне навалили дерева, щоби зробити місця непрохідними. Стаючи на новій оселі, вони післали двох товаришів на попередне місце сповістити Кудеяра і Урмана, скоро ті прибудуть.

Післанці не застали нікого на місци попередного табору і засіли на своїх стежках, дожидаючи, коли будуть їхати Кудеяр і Урман. Того-ж дня вони почули кінський тупіт: зявив ся на стежці Урман, за ним, оден по другім, ряд незнайомих їздців, а за ними вючні коні.

— От вам, — сказав Урман, — нові гості і товариші, дорогі гості з Дону прибули і нас зовуть до себе.

— А наші — сказали йому товариші — вийшли відси тому, що була против нас висилка, тільки тій висилці не було щастя.

— Я догадав ся, — сказав Урман — по дорозі сліди вашої роботи... орли і круки вдячні вам. Він натякав на трупи побитих слуг.

На другий день приїхав Кудеяр з своїм закупном. Урман розповів йому, що в Болхові був великий ярмарок, гроші він виміняв, накупив оружя, накупив також кожухів за гроші, які дали йому удальці, припасаючи теплу одежу на зиму.

— А от, — говорив він, вказуючи на десяткох своїх товаришів, з котрими приїхав, — то молодці з Дону, приїхали закупити оружя і коний для своєї ватаги і прикинулись боярськими дітьми; а я їх пізнав зараз, якого полету вони птахи; вони їхали з наміром, щоб з нами змовитись. Зібралось, бачиш, чотири ватаги, ходять в нашім краю по лісах, так вони й веліли їм розвідати ся про нас і позвати нас до себе, щоби ми за одно були з ними.

— А де ваш табор? — спитав Кудеяр.

— На Дону, — відповідали прихожі — недалеко від того місця, де ріка Бистра Сосна у Дон вливає ся.

— А много вас буде? — спитав Кудеяр.

— Сотні щось чотири, — сказали прихожі. — Ми ходили повисше — коло Венева до Рязаня, тільки на нас була облава: боярські діти на конях, а стрільці піші з вогнем! У нас оружя мало, ми і втікли дальше на Дон.

Кудеяр поїхав з ними на нове місце постою розбишацького табору і роздав усім молодцям нове, куплене оружє. Лишив ся ще великий запас і Кудеяр обіцяв роздати його тим, що стоять на Дону, коли прийде до них на сходині. Молодці дивували ся, як то все вдає ся Кудеярови, вважали його всемогучим знахором і готові були у всім повинувати ся.

— Ми за тебе майже заложили ся, — говорили вони йому — куди ти поведеш нас, туди й підемо, що звелиш то зробимо. Ти все знаєш; що скажеш тому і стати ся.

— Осторонь ви, братці, тут і помістили ся, та не довго тут вам гостювати, — сказав Кудеяр, — треба буде рушити ся, підемо на схід до нашої братії, що на Дону. Чули ми від тих, що з Дону до нас приїхали, що Муравським шляхом буде йти велика каравана з Москви в Крим і в Цареград, як кажуть, а там много везуть міхів дорогих і збіжа і муки і всякого припасу. Ми розібем її і підемо на Дон, а потім станемо разом з нашою братією на Дону промишляти над нашим великим ділом. А тут нам лишати ся й зимувати не годить ся тому, що про нас вже дізнали ся і зроблять на нас велику облаву, а нас не дуже много, не відібемось.

Ніхто не став і не смів перечити. Всі поклали свої пожитки в мішки, що висіли в кожного за спиною по оба боки коня. Сідел було мало, заступала їх підстелена одежа. За плечима в молодців були луки і колчани, а з заду за мішками, на попереk коня, привязувалась рунниця. Лишне оружє і припаси везли на вючних конях. Розбишаки їхали помалу, пробираючись лісами, щоби їх не замітили; в деяких місцях приходилось їм прорубувати гущавину і засипувати рови, коли се видалось

легше ніж робити великі обходи. Вони дійшли до Оки і там два дні заняли ся рубанєм ліса; зрубані, непоколоті і не зовсім обчімхані з гиляк дерева, звязані разом, послужили тратвами; вони переправились на табун коний і відбили його; в той спосіб у них було тепер много лишних коний. Потім атаман Товчений зі своєю ватагою відділив ся і зробив напад на житло, відки пригнав коров, биків і овець для прожитку.

Розбишаки рушили на полудне, обминаючи заселені місцевости, і опинились на Муравськїм шляху не дуже низше від того місця, де потім побудовано город Хивни. Ледви що вони прийшли на Муравськїй шлях і стали розкладатись табором, як побачили товпу кінних їдучих по шляху: то були станичники, вислані з Рилська для проведення каравани через степ. Станичники, заглянувши кінних, а за ними стада, зразу думали, що то Татаре, та, приглянувшись, пізнали, що то рускі і по всїм признакам злодійські люди. Станичним видадо ся, що у злодіїв стрільного оружя нема, а в них самих є, значить, вони зі злодіями дадуть собі раду, хоч би злодіїв було і більше. Станичники кинулись на них, але розбишаки хватили за свої рушницї, зложили ся і були готові до вистрілу, саме тоді, коли станичники ще тільки брали ся за рушницї. Станичники побачивши множество рушниць, вимірених против себе, звернули ся назад і пішли геть.

— То плохе діло, коли ми дамо їм втекти: — сказав Кудеяр — вони дадуть про нас вість і против нас вишлють більше людей. На коні, братці, а в кого коні потомлені, кидай їх і сїдай на молодих з табуна, скачи за ними.

Розбишаки стали зіскакувати зі своїх коний і хпати запасних, з табуна, сїдати на них; але непривчені коні носили їх боками. Станичники побачивши се, думали, що їх не настигнуть, та обманулись: Кудеяр летів прямо на них, заохочуючи своїм прикладом удальців.

Станичники задержали ся і націлились.

— Бити ся чи мирити ся? — кричав Кудеяр.

— Мирити ся, — сказав станичний голова, — атже

ви хрещені люди не Татари.

— За чим ви тут? — спитав Кудеяр.

— Каравани шильнувати.

— А ви за чим? — спитав і собі голова.

— А ми — сказав Кудеяр — каравану розбивати.

Царя-мучителя посол їхати-ме то ми у него касу возь-
мемо. Ми задумали царя-мучителя скинути за його
кровопійство над христіянами, а на престол російсько-
го царства посадити хочемо князя Володимира Андріє-
вича. Земські бояре за нами. Приставайте до нас. Нас
много. Хто тепер пристане і поможе нашому цареві
сісти на престолі, ті в него перші люди будуть. Наш
цар не казав нікого силувати: хочете з нами йти — бу-
де вам добре, а не хочете — судія вам Бог!

— Що-ж? то добре діло; — вимовив хтось зі ста-
ничників. — Давно-б пора. Що, братці, пристаємо, чи
як?

— Та коли земські бояре за ними, то пристанемо,
— сказав другий.

— Пристанемо, пристанемо, — понесли ся голоси.
Цар вельми лютий став! Другий буде милостивіший!
А нас надгородить!

— Надгородить, надгородить! — говорив Кудеяр.
— Я по його приказу зараз всім плату грішми роздам, а
каравана наша буде. Наш цар нам її дарує.

— Добре, добре! — кричали станичники.

— Що ви, — собаки, — закричав голова, — в
петлю вам захотіло ся, чи що! Ви їм, дурні, вірите. Во-
ни все то скоїли самі. Князь Володимир Андрієвич ні
духом ні слухом про те не відає, і вас, собак, повісити
прикаже за те, що ви його царем робите! Ми знаємо од-
ного царя, Івана Висилієвича, нашого і його повелителя.
Князь Володимир Андрієвич його раб і йому вірний.

— Правда, правда! — закричали другі станичники.
— то злодійські штуки; не слухайте їх, братці, біда бу-
де.

— Будьте вірні мучителеви, коли хочете, — сказав
Кудеяр, — ми вас не силуємо, а хто хоче з нами стати
за князя Володимира і за всю святоруську землю, той
до нас переходи.

Сорок мужа перейшло до розбишак.

— Будьте ви прокляті, — кричав голова, труси, пси смердячі! зрадники! Бути вам всім на пали!

— Не ганьби, голово, — сказав Кудеяр — не хочеш русській землі служити, — Бог тебе розсудить і осудить. Ми тебе не силуємо. Зложіть оружє, зсядьте з коний і йдіть собі, куди знаєте.

— Щоб ми оружє своє складали? Що, ми зрадники такі як ти? — сказав голова.

— Братці, стріляйте в них! — закричав Кудеяр.

Розбишаки вистрілили і убили п'ять людей. Станичники вистрілили убили шістьох розбишак; куля скалічила ухо Кудеярови; кров полилась; розбишаки влютили ся, кинули ся на станичників, бились і конями, і шаблями, і рушницями.. під Кудеяром убили коня, а станичник ударив його по голові так, що і він став непритомний. Розбишаки, що остали ся позаду, пійшли, в бій, окружили станичників і всіх до одного перебили, але стратили досить своїх.

Кудеяр підняв ся; до його рани приложили пороху з землею, обв'язали полотенцем. Оглянувшись, він побачив звиш десятки убитих розбишак і стілько-ж ранених. Ті, що були ранені тяжко, просили собі смерти. Кудеяр казав перерізувати їм горла, щоби не мучились, а иншим велів позав'язувати рани полотенцями.

По тій бійці Кудеяр заснув таким лицарським сном, що проснув ся аж на другий день. Йому полекшало, але біль голови довго мучив його після одержаного удару.

Каравана, котрої дожидав Кудеяр була дуже важна. Вслід за послом, що приїхав до Москви з Криму, разом з Кудеяром, прибув від хана до царя гонець з тайною звісткою, що турецький цар невідмінно хоче з весною йти на Астрахан, та що хан мимохіть буде зобов'язаний пристати до него. Тепер хан всіми силами відраджує се турецькому цареві, а коли не відрадить, то з братерської любови до московського царя буде умисне робити так, щоби Турки Астрахану не завоювали; за таку дружбу хан жадав від московського царя таких дорогих гостинців яких ще цар Іван йому не давав. Після одержання тих вістий московський цар відправляв з караваною у Крим свого гонця з множеством

міхів і з великою силою гроша. В каравані було много купців Вірмен; крім міхів і воску, вивоженого з московської землі, вони везли значну скількість збіжа і муки. В московськiм царствi був того року врожай, але під кінець літа стали появляти ся хмари пільних мишій, що нищили хліб в копах і стиртах. Вість про ту біду викликала всюди страх; хліб подорожів. Однак в маґазинах і коморах торговців було ще доволі запасів: в подібних случаях такі люди, замічають підвищені ціни, звичайно приховують хліб, щоби продати його тоді, коли він досягне найбільшої ціни. За Івана Василієвича купці бояли ся, щоби цар не велів забрати від них хліб ради людської нужди або і в тій цілі, щоби самому продавати його з зиском; вони продавали свій хліб за границю. Тим робом каравана, що йшла під той час, була незвичайно богата.

Для безпечности тої каравани в степу приказано було провозати її тром станціям: перша йшла за нею з Новоспля, друга і трета мали зустріти її коло Бистої Сосни, прибувши з Рилська і з Путивля.

Ми бачили, як невдачно сповнили Рильчане свій обов'язок.

Після вказівок піддавших ся Рильчан, Кудеяр велів підійти ближше до урочища Ливня, де був перехід через Бистру Сосну і де вже заводила ся оселя. Підходячи до того місця, опришки побачили товпу людей, що сиділи спокійно коло ватри. Їх коні попутані пасли ся.

Кудеяр догадав ся, що то Путивляне, приказав одній часті своєї ватаги зайти по за плечі сидячих і стати за лісом, щоби на даний знак вискочити з своєї засідки і стріляти в Путивлян, а сам з кінними їхав прямо на них; у розбишак рушниці були наготовлені з тліючими ґнотами, котрі треба було лише при помочи спружинки нахилити до пороху, щоби вистрілити. Путивляне дивили ся на їздців, що зближали ся до них, та думали, що то Рильчане; вони впевнили ся в тім тим більше, коли справді пізнали з лица кількох Рильчан з піддавших ся розбишкам і тому підпустили їх до себе, не заряджуючи ніяких средств осторожности.

— Боже помагай вам, братя Путивляне, — сказав Кудеяр — ви прийшли каравани зберігати, а ми прий-

шли її розбивати. Знайте, братці, що ми за люди. Ми всі під опалою. Цар-мучитель нас з домів всіх вигнав, рідню нашу замучив.. цар-мучитель много крови нещовинної пролив... Ми задумали, ради всего християнства і всеї святорусскої землі, скинути його з престола, а посадити на престол російського царства князя Володимира Андрієвича. З нами разом земські бояри. Ми тепер прийшли за тим, щоби каравану розбити, від гонця царського касу відобрати, щоби було чим війсьکو князя Володимира Андрієвича удержати. Хочете з нами разом? Ми вам зараз дамо плату від князя Володимира: я від него присланий чоловік. І каравану собі заберемо. А як Бог дозволить князеві Володимирови сісти на престол, то він дуже вас надгородить.

Станничий голова Ігор Шашков дав Кудеярови таку відповідь:

По твоїй мові бачу, що ти не з Москви родом чоловік. Бог тебе знає, хто ти такий, тільки я по душі тобі скажу: для нас що піп то батько: чи на престолі буде сидіти Іван чи Володимир, то ми йому хлопн. Коли-б у твого князя Володимира Андрієвича була сила велика, тоді инше діло, инша мова була би... А то в него сили нема; доси ми нічого такого не чували. Опальним людям мало що з серця скаже ся. Як йти против царя Івана, скоро за ним цілпй русский народ. Нас побють і відведуть до царя Івана, а який він у гніві, всім то відомо. В царя Івана вояків більше ніж в тебе.

— В царя Івана — сказав Кудеяр — вояки відправлені в Німеччину, а сам він лишив ся з немногими людьми. Виміркуємо час відповідний, нападемо на него, скинено, а царем буде Володимир Андрієвич.

— В царя два сини, — сказав Шашков. — Колиб вам і успіх був, скинули-б ви царя Івана, то не Володимира Андрієвича, а царевича Івана, старшого царського сина, земля поставить царем.

— Він такий сам мучитель буде, як і отець: земля поставить царем Володимира. На тім в нас згода стала з земськими боярами.

— Від земських бояр — сказав Шашков — ми того не чували, а колиб і земські бояри нам то сказали, то ще треба би подумати. Ні, ми з вами не йдемо і

до ваших намірів не пристаємо.

— То що-ж, сказав Кудеяр, — хочете з нами битися?

— Хоч би й битися, коли хочеш, — сказав Шашков.

— Битися, битися! — закричали Путивляне, вхопивши за рушниці, але з ліса вискочили опришки, вистріляли і за одним разом положили п'ять мужа.

З цього боку розбишаки стали стріляти в Путивлян і також ранили кількох людей.

— Стійте, — закричав Шашков — перестаньте стріляти; ми пристаємо до князя Володимира Андрієвича.

— Пристаєте? — сказав Кудеяр. — Пристаєте з конечности, коли побачили, що в нас є сила.

— Так, тому й пристаємо, — сказав Шашков. — Я тобі перше сказав, що коли-б у князя Володимира сила була значно більша, то друге діло було би... Сам скажи, ти чоловік розумний: чи можна так всьому повірити, що хто скаже? Я з рязанських: цар Іван забрав у мене добра, що були мої з діда-прадіда і взяв добра в опричнину, а мене переніс в Путивль. Я сам скривджений, а ти говориш: з конечности пристав? Не хотів приставати тому, що не повірив тобі, а тепер вірю, коли бачу, що в тебе сила є.

Кудеяр роздав часть плати піддавшим ся Путивлянам і обіцяв решту виплати після ограблення каравани.

Шашков сказав:

— Будуть Новосильчане за караваною йти; чи не вислав би ти мене наперед, я би почав намавляти їх, щоби пристали до Володимира Андрієвича; не було-б даремного проливу крови, як між нами лучило ся.

— Ні, — сказав Кудеяр — так за свіжа тобі довіряти ще трудно. Ми засядемось в корчах і нападємо на Новосильчан з задю, перепустивши їх за караваною. Пристануть до князя Володимира — добре, а не пристануть — битися будемо.

На ніч опришки розложили ся коло самого шляху. Шашков призвав до себе товпу Путивлян і сказав:

— Коли засне та зволоч, сїдайте мерщій на коні і

разом зі мною втікайте. Треба дати знати в різні городи, в Путивль, в Рильськ, в Болхів... Діло не пусте, на царя-повелителя йдуть війною, другого царя ставити хочуть! Коли ми встигнемо переловити їх, буде нам від теперішнього царя нагорода велика і певніша ніж від того котрий, ще не царював.

По неволи Путивляни згодили ся з ним. Деякі зараз повідомили про той намір Кудеяра.

Кудеяр сказав се Окулу, Урману, Товченому та велів їм удавати сплячих і бути все на поготівли.

О півночі Шашков, думаючи, що всі сплять, зірвав ся, сів на коня, Путивляне, що лежали коло него, скочили за ним на коні, помчали ся в поле, та нараз поза ними розляг ся оглушаючий крик — громада розбишак була вже на конях і гнала ся за Путивлянами. Кудеяр летів попереду, настиг Шашкова, хватив його за рамя і звалив з коня.

— Вяжіть його, — кричав він.

Путивляне втікали; розбійники доганяли їх і били; кількох полягло на місци, кількох зловлено живцем, кільком удало ся втічи дальше, але на приказ Кудеяра опришки пігнали ся за ними і били їх.

Кудеяр притащив звязаного Шашкова в табор. Ранним ранком зібрала ся громада. Кудеяр заявив, що Шашков за свою зраду гідний того, щоб його живцем спалити на вогни.

— Суд справедливий! — закричали всі.

Розложили вогонь і положили на него Шашкова.

— Умру за великого царя, — кричав він — умру за правду! Бог милосердний прийме мою душу, а вас, злодіїв, покарає.

Спійманим Путивлянам відрубали голови.

В годину після тої розправи розбишаки побачили йдучу каравану і станицю Новосильчан, що проводила її з заду. Каравана складала ся з множества вючних коний і колесниць, до котрих були попривязувані за шиї полонені Німці і Чухни, так само як в тій каравані, яку Кудеяр зустрів, вертаючи з Криму.

Розбишаки поділили ся на дві половини: одна їхала верхом просто на стрічу каравані, друга скрила ся в кущах, наміряючи кинути ся на Новосильчан з заду. Новосильчане, видячи йдучих прямо до них їздців, ду-

мали, що то Путивляне і Рильчане.

Каравана минула їздців. Розбишаки перепустили її і стали лицем в лице перед Новосильчанами. Із'за кущів вискочили удальці: і кінні і піші націлили ся в Новосильчан.

Новосельчане перепудили ся несподіваного нападугу.

— Бити ся чи мирити ся? — кричав Кудеяр.

— За що бити ся, з ким? — питали Новосильчане.

— Коли хочете мирити ся, — сказав Кудеяр — приставайте на службу князя Володимира Андрієвича; ми йдемо против мучителя християнського, кровопійця Івана, що в Александрівській слободі; хочемо його скинути, а на царський престол посадимо Володимира Андрієвича. Йдіть до него на службу: от вам грішми плата і каравану розібємо.

— Ми вірою-правдою присягали служити цареві Іванови Василієвичеві, всеї Руси самодержцеві, а князеві Володимирові не присягали і присягати не хочемо — сказав станичний голова.

— То ви бити ся хочете! — сказав Кудеяр. — Братя, стріляйте в них.

— Погодіть, — сказав голова, оглянувшись і побачивши, що станиця його зі всіх сторін окружена, — дайте подумати.

— Думайте, та не довго, — сказав Кудеяр, — а на нас рушниць не піднімайте! От вам наше слово: Хочете бити ся, то ми вас візьмемо в два вогні, нас три рази більше ніж вас.. Ми вас всіх перебємо. А хочете мирити ся, то або до нас переходіть і ступайте на службу князя Володимира Андрієвича, або, коли не хочете йому служити, покидайте оружє і коні і наш пан, князь Володимир Андрієвич — вам жите дарує.

— Дайте подумати, — сказали Новосильчане.

— Думайте, думайте, та кажу вам, не довго, — сказав Кудеяр.

— Нас менше ніж їх, — сказав голова станичникам своїм, — покиньмо їм оружє і коні; ми скажемо, що не могли против більшої сили. Все одно, коли станемо їм противити ся, вони перебють нас, а цар-самодержець може бути й помилує нас за те, що ми все таки не зрадили його. Чи так?

— Так, так! — говорили станичники.

Голова звернув ся до Кудеяра і сказав:

— Ми покидаємо оружє і коні. Ваше слово тверде: відпустіть нас домів.

— Кидайте оружє, — сказав Кудеяр, — ми вас убивати не будемо.

Новосильчане почали зсідати з коней і кидати оружє. Але два, перешепнувши ся з собою, сказали:

— Ми пристаємо на службу князя Володимира Андрієвича.

— То підіздіть сюди, до наших, — сказав Кудеяр. — Хто перейде на службу Володимира Андрієвича, той не злази з коня, а завертай на ліво, до нас!

За двома пішло ще вісім мужа. Останні покидали оружє.

— Заберіть рушниці їх — сказав Кудеяр розбійникам — і стережіть їх. Вони в полон їдали ся.

— Відпусти-ж нас! — сказав голова.

— Вперед каравану розберемо, — відповів Кудеяр.

— Він підійшов до царського гонця, котрого розбішники вєпіли вже і звязати.

— Давай грамоту, — сказав Кудеяр.

— Гонець подав.

— Читай та не бреш, — сказав Кудеяр.

Гонець прочитав. В грамоті московський цар вєвняв Девлет-Гірея в дружбі, звіщав, що посилає значні подарунки. Цар просив прислати двох полонених черкаських князів, синів Мамстріюка, обіцяв за те відпустити бувших в полоні Татар і кількох людей відпуслав. Вкінци було сказано: „а що твій посол говорив про Кудеяра, щоби його відпустити до тебе, і Кудеяра не стало, а ми би до тебе, брата нашого, його відпустили, коли-б він був живий.”

— Бреше мучитель! — сказав Кудеяр. — Я живий, і поїхав би до світлійшого хана, але хочу ся відмстити злодюзі свому і спасти всю землю руску перед мучителем.

В тій хвили знакомий голос назвав по татарськи Кудеяра.

Кудеяр пізнав одного з приїздивших з послом хана Татар.

— Де Ямболдуй-мурза? — спитав він Татарина.

— Задержав цар Іван.

— Братя, — сказав Кудеяр своїм, — відпустім всіх Татар. Девлет-Гірей нам друг. Ну, Іванів гонче, є в тебе ще грамоти?

— Є.

— До кого? Се до кого? — спитав Кудеяр, вказуючи на грамоту, взяту від гонця.

— До явлашського бея.

— Читай.

Гонець почав читати. Кудеяр по його фізіогномії догадав ся, що він читає не те, що в ній написано. Він вирвав грамоту з рук гонця і спитав, звертаючись до своєї ватаги:

— Є хто письменний?

Знайшов ся оден з передавших ся Новосильчан, бувший піддячий. Він прочитав грамоту, в котрій цар Іван, мастячи явлашського бея, робив натяки на можливість одержання ханської гідности. Кудеяр передав зміст грамоти Татарину, що назвав себе кримським гонцем, і віддаючи йому грамоту, сказав:

— Возьми ту грамоту і віддай світлійшому ханови, Нехай бачить, яка московська дружба.

— Кудеяре, сказав кримський гонець — Іванові гостинці віддай нам. То ханське добро.

— Друже мій, — сказав Кудеяр — воно не дійшло до рук ханського величества і посилало ся не з чистим серцем, як сам видиш. Ми йдемо війною на напного ворога і лиходія; він і ханови ворог і лиходій. Треба війську одежу і плати. Коли ми скинемо Івана і посадимо на царськїм престолі иншого царя, князя Володимира Андрієвича, тоді, будучи в него першими людьми, віддячимося ханови в десятеро. А тепер, коли все то випустити з наших рук, то нічим було-б і військо удержати і діло наше не пішло-б в лад. Хан мудрий і милостивий, сам розважить, що инакше годі. Для його милости буде ліпше, як ми скинемо його недруга.

— А купці, — сказав гонець — вони гроші платили за товари.

— Мені їх жаль, — сказав Кудеяр — та що-ж робити? Нам хліба треба і на військо одежі. Не голодом же мерти й нашим і не з холоду каченіти! Прий-

де пора, стане царем князь Володимир, за всі убутки заплатить, тому що в них взятий товар на його потребу в крайній нужді.

— А людей? Вони куплені.

— Русскі є між ними? — спитав Кудеяр.

— Ні, — відповіли йому: — все полон з німецької війни.

— Беріть їх! — сказав Кудеяр: нам їх не треба! От вам ще Новосильчане, що вас провозали. Ведіть їх в неволю.

Татари кинули ся вязати Новосильчан. Підняв ся зойк, плачі, крики.

Кудеяр взяв від московського гонця грошеву касу і приказав його самого зарубати; потім велів відвязати колесниці і забрати вючні коні з товарами а все, що було власністю Татар, віддав їм. Вкінці, сказавши ханському гонцеві, що після посадження князя Володимира на престолі дасть ханови доказ своєї любови і щирости, відпустив Татар з невільниками.

Розбійники, з набутими возами, вючними кіньми і стадами, рушили на право від муравського шляху, правим берегом Бистрої Сосни. Показало ся, що в тім часі на берегах тої ріки не було вже безлюдно. Місцями стояли оселі; утікачі, що гряділи собі свободи від всяких тягарів, поселювали ся там; були тут і боярські діти, що втікли зі своїми людьми. Сільця були окружені ровами і частоколами. Розбишаки не нападали на них; вони йшли краєм лісів, иноді проходили й ліси. Так минали вони Єлець, стараючись не показувати ся Єльчанам і для того в тім місци особливо мусіли держати ся в лісі.

Коли вже недалеко був Дон, Кудеяр став ділити відбиту каравану. Всю царську грошеву касу і гроші, забрані від купців, він не пустив на поділ, заявив, що се каса князя Володимира і пійде на плату його воякам. Щоби всім було по рівні, Кудеяр назначив по вибору цінителів, котрі цінували міхи, одежі і другі товари, з виїмком хліба; кождий міг брати собі, що хотів, доплачуючи грішми, коли брав більше ніж випадало на його пайку після оцінки. Коні були також розділені, але лишні оставлено в запасі для тих, що були на Дону. Худоби і хліба не ділили; Кудеяр назначив

куховарів, котрі мали обовязок варити їсти розбійникам по відділах: на кожний відділ по трийцяти людей назначував ся куховар. Для шильованя худоби назначено скотарів. Установивши правила господарки, Кудеяр привів свою ватагу на Дон, де сполучив ся з другою, ще численнішою ватагою.

II.

Зимованє:

Донька ватага з радостію привитала нових товаришів, вони були їй дорогі, тому що привезли з собою оружє, запас їди, коний. Всі проникали ся поважанєм для Кудеяра, про котрого прибувші товариші розповідали дивні річи; всі прирекли слухати Кудеяра, особливо, коли всім їм роздав плату і зобовязав їх уважати ся вояками князя Володимира. Однак Донські дивили ся з завистію на прибувших, тому що ті були багатші і носили шуби, підчас же Донські мусіли вдоволяти ся кожухами.

— Ви перше каравану розбийте, як ми, — говорили Донським прибувші: — коли в нас що є, то дісталось не даром.

Кудеяр зайняв ся урядженєм захистів на зиму і велів робити землянки в горі, над Доном. Для худоби і коний пороблено деревляні обори. Поки не впав сніг, худоба і коні були на пасовиськах; а на зиму у Донських ранше постарано о запас кількох стогів сїна. Збіжа на хлїб і вівса було доволі награвлено в каравані. Не маючц жорен; товкли зерно в деревляних ступах, яких кілька спорудили Донські.

Люди, що складали ся на донську ватагу, переважно були хлопш опальних бояр і їх селяни; дальше вояки, що втікли і позбули ся дібр, а до них прилучали ся ще звичайні бродяги, котрим від молодих лїт було протївнє всяке поряднє, законнє діло, остогидло жити посеред сїта і звязувати ся його обовязками. То були любителі простора, вольности і так званого злодїйства, то є всего того, що осуджує ся і переслїдує ся законом: проступок і злочин стали, так сказати, їх природою.

Люди боярські, що наповнювали двірці бояр і знатних людей, і селяни, помімо очевидної подібності ріжнили ся поміж собою звичаями. Перші, хлопи, становили таку клясу, котрій видавалось конечним, завсігди служити кому небудь, бути в неволі у кого-б то не було. Гнів царський, що постиг їх панів, освободжував їх від хлопства, вони самохіть ставали свободними; — але свобода була в них не питома, в московській Руси визволений хлоп робив ся знов хлопом другого пана. В їх положеню ніхто не хотів брати їх в хлопи, тому що доля звязувала їх в минувшости з опальними; в людськїм товаристві їм не було безпечно: досить було на такого хлопа зробити донос куди не-будь, що він хвалив свого бувшого опального пана або пожалував його, і хлопови була біда; таке трівожне положенє, позбавляюче хлопів можности зажити в людськїм товаристві гнало їх в розбишацьку ватагу. Але прикмети, набуті ними в хлопськїм стані, не покидали їх і в розбишацькїм. Кудеяр, будучи начальником ватаги, не носив назви атамана, називав ся господарем і сповнював те, що звичайно становило признаку пана двірні, платив нагороду, розпоряджав ся харчами: він був першою, важнійшою особою в ватазі і длятого став повним паном над тими, що передше були хлопами і не розуміли ніяких других відносин зависимости, крім рабського послуху для того, від кого діставали плату. Згідно з поняттями свого часу, вони й відносили ся до него, як взагалі до такого, котрому давали власть над собою. Але на їх постійність, вірність і чесність не міг числити Кудеяр; не могли в тім числити на них і попередні пани. Кудеяр ще менше. При найменшїм противнїм вітрі подувшїм на їх пана, при першій лакомій обіцянці, даній сильною стороною на шкodu пана, вони готові були зрадити і продати його. Таке достоїнство хлопа. Селяни були люди иншого складу ніж хлопи, але рівно-ж, як хлопи, не могли становити для Кудеяра надії певности. Селяни, жили перше по своїх дворах, не були як хлопи, челядію без означеного званя, обовязаною сповняти ту чи другу волю пана, котрій їх годував і зодягав. Селяни були робітники, що в поті чола добували хлїб свій з землі, одержаної після умови

від її властителя. Гірка доля руїни постигла їх випадково тільки длятого, що їм прийшло ся жити на землі того боярина, котрого постигла опала. В них не було тих хиб, які були питомі двірни. Хлібороба праця ублаго-родное чоловіка, і яка-б лиха не була суспільність, ті, котрі займають ся виключно хліборобством, будуть взглядно лідшими і чеснішими людьми в тій суспільності, так довго, поки не перестануть бути хліборобами. Після того, як цар без всякої причини й вини зі сторони тих селян приказав спалити їх доми, знищити скуші їх маєтки а самих розігнати на всі чотири вітри, засуджуючи їх на голодову смерть, їм приходило ся яким небудь другим способом піддержувати своє істнованє, і вони пішли в розбишаки ради кусника хліба. Другі средства не лишали ся їм. Але поки вони не привикли до нового способу життя і не засмакували ще в злодійствах, вони все готові були покинути розбишацьке діло, лише би показала ся можливість занятись попередними средствами добування хліба. Досить було-б їм сказати: от вам земля, от вам соха, борона, серп — і вони оставлять Кудеяра на долю і недолю! Вояки, що втікли від служби, були трох родів: одні втікли перед небезпечностями війни, отже з трусливости. Многі з їх братії втікали в степи і там поселявали ся з своїми людьми; на розбій пускали ся такі з них, котрим нічим було підняти ся і взагалі не було з чим поселити ся. На них годі було Кудеярови надто числити; трусливість, що загнала їх в розбишаки, взяла над ними верх і тут, так само як в царській службі. Такі були відважні тільки тоді, коли приходило ся розправляти з безоружними і слабшими, але підчас стрічи з очевидним небезпеченством хоробрости вже в них не ставало. Другі, як передавні ся Кудеярови Рязьчани, пішли за хвилевою надією на вигранє справи, на успіх підприємства. Ті люди при невдачі зараз би піддали ся намовам противної сторони, коли-б вона подала їм прощенє їх вини. Вкінци тут були вояки, котрих доля була похожа до певної міри на долю Кудеяра: то були ті, котрих цар позбавив дібр, не приймивши їх самих в опричнину, або кинув опалу на їх родину — ті сердечнійше відносили ся до справи, наміреної Кудеяром; та їх було менше.

Між атаманами тої шайки, до котрої пристав Кудеяр, два: Лисиця і Муха, були з боярських людей; їх шайки складали ся майже виключно з людей і селян опальних бояр. Лисицю зробили атаманом за його моторність; він так і вертів ся, бігав засапаний, кричав так скоро, що піймати його не все було можна, давав острі прикази і сам нарушав їх. Після приходу Кудеяра він безнастанно пхав ся до него з радами, а Кудеяр не звертав на них уваги, хоч ніколи не противив ся йому, і Лисиця сповняв у всім волю Кудеяра, але був тим заєдно огірчений. Муха був примірчиком иншої вдачі, також питомої хлопському станові: в него було мало рухливости, якась сонність, отяжілість, говорив він не скоро, але за те неначе все щось думав і силував ся видумати таке щось, чого не видумати другим: його вважали розумним, свідущим, і за те вибрали атаманом. Він не злюбив Кудеяра, котрий не дослухував до кінця його важких бесід, нічого розумного і спосібного в нім не бачив; однак Муха як і Лисиця, не люблячи Кудеяра повинував ся йому. Третій атаман Васька Білий веневський — син боярський, був трус першого сорта, за то великий чванько і брехун, жорстокий до нелюдськості над безсильним і при всякій небезпечности тремтів як лист. Він ненавидів Кудеяра, як ненавидить дійсно сильного слабий, що вважає ся через помилку сильним. Ще більше ненавидів Кудеяра четвертий атаман, Федько Худяк. Він був давний злочинець і зачав з того, що колись, живучи в Серпухові на посаді, зі злости вчинив підпал, а потім, коли причина споводованого ним пожару почала викривати ся, Худяк втік в ліси. Обдарований великою фізичною силою, він довершив кілька вдачних грабежий; до него пристали молодці, що нароком вибрали ся в ліс глядіти його, коли про него пійшла слава. В него явила ся шайка з п'ятнайцяти людей: до опричнини така шайка вважалась би численною. Розбишаки поселили ся в лісі, меже Серпуховом а Коломною, жили в землянках, грабиди подорожних нападали й на оселі. Вони завели торговлю з селянами ріжних місцевостей, купували в них конечно, а селянам дешево продавали такі річи, які трудно було знайти по селах, не одно з кишень богатих переходило

до небогатих. Селяни нароком не розпитували розбійників, хто вони, і хоч добре се знали, удавали, що не знають. При таких відносинах ні опришки не кривдили тих селян, ні селяни не робили доносів на опришків. Та скоро староста, почувши много жалоб на розбій, зібрав против розбійників людей з цілого округа; Худяк втік у веневський округ, а там в лісі жив вже Васька Білий з дванайцятьми удальцями; два атамани спіткалися і стали разом вести розбишацьке діло. Тут приключило ся, що опричина змінила зовсім положенє розбійників і відносини населеня до них. Розігнані люди і селяни опальних бояр, боярські діти, позбавлені своїх дібр, засуджені на переселенє, не хочучи йти на нові оселі, сишнули в ліси. У Худяка і Білого нараз-набрало ся много народа. Селяни бояли ся розбишацьких шайок, були раді, щоб вони тільки їх щадили і длятого очевидно держали з ними, скривали їх, завсїгди упереджували, коли старости послали людий скликувати народ з цілого округа на облаву і самі викручували ся від таких походів. Розбишаки сміяли ся з таких висилок против них і зі старостів. Дійшло до царя, що намісники і старости нічого з ними не вдіють. Цар відправив у веневський і рязанський уїзд Алексія Басманова з оруженими людьми і з пушками. Се зневолило Худяка і Білого втікати зі своїми ватагами на полудневий схід, в ліси, де можна було ховати ся за омшарами, як називали ся в рязанській землі лісні гущавини. Туди-ж небезпеченьство перед Басмановом, загнало другі шайки і таким способом Худяк і Білий зійшли ся з шайками Лисиці і Мухи. Через селян, всюди потуравших їм, вони дізнали ся, що цар не хоче лишити їх в спокою там; вони рішились йти дальше на полудне, зовсім в поле, як говорилося тоді, то є туди, де вже кінчили ся громадні оселі, і опінили ся на березі Дону, де застав їх Кудеяр. Селяни що наповняли ватаги, мали той намір, щоби оставити розбишацьке діло, поселити ся на нових землях і жити своїм звичайним способом, управляти землею і кормити ся плодами її. Але прийшов Кудеяр, облазнив усіх надією на збогаченє, наділив їх платою, кіньми, оружем, і звербував на службу князя Володимира Андрієвича. Худяко-

ви сильно подобало ся підприємство Кудеяра; він сподівався успіху і відограня великої ролі в будучности. До приходу Кудеяра Худяк усім верховодив, і при Кудеярі хотіло ся оставати з давнім значінем головного проводиря; він став показувати свою висшість навіть над самим Кудеяром і дозволяв собі кричати на него так само, як він привик кричати не лише на підчинених, але і на рівних йому атаманів. Кудеяр не вдавав ся з ним в спори і лайки, видержав його вибрики спокійно рівнодушно і зневолював його поступати так, як хотіло ся Кудеярови. Все товариство було за Кудеяром, у всім йому повинувало ся, ні в чім не перечило йому і Худяк злив ся, та поневоли корив ся Кудеярови, не тратячи при тім віри в успіх задуманого останнім підприємства.

Під кінець падолиста явила ся ще невеличка шайка, людей пятьдесят на конях, під атаманством Гаврилки Кубира. Він був новиком радуницького монастиря. Минулого літа посварив ся з другим новиком, ударив його в лице а той на місці і душу віддав. Кубир втік в ліс, кілька днів волочив ся, трохи невмираючи з голоду, потім пристав в селі до селянина і наймив ся робітником за кусник хліба. Тут він зачув, що за двацять верст є розбишацька шайка Жихаря. Кубир обікрав свого господаря, взяв у него коня і помчав ся гледіти Жихаря. Той Жихар був хлопом князя Курбського: після утечі пана царська опала стала карати його слуг; Жихар спасаючи ся перед смертю, що постигла вже других хлопів, втік з кількома хлопамн того-ж князя в ліс, зачав промышляти розбоєм, а потім шайка його побільшила ся до двох сот людей, в більшій часті хлопів опальних бояр. Жихар приймив з радістю Кубиря, тим більше, що Кубир був письменний чоловік, одинокий на цілу шайку. Зручний, хитрий, відважний Жихар знаменито вів своє діло, споживав хліб сіль з селянамн, торгував з ними і шайка була його в добрім положеню. Але й пад ним, як над другими, зібрала ся буря. Він розбивав коло Зарайська. Старости нічого з ним не могли зробити. Та на него було післане царське військо, і Жихар пійшов до Пронська, потім посунув ся ще дальше на полудне і усадовив ся в лісі за „ом-

шарами". В осени 1568 року почув він, що прогнані з рязанської землі ватаги пішли на Дон. Хотілось йому туди-ж, і він післав Кубиря розвідати про ті ватаги.

Кубир приніс Кудеярови важні вісти. Він розповів йому, що радуницький монастир, відки він втік — одно з улюблених місць Івана Василієвича, що цар посіщав його і приказав того літа будувати для себе дворець обіцяючи весною приїхати на прощу.

Кудеяр хопив ся тої вістки. В його голові блиснула думка іменно в тім місці напасти на царя і скинути його.

Кудеяр рішив ся сам лично довідати ся о всім, впевнити ся, чи Кубир говорить правду і оглянути місцевість, щоби знати, чи вона догідна для довершення підприємства. Він взяв з собою Кубиря і двох братів Юдинкових та поїхав верхом по молодім снігу.

Зблизивши ся до осель, Кудеяр задержав ся в одного селянина і післав Кубиря кликати до себе Жихаря для переговорів. Кубир вернув ся і сказав, що Жихар жде його в коршмі.

Коршма та була в тім же селі, а держала її одна вдова: то було місце всяких забав; там була завсїгди горівка, був мід; туди заходили любителі женського пола і веселі женщины, і бродяги скоморохи там веселили людей. Коли Кудеяр туди прибув, в коршмі крім Жихаря не було на той час нікого.

— Перше випємо, — сказав Жихар; — я, брате, коли не п'яний, то нічого не второпаю, хоч ти голову мені пробий, а скоро випю, відкись і розум візьме ся.

Випили.

— Ти, кажуть, — озвав ся Жихар — великий силач: Кубир мені говорив... а п'єш мало. Ну, скажи, брате, любий мій друже, що за великі діла ти задумуєш. Чекай... ти говори, говори, а я ще випю.

Кудеяр виложив йому свій плян. Жихар все усміхав ся і говорив:

— Ну, ну! добре! ну!

Кудеяр замовк.

— Скінчив? — спитав Жихар.

— Скінчив; на тебе жду, що ти скажеш?

Жихар помовчав, потім нагло, піднімаючи голос, сказав:

— А я тобі то скажу, що такої розумної голови, як твоя, другої на світі не — найдеш! Всі ми будемо тобі корити ся; як ти розкажеш, так і будемо робити. У всім твоя воля. Я, брате, давно про те думав, що ти тепер говориш, тай не я оден: вся Русь таке гадає, того тільки і жде. Тільки всі хочуть, та не знають, як за діло взяти ся, а ти от своїм розумом все збагнув і спосіб знайшов. Слухай-же, брате милий, товаришу дорогий, ти поїдь в Радуницю, та все там оглянь гарненько. А я з своєю шайкою до тебе на Дон піжду, тому що прийде ся-ж опять назад їхати; ми зробимо от як: весною ти виступиш і зі мною зійдеш ся; я тобі тепер покажу місце, де ми маємо зійти ся.

Випивши і поївши, товариші поїхали верст зо сім над озеро, що з трох сторін було окружене лісом, а з четвертої виходило в чисте поле.

— Ти, — сказав Жихар — як прийдеш сюди, мене підіжди, а скоро я перше прийду то я тебе підіжду, а бути нам тут після весняного Юрія. А я тимчасом пішло збирати ще ватаги. Є, знаю, під Муром велика ватага. Вона до нас прийде.

Вони розїхали ся. Кудеяр остав ся з Жихарем, передавши власти Кудеяра свою ватагу, приведену на Дон. Кудеяр з братами Юдинковими поїхав до радуницького монастиря.

Йому прийшло ся проїхати звиш сто верст. Радуницький монастир находить ся в лісі, коло озера, і стояв на горбочку. Нова кам'яна церков пишала ся посеред великого двора, окруженого грубою деревляною подвійною стіною, за котрою кругом вибраний був рів. В дворі були хати; одна простора хата з світлицею була занята ігуменом, коло неї находить ся не добудований дворець, що його велів цар приготувати для себе на майбудучого року.

Кудеяр ввійшов до церкви підчас богослуженя в чернечій одежі, яку взяв від одного з своєї шайки, що ограбив колись там черця. День був будний, зимовий; крім прислуги і черців не було нікого. Зразу побачив Кудеяр, що монастир той легко би ограбити, але ви-

держав покусю, взявши на увагу, що радуницький монастир придасть ся йому на важнійше діло. Після літургії, Кудеяр підійшов до ігумена, впав йому до ніг, просив благословенства і заявив, що він — чернець з Київа, ходить поклоняти ся святим в московськїм царстві. Ігумен велів одному з своїх черців приймати в себе прочанина, а по вечірні покликав його до себе і став його розпитувати про Київ.

Кудеяр говорив, кілька міг і кілька знав, але тут же показав ся в него брак відомостей, потрібних до того, щоби грати ролю черця. Став його ігумен питати, як в Київі співає ся така і така церковна пісня, як там правлять таке і таке церковне богослуженє. Кудеяр знайшов ся в глупім положеню і міг вишутати ся з него лише тим, що сказав:

— Отче! я чоловік неписьменний! Простий чоловік! Памяти великої мені не дав Бог.

— Бачу, що ти простака, — сказав ігумен, — та не жури ся тим, сину; убогі духом до царства ввійдуть, а високо-вчені в гиєнну шйдуть, бо не від Бога їх мудрість. Бог смирних підносить. От і наш монастир був бідний, убогий, з останних останний. А нині явила ся нам благодать, спасенна для всіх людей. Великий цар став незвичайно обдаровувати нас, у нас бував, і тепер привелів приготувати собі дворець, хоче до нас в маю приїхати, на день Миколи. Все то Божа благодать.

Намотав собі на вус ігуменові слова Кудеяр і постановив: на теплого Миколи цар приїде сюди, от тоді ми розправимо ся з ним, пимстимо всю кров, пролиту ним неповинно.

Кудеяр на другий день, скоро світ, вийшов з монастиря, сказавши, що іде в Богословський монастир, відшукав в сусіднім селі своїх товаришів з кіньми і в трох днях обїхав, вже не в чернечій одежи, всі околиці монастиря, вибрав за лісом місце відповідне на табор і відїхав, пробираючись не без трудности по зав'язаних снігами полях до своєї оселі над Доном. Лише зелізній натурі людей того часу можна було пробирати ся в пустарах зимою, відживляючись одними сухарями і годуючи коні скупим запасом вівса, купленого в останнім селі і зберіганого в мішках, привязаних до кінських

снин. Після таких трудів Кудеяр дібрав ся до теплої землянки в донській оселі і постановив не виїздити вже нікуди до весни, коли намірено було йти на довершене високої задачі.

Між тим в Москві коїло ся таке:

Був у царя Івана Василієвича, в Москві, новий дворець, побудований ним за Неглинною, в ту пору, як цар зненавидів усе, що нагадувало йому часи Адашева і Сильвестра, а з тим разом і старий Кремлінський дворець своїх предків. Цареві знавісніла Москва, не жив він в ній, волячи Александрівську слободу, і тільки иногді приїздив до столиці на день два, і тоді поселявався в тім своїм новопобудованім двірці. В одній комнаті того двірця, оббитій зеленим сафьяном з золотими малюнками і прикрашеній рядом ікон в дорогих рамах, за столиком, на котрім мозайкою представлені були подоби птиць, сидів цар Іван Василієвич, одітий в чорний атласовий кафтан, на голові в него була шапка, а в руках його була острокінчаста булава. Страшний був вид царя в ту хвилю; він слухав знапруженою увагою; шия була витягнена, голова тряслась, судороги бішеного гніву перекривлювали його лице. Перед ним стояв Басманов і розповідав, як Кудеяр, котрого цар мав за погібшого, збирає шайку, хоче скинути царя і думає на престол посадити князя Володимира Андрієвича.

— Так от, мій брате любий, який ти! — говорив цар. — Давно ти задумуєш зняти з мене вінець! Перше бояр хотів соблазнити, та не удало ся, твої одномишленники одержали кару. Тепер ти собі знайшов інших помічників! Добре, добре! А і шурин мій добрий. Хиба не він мені доніс, що Кудеяр умер з голоду і будьто-бп слуга. Алимка, вкинув його тіло в воду! Басманов! ти мені вірний, чи може зрадити мене, як Христа Юда зрадив?

— Царю. чим я заслужив, що ти не вірши мені, вірному твому рабови? — сказав Басманов, кланяючись до землі: — в огонь, в воду пійду на твій приказ, жилл свої дам виметати за здоровле мого царя і пана.

— Ви всі одно співаєте, — сказав цар. — Мамстрюк був мені свій чоловік, а зрадив... От і Атанас

Вяземський, замічаю, змією глядить.

— Я не Мамстрюк і не Атанас Вяземський, — сказав Басманов, — я чоловік простий, не княжого роду, не боярського; ти мене, царю і пане, з болота витяг; я твій пес вірний.

— То дістань мені Кудеяра — сказав цар, вдаряючи булавою о піл і лишаючи на полу знаки... — Дістань мені мого ворога! Кудеяр — моя біда... то чорт його знає, що він таке... Прийшов з чужої землі, сила в него не людська, роду сам не знає якого: хрест якийсь на нім... то не по просту! В неволю попав — і в неволю не пропав, а ще у хана в ласці став. Ну, що-ж? Чому там не остав ся? До мене захотів? А! Басманов! В ті часи, як він до нас став просити ся, я призивав до себе ворожбита-Німця, що то з зір читає: він сказав що є в мене ворог лютий, страшний, сильний, такий ворог може мене позбавити престола. Я випитував його, хто він? А Німець сказав, що не знає, як його назвати. Потім минули роки. Коли довкола мене появилася зрада, я пригадав собі те, що говорив мені астроном, закликав його і спитав: де тепер той ворог мій, що ти мені колись говорив. А той астроном мені відповів: в чужій землі. Я спитав його: який він? А той астроном мені розповів; по його словах я догадувався, що то Кудеяр. Слухай же! Я нікому про се не говорив і довго сам з собою думав: чи оставити його в чужій землі, чи до себе покликати. Вкінці я порішив не оставляти його в чужій землі, щоби він відтам мені лиха не накоїв, і попросив його до себе. Що-ж? Видів сам, що стало ся! О! — сказав цар Іван бішеним голосом, стукнувши своєю булавою — чому я його не засудив на смерть? Хотіло ся мені його лютими муками карати... А він от цілий остав ся. Ні, Басманов, то не простий чоловік! Тото біда моя! Басманов, знай, дістань мені Кудеяра, хоч би тобі що прийшло ся робити... ти будеш мій перший друг, коли його дістанеш!... Чекай! Поклич мені того розбишацького атамана, що прийшов до тебе. Хочу сам видіти його.

Басманов вийшов, потім привів Жихаря в кайданах і оставивши його в сінях, повідомив царя. Цар вийшов до сіний.

Жихар вцав цареві до ніг.

— Розбійнику! — сказав цар — ти за свої злі вчинки піднав острій карі після нашого царського розпорядження, але ти не злякав ся нашого праведного суду, прийшов прямо до нас і доніс про намір песього сина, Кудеяра, намір против нашого царського здоровля і нашого царського вінця. Тим ти став подібний до одного розсудного розбійника, котрий, висячи на хресті, обличив хулу свого товариша і поклонив ся святости розпятого Господа і Бога і Спаса нашого Ісуса Христа. Бог простив йому і в рай його з собою взяв. Так і ми, в нашій царській милосердності, за прикладом Господа нашого, прощаємо тобі всі тобою вчинені мерзкі діла і приймаємо тебе на нашу царську службу. Ми прикажемо наділити тебе землею в нашім московськім окрузі. Здійміть з него кайдани!

З Жихаря здіймили кайдани. Жихар мовчки поклонив ся тричі до землі!

— Як тебе зовуть? — спитав цар.

— Данило Жихар, — сказав Жихар.

— Служи нам вірну службу, Данило, — сказав цар. — Іди до розбійників у їх табор і скажи, що цар і пан всім їм прощає: які там є селяни і боярські люди, тих велить поселити в царських своїх слободах, а які є наші військові люди, тих велить наділити добрами, і бути їм на царській службі по давньому, всім прощоне царське і вини їх в будучности згадані не будуть, та лише, щоби вони самі скували і привезли до нас Кудеяра.

— Царю і пане, — сказав Жихар — не вели карати, позволь слово сказати.

— Що? — сказав нетерпеливо і грізно цар.

— Великий царю! — сказав Жихар, — вони мене не послухають, скажуть, що я сам то своєвільно зробив... Коли твоя воля буде, пішли з військом свого воєводу, а мені остав визвати їх, будьто би на тебе, царя, з лихим наміром йти і навести на нову борбу. А в мене, великий царю, з Кудеяром змова була така: щоби з своїми розбійниками прийти в пронський округ і стати коло озера і ждати там. І як вони туди прийдуть, нехай прийде против них твій воєвода з твоім царським військом і з пуш-

ками, і зі всіх сторін їх обступить, щоб їм виходу не було. А пушок в них нема. І коли воєвода до них пішле з таким твоїм царським словом, то вони, видячи, що їм нікуди подіти ся, віддадуть Кудеяра!

— Басманов! — сказав цар. — Данило говорив добре. Я пішлю тебе против опришків, а Данило покаже тобі те місце коло озера. Ти мені приведеш Кудеяра. Він повинен пожити смерти перед моїми очима.

Відпустивши Басманова і Жихаря, цар велів покликати до себе Аліма.

Алим до всего признав ся.

Цар приказав відвести його в дім свого шурина і повісити над порогом його дому на верхнім варцабі дверий і оставити так довго, доки труп не зогниє. Коло дому Мамстрюка поставлено сторожу, а йому самому заявлено, що він повинен ждати смерти. Дні минали за днями. Мамстрюк, не виходячи з дому, мусів терпіти страшний смрід від гниючого трупа свого слуги і мучити ся безпереривним ожиданєм мук і смерти. Так жив він цілі місяці, вкінці цілий рік; — поки жива була сестра Мамстрюка, цариця, Іван Василієвич, не карав його. По смерти Марії цар Іван оженив ся з Мартою Собакинею, що померла в кілька неділь по шлюбі. Мамстрюк все оставав ся на заточеню, дожидаючи смерти. Час при звичаїв його до такого страшного положеня.

III.

Невдача.

Не без трудности приходило ся Кудеярови рушити з місця свою ватагу, коли настала весна і прийшов час вступати в похід. Многі заспівали немилу для него пісню: лучше нам остати ся тут жити, та побудувати хати і двори по людськи, лісу доволі; стали би ми орати та сіяти, земля споконвіку не пахана, чорноземна, врожай великий дасть; будемо собі ми проживати в добрі і спокою, ніяких дачок не платячи і тягарів ніяких не знаючи; від Москви далеко, цар про нас не довідаєсь, а хоч би і зачув, то не стане против нас військо слати.

— Нерозсудні ви люди і нерозумні ваші слова, — сказав Кудеяр: хиба вас так і оставлять в спокою, як ви собі гадаєте? Цареві чей відомі ваші попередні розбої; мшувшого року посилав він Басманова розганяти вас. Тепер, дізнавшись, що ми втікли на Дон, він певно пішле против нас більше військо, щоби нас виловити і викоринити; жити вам тут він не дасть, буде думати, що живучи тут, ви коли небудь захочете і нападете на його міста. І що ви думаєте за далечинь така? От на Дону місто Данков побудували; то вже недалеко від нас. Ви тут поселитесь, думаючи жити полекше, а полекші вам і на три роки не буде. Прийдуть війська: хто з вас неспокійніший, того посічуть, других батогами і кнутами побють та куди небудь запроторять, а кого тут на поселенє оставлять, того обложать всякими тягарамп. А що тут за рай такий? Що хліба много вродить ся! Та добре, як вродить ся, а як не вродить ся, тоді вам плохий буде рай в першім же році. А як ми пійдемо против гнобителя, та скинемо його і другого царя поставимо, то нам не таким щастем запахне. І діло наше скоре буде: за якого небудь пів дня все зробимо; против нас земля в обороні гнобителя не повстане; земські бояри того тільки ждуть, щоби відважні молодці визволили їх від Івана. Вони наш намір знають... і ждуть нашого походу, і як тільки ми скинемо мучителя, зараз же з нами стануть разом, і ми всі будемо їм рівня. От що нам буде, от чого добудемо своїм походом. Що, здає ся, ліпше від вашого врожаю? Ха, ха, ха! На врожай дурні надіють ся. Та я вам тепер же дам кождому тільки срібла, кільки би ви дістали за свій хліб, коли би при великім врожаю зібрали його з тих піль. Розсудіть же самі своїм мозком; хліб треба посіяти, та коли він виросте, треба його ще зібрати, та вимолотити, та вивіяти, та куди-там ще на продаж вивести і тоді аж, продавши, гроші взяти; а тут вам дають стількож срібла і ви берете його ні оравши, ні сіявши, ні молотивши ні на продаж не возивши.

Кудеяр зараз по такій мові вилежнв їм гроші; срібло своїм приманчивим видом вибило їм з голов мирні мрії про селянське житє. Однак Кудеяр все таки зробив уступку і дав їм волю йти з ним або оставати ся.

Набрало ся людей шістьдесять, котрі не пішли і постановили розгосподарити ся по селянськи: то були жонаті і з родинами. Жонаті, що пішли в похід, лишили свої жінки на місци.

Сніг майже зліз вже з піль і скривав ся лише в глибоких ярах. Молода трава стала вкривати степи. Опришки вибрали ся в похід верхом, возів з ними не було; у деяких були вючні коні, та в більшої часті запаси лежали на тих же конях, на яких сиділи самі їздці. Кудеяр не казав гнати за ватагою ні товарини, ні овець, щоби не спізнювати ся в поході.

— Нам — говорив він — скорше би дістати ся на місце і покінчити діло, а там в нас всего буде доволі. Ідучи дорогою, Кудеяр додавав духа їдучим з ним опришкам, твердив їм, що вони всі скоро стануть богатыми і знатними людьми, перестануть скитати ся по лісах, будуть панами земель.

Проїхали степ. Стали появляти ся признаки осель, оброблені ниви, а на них робітники, що ховали ся заглянувши незнайомих їздців: місцями видніли села і хутори, хоч не численні. Вже до місця, де Кудеяр мав зійти ся з Жихарем, було недалеко. Кудеяр вислав Окула і Урмана з відділом розбишак і з запасом вючних коний до царської волости і приказав захопити там, що попаде ся з харчів, для ватаги, щоби вистало їм в поході до теплого Миколи. Кудеяр велів їм управителя і його підвластних людей в царській волости побити на смерть, а царські запаси забрати собі, та селян не зачіпати і не грабити; а коли чого хибне з царських запасів то в селян все кушити, а даром не брати, лише при тім сказати селянам, щоби вони про приїзд їх до якогось часу нікому не давали знати, а самі аби знали, що, згідно з волею всеї русскої землі, Іван за свій гнет царем більше не буде, а стане царем-володарем князь Володимир Андрієвич. Все заграблене з царської волости добро Окул Урман мали були привести на те місце, де Кудеяр після умови мав зійти ся з Жихарем; а щоби Окул з Урманом попали прямо на те місце, Кудеяр післав з ним братів Юдинкових, тому що вони були з ним тоді, коли він умавляв ся з Жихарем.

Ватага дійшла до назначеного місця коло озера.

Озеро вилило. Розбишаки розтаборили ся на його березі, розсіддали коні, спутали їм ноги і пустили скубти молоду траву в лузі, а самі стали розкладати огні і варити собі кашу. Многі кинули ся ловити рибу в озері. Сонце тоді хилило ся на захід.

Нараз із-за ліса, що окружав озеро з противної сторони, починають виїздити їздці.

— Наші, наші! — кричали розбишаки, — зриваючи ся з місць, де поусадовлялись.

Їздці, котрих побачили розбишаки, не їхали прямо до них, а затримали ся, роблячи пів колеса; в слід за ними з другої сторони, також із-за ліса, показав ся другий відділ кінних, що їхав на стрічу вїїхавшим перше.

— Що се? — говорили розбишаки: — дві ватаги до нас їдуть!

— То Жихар, мабуть, привів ватагу з Мурома, як прирік мені, — сказав Кудеяр.

— Добре то, добре, — замітив Худяк, — та чи вистане в них харчів для себе і для коний, бо нам нічим буде годувати їх при такім множестві.

Кінні, на котрих дивили ся розбишаки, злучивши ся двома відділами, не їхали прямо до ватаги, а стояли пів-колесом, відтинаючи розбишкам вихід в поле; дальше коло уставлених кінних, із-за того-ж ліса, відки вони появили ся, вивезли на колесницях пушки, було їх десять, висунули вперед і вимірили на розбишацький табор мідяні горла; при пушках стали пушкарі і держали в руках льонти.

Табор заметушив ся, понесли ся крики розпуки:

— То не наші! То не наші! То царське військо! В них пушки. Сідати на коні! Втікати, втікати!

Але тут же і кінні, що стояли напротів розбишацького табору, почали вискакувати вперед, захоплювали коні розбишак і вбивали їх, щоб не дати опришкам допасти до них.

Кудеяр зміркував не лише те, що створило ся перед його очима, але й те, що мало було потім стати ся; він підбіг до озера, кинув ся в воду і сильними рухами рук бистро розбивав філі, завертаючи до противного берега. Він плив в одежи, в чоботях, з оружем; за пле-

чима в него був сагайдак, лук і рушниця.

Переполах в розбишацькім таборі був такий сильний, що немногі замітили утечу Кудеяра. Він щасливо дістав ся до берега і скрив ся в лісі.

Між тим з війська, що облягло розбишак, виїхав син начальника, Алексія Басманова, Федір Басманов і кричав:

— Молодці! Ви в облозі, вам виходу нема і не буде! Ви хоробрі і удалці, але з нами не справите ся, тому що в нас є пушки, а в вас лише рушниці та луки, а пушок нема. Зачнемо на вас стріляти з пушок і всіх вас положимо до останного! Висплайте-ж мерщій ваших атаманів до нас на розмову! Ждати ми не хочемо. Не являть ся скоро атамани — скажемо вдарити з пушок.

Атамани кинулись було шукати своїх коний, що би виїхати на розмову, але коні їх були розігнані. Вони всі п'ять пішки пішли на стрічу начальникови, Алексієви Басманову, котрий по мові виголошеній його сином виїздив вже наперед з відділом. Худяк ішов моторно, як чоловік, котрому завсїгди смерть близька і саме житє не дороге. Лишцю цілого кидало з боку на бік: він говорив сам до себе недоладні слова. Муха прикладав палці до чола, розводив руками і тряс головою. Товчений ішов мрачний і не говорив ні слова, а Білий ледви волік ноги, і коли всі підійшли до Басманова, то він перший кинувсь на землю і простер ся у ніг царського воєводи.

Басманов сказав їм:

— Володар-цар і великий князь всеї Руси, Іван Василієвич велїв вам сказати: вашими лихими, беззаконними і богопротивними ділами заслужили ви на жорстоку люту кару смерти, але відомо йому, володареви, і се, що ви на таке богопротивне діло, щоби пійти бунтом проти свого царя, пустили ся не зі своєї розваги, а зі своєї глупоти, слухаючи поганих дорадників всякого зла; тому цар-володар, з огляду на вашу мужичу простоту милосердячесь над вами, прощає вам: які є між вами боярські діти і другі військові люди, ті одержать наділи, де володар вкаже, а які є між вами бувші боярські люди і збігці-селяни, тих володар велить помістити в своїх царських волостях, а ваші попередні прови-

ни будуть забуті. І така велика ласка вам дає ся під тим услівем, щоби ви зараз, без найменшої проволоки, звязали і привезли до нас живого Юрка Кудеяра, зрадника і всякого зла дорадника і першого нашого великого володаря ворога. А привівши сюди до нас Кудеяра, поскладайте всяке оружє, яке в вас є, заберіть з собою коні, в кого вони цілі лишили ся, прийміть в дарі жите і ходіть з нами. А по поводу вашої розбіншацької минувшости слідства не буде, тому що з царської ласки всему похорон і вам за всі ваші попередні лихі діла опрощене сталось. А не схочете хто з вас всего оружя віддати і не положить, а потім воно в кого знайде ся, хоч би се був малий ніж, тоді такий чоловік буде покараний смертю без найменшої пощади. От вам царська воля виявлена. Ідіть і приведіть сюди Кудеяра, а я буду тут ждати.

Атамани пійшли в табор і вдарили в тарабан, що його роздобув Кудеяр при ограбленю каравани на Муравським шляху. Зібрав ся круг.

Васька Білий, що перед Басмановим не смів язиком рушити, тепер став голоснійше ніж хто говорити:

— Прогрішились ми тяжко перед Богом і перед царем-володарем, пустились на лихі, богопротивні діла, много людей грабили і вбивали, а найбільше прогрішили ся тим, що послухали підступного єретика, чарівника, зрадника Кудеяра і пішли бунтом против царя. Я думаю, братя, що все то стало ся в наслідок його єретичних чарів, що він спровадив на всіх поману і нерозум, і тому ми повинували ся йому та згодили ся на його лукавий намір. Та бачите: який милосерний наш цар-володар! Що лише заслужили ми нашими провинами, він нам все те прощає, і не лише прощає, а ще й землями обіцює наділити, тільки жадає і велить, щоби ми зараз-же без всякої проволоки видали зрадника Кудеяра його царського величества воєводі.

— Боже, спаси царя! — заревіла товпа. — Що тут надумуватись! Віддати Кудеяра, песього сина! Беріть, вяжіть його, ведіть до воєводи!

— Та де він? — закричали другі.

— Давно кинув ся в озеро і поплив на ту сторону, — сказали треті.

— А ви чого витріщували очі? — понеслись крики. — Що вам, баньки вилізли, чи що? Чому не кричали, чому не кинули ся в воду за ним і не зловили його? От ми вам, сяких-таких синів, випаримо самих за те!

— Вибити, вибити! — кричали розбишаки хором. — Чому вони, бачивши, не кричали?... значить, вони йому помогли втічи!

Як бішені кинули ся одні на других... Чекайте, чекайте! — кричали ті, на котрих нападали: — а ми чим винуваті? Ми не бачили! Що ви на нас? Ви, може бути, самі його намовили! Ні, брешете песі сини, ви! ні, ви!...

Стали в роботі шаблі, копії; били ся самі не знаючи з ким... Вже кількох людей лежало на землі, обливаючись кровію.

Басманов з сином і товпою жовнірів віхав вже прямо в розбишацький табор і кричав:

— Що за бійка? З якої причини! Дурні! Схаменіть ся, віддавайте мерщій Кудеяра!... Де він? Віддавайте, а то я прикажу помирити вас пупками.

Колотнеча стала втихати. Атамани вийшли до Басманова, впали на землю і благали пощади:

— Кудеяр втік без нашої вини, без нашого відома. Он ті злодії бачили, як він поплив озером... Їх то стали бити! — Так говорили атамани оден перед другим, стараючись зєднати собі Басманова земними поклонами. Тільки Товчений не скорий був показувати воеводі свою покірність.

— Ви всі пять невинні, — сказав Басманов: — а тих злодіїв, що з ним були у змові при його утечі, ми викриємо. Кудеяр не може скрити ся перед нами в лісі. Там поставлена наша піхота; най він лише туди пустить ся, певно на них наскочить. Складайте всі оружє, яке, в кого є, і йдіть в наш табор. Скорше без опору!

Розбишаки оден по другім поскладали оружє, жовніри забрали його, а другі серед згїрдливих примовок почали гнати безоружних опришків з табору.

— Боярине, позволь коні взяти! Позволь жите спасти. Ти сам обіцяв, — говорили розбишаки.

— Нічого не позволю брати, — кричав у відповідь їм Басманов: — колиб ви віддали Кудеяра, то взяли би

все своє, а не віддали Кудеяра, то тепер так, без всего йдїть. Буде против вас слідство, а коли з слідства викаже ся, хто бачив, як Кудеяр кинув ся в озеро і не хотїв його притримати, того приказу покарати смертю.

Опришків пригнали на місце; Басманов їхав за їх товпою. Потім вояки стали розбішак вязати.

— Яж же так! — негодували розбішак, — нам обіцяли царську ласку, а тепер вязуть.

— А ви чому Кудеяра не видали? — кричав Басманов: — будете звязані, поки не знайде ся зрадник, говорив я вам: буде против вас слідство; той, хто не буде винен в його утечі, буде помилуваний, як було обіцяно.

Безоружні розбішак, в виду пушок, окружені військом, дали себе вязати без опору.

Басманов вислав вояків в лїс на поміч піхоті, усталеній там ранше, і приказав шукати Кудеяра. Але скоро настала ніч. Басманов, не діждавшись вістий про Кудеяра, післав воякам приказ вертати ся, а піхоті велїв лишити ся цілу ніч в лїсі, не спати, наслухувати, як буде скрадати ся Кудеяр і зловити його.

Скоро світ Басманов сам вибрав ся в лїс і їздив там з трудом поміж корчами до вечера. Цїлий той лїс був не ширший як на шість верст: вояки переїхали понім вздовж і поперек, але Кудеяра не відшукали.

Басманов сердив ся на піхоту:

— Ех, непотріби, сякі-такі сини! — говорив він: — позїхаючи продрімали добичу!... Шкіру зняти би з вас за те. Тільки я так не лишу того діла! Ставити шатра! Станемо тут постоем і будемо ждати, поки знайде ся Кудеяр. Без него як явити ся перед царем-володарем!

Після приказу Басманова поставлено шатра. Він посадив у своїм шатрі писаря і велїв йому писати в кільканайцяти примірниках окружник до всіх людей сусїдних сіл, щоби всі покидали свої роботи і йшли ловити великого царського противника; потім написали друге письмо до старостів, щоби вони взивали людей з цілого округа, без розбору, до облави на того-ж злочинця, котрого в грамоті докладно описано. З тими письмами вибрали ся воєнні люди в ріжні сторони. Письма приказано прочитати в церквах; всякому, хто скривав

би або пропустив свідомо Кудеяра, загрожено жорстокою карою смерти, а тому, хто його спіймає і приведе живого, обіщувалась в імені царя така нагорода, що їй помислити годі; позвалялось навіть в разі конечности, коли годі буде спіймати злочинця живцем, принести його голову, та за неї не обіщувалось вже невимовних нагород, а просту.

По всій землі давного рязанського княжества, а також і по близьких українських містах вчинив ся рух; всі шукали Кудеяра; декого манила царська нагорода за доставлене Кудеяра, хоч більше було таких, що бояли ся царського гніву, котрий може постигнути без розбору і правого і виновника, коли Кудеяра не відшукують.

Двайцять днів стояв Басманов з військом коло озера. Що дня ждав він — от-от приведуть Кудеяра, або, по крайній мірі, принесуть його голову. Але Кудеяра не приводили, голови не приносили їй вісти про него не було.

— Що-ж се таке! — говорив Басманов. — Та чи не пішов він на дно озера, пливучи?

І він велів поробити човни, плавати по озері і нищпорити дручками по дні: чи не знайде ся де людське тіло.

Нічого не знайшли.

Майже місяць минав від часу приходу Басманова до озера.

— Нічого робити! — сказав Басманов: — треба вертати назад. Видко, Кудеяр чарівник і нечиста сила йому помагає. Нехай володар-цар осудить нас, як Бог йому звелить.

Басманов вернув назад. Розбишак, звязаних разом ланцями, гнали як стадо, кормили одним хлібом. Переїздячи через Коломну, Басманов лишив половину їх шайки в підземних тюрмах, а другу половину разом з п'ятьма атаманами, пігнав дальше в Александрівську слободу. Коли Басманов явив ся перед царем і заявив йому, що всіх розбишак переловлено, а Кудеяр втік, Іван Василієвич попав в такий гнів, що мало не вбив власноручно своєю булавою Басманова. Пожалованя гідний вид Басманова, що лежав у ніг пана, збудив

в серці Івана коли не жаль, то чувство тої погорди, якій мимохить уступає місце звірська жорстокість. Іван Василієвич лише викопав його ногами по зубах аж до крові і дав йому булавою два удари по спині, від котрих Басманов пролежав дві неділі. Та вже з того часу Басманов перестав належати до числа царських любимців; цар не хотів дивити ся на него і не казав допускати до себе ні його, ні його сина.

Цар приказав взяти розбишак і виштити. Вони розповіли все, що їм наговорив Кудеяр о тім, будьто би многі земські бояри змовили ся з ним, щоби скинути царя Івана і посадити на престол Володимира Андрієвича; розбишаки не могли назвати тих бояр по імені і лишали буйній фантазії царя творити ріжні припущення і здогади. По слідстві цар вилив на розбишак свій гнів за те, що Кудеяр вихопив ся йому з рук. Всіх, так оставлених Басмановим в Коломні як і привезених в слободу, та держаних в тюрмах двірця, цар велів вибити палицями і викинути на жпр собакам. Погода була літна, тепла; смрід гниючих трупів і скавулене роздираючих їх собак, доходючи до вікон царської палати, приято дразнили слух і нюх Івана.

Пригода з Кудеяром побільшила царську дикість до крайних границь і час, здавало ся, не усмирював її, а скріпляв. Цар побачив, що не одні бояри можуть робити заговори проти него: і простий нарід спосібний до бунту в тій простій цілі, щоби скинути його з престола і поставити иншого царя. Він побачив надто, що перед заговорами і інтригами ворогів його не спасає оприччина, в котрій сподівав ся знайти для себе опору: люди вивиспені ним, обсипані його ласками, ті люди роблять йому пакости. Кудеяр, що посягав на жите царя і самим царем засуджений був на голодову смерть в двірці, висвободжений опричником, та ще яким? шурином царя!

Давно вже злив ся цар Іван на свого свояка, князя Володимира Андрієвича, давно підозрівав його о бажанє засісти на престолі... Неприхильність царя для Володимира Андрієвича не знаходила собі явного оправданя; тепер бунт Кудеяра, що зробив своїм гаслом імя

князя Володимира, давав Іванови нагоду видумати таке оправданє. В голові його утвердила ся певність, що Кудеяр ділав не без бажаня і не без відома самого князя Володимира. Доля останного була порішена.

Підчас як Кудеяр збирав опришків і намавляв їх на службу Володимира Андрієвича, сам князь Володимир Андрієвич, нічого про се не знаючи, готовив військо в Нижнім в ціли оборони полуднево-всхідних границь перед Турками і Татарами що збирали ся йти походом на Астрахан. Довідавшись від Жихаря, що в користь князя Володимира Кудеяр готовив заговор, цар Іван не посмів зараз же зачепити того князя; він навіть бояв ся його, хоч князь Володимир своїм умом і вдачею так само мало надавав ся до того, щоби спасати вітчину перед царем-гнобителем, як і до того, щоби боронити її перед внішнім ворогом. Коли намір Кудеяра не вдав ся, а розбишак переловлено і покарано смертю, цар Іван Василієвич не панькав ся вже з своїм двоюродним братом: він любязно запросив його до себе і убив його разом з жінкою, а відтак казав втопити його матір і не знати вже чому, невістку свою, іменно вдову по своїм браті Юрію, що жили в монастири на Шекені. Але убитє свояків не усмирило злоби царя. Йому здавало ся, що заговор в ціли оголошеня царем Володимира, котрий вийшов на яву в намірі Кудеяра, глибоко і широко запустив коріне. Йому хотіло ся викорінити зраду так, щоби вона в будучности не пускала паростків.

Підприємство Кудеяра, що зложив собі ватагу з людей незнатних, простих, звернуло гнів царя против простого народа. Під кінець, 1569 р. Іван знущав ся над народом в Клині; в Торжку його опричники били людей кожного стану ні за що, ні про що; але підозріне Івана падало найбільше на давні самоуправні землі — на Новгород і Псков; вони провинили ся були перед московським деспотизмом вже тим, що на їх ґрунті колись процвітала народна воля. Новгород ненавистний був для Івана ще й тому, що нагадував йому Сильвестра, котрий з Новгорода прийшов був в Москву, щоби опанувати волю царя на кілька літ з ряду. Цар з початком 1570 року приїхав до Новгорода і тут то довершили ся нечувані варварства... „Була у гнобителя

якась хитрість огненна”, як говорили сучасники; він називав то піджаром; була то вигадка Бомелія: збитим палицями Новгородцям натирали спину чимось, що причиняло невимовні муки; відтак привязували їх до саний і везли з Городища топити в Новгород; до саний привязані були споневіряні жінщини; руки їх привязувано з заду до ніг, а до узла, що сполучував руки і ноги причіплювано їх немовлят: Іван їхав з тим походом і тішив ся риданем страдальців. Волхов був загачений людськими тілами і з того часу, як оповідає народ, перестав замерзати в найбільші морози, щоби люди, дивлячись на него не забували, як колись грізний цар велів прорубати на нім лід і наповнив його води Новгородськими трупами. Оставшим ся в живих було гірше ніж утопленням. Христоролюбивий і богобійний цар приказав знищити всі принаси хліба, які були в Новгороді; а між тим вже в попереднім році був слабкий врожай, в наступуючім також, ба надто повторило ся ще лихо, знане вже на Русі: полки мишви знов нищили хліб і по полях, і по гумнах, і по шпихлірах — все разом було причиною, що в 1570 р. ціни хліба піднеслись до неімовірних висот. Бідні люди мерли з голоду, а цар не переставав шукати довкола себе зради, Бомелій не переводив ся.

Нараз приходить до царя вість від Атанасія Нагого, з Криму, що Кудеяр знаходить ся в Криму при дворі хана Девлет-Гірея, тішить ся його ласкою і бунтує його против Москви.

Іван Василієвич світа не бачив зі злости, коли до него наспіла вість. Йому так хотіло ся замучити того ворога, що він готов був помилувати многих, котрих вже покарав, колиб тільки Кудеяр перше попав ся в його руки: много кар довершив він з досади, що не міг покарати смертю Кудеяра. І що-ж? При всій самодержавній власті Івана, при всій могучості його — Кудеяр йому не давав ся, два рази, як змिया, вислизнув ся з його кігтів і тепер відпочиває на воли і сміє ся з немочи московського самодержця. В досаді Іван Василієвич казав покликати до себе Басманова з сином: було се перший раз після того, як володар власноручно побив його за недоставлене Кудеяра.

— Альошка, — сказав йому цар постукуючи своєю острокінчастою булавою: — кільки ти рублів взяв від Кудеяра, щоби його випустити?

— Царю-володарю! — взивав Басманов, качаючись у ніг царя, — Бог всевидючий бачив невинність душі моєї!

— Брешеш собако! — кричав цар. — Брешеш! Ти разом з другими такими собаками сприяв і добра хотів братови Володимирови; ти хотів нас з престола зсадити, а його висадити; ти, хамське кодрло, випустив Кудеяра, боячись, щоб він, коли ти приведеш його, під питкою, не видержавши мук, зі всім вас не зрадив. Я післав тебе, щоб ти привів до мене Кудеяра а ти привів шайку злодюг, котрі нічого не знали і подавали ся лише на те, щоби ними собак погодувати. Міг же ти привести з собою три сотні такої зволочі, а одного не міг. Чому? Тому, що ті три сотні нічого про вас сказати не знали, а той оден сказав би про вас всю правду! Не всі-ж ви присягали, вступаючи в опричнину: присягали рідного батька не жалувати за нашу царську честь і за наше царське здоров'є. Федьку! і ти присягав так само! А! Присягав? Ха, ха, ха! Покажи-ж тепер, що бережеш присяги не лише устами, але і ділом. Твій батько зрадив царя, заколи його!

IV.

Відступник.

У хана Девлет-Гірея в Бакчисараю велике свято. Його спаситель, Кудеяр, котрого він відпустив від себе з лихим прочутем, знов при нім в його дворці, сидить за його столом разом з найпершими вельможами і розказує про свої чудні вандрівки.

Розповівши все, що з ним було після виїзду з Криму і дійшовши до фатальної пригоди з його розбишачькою шайкою коло озера, Кудеяр продовжав:

— Перепливши озеро, я опинив ся в лісі, а там вже була поставлена против мене засідка: тількиб я побіг, а мене би зловили. Я побачив близько берега дуба з

душлом, вліз в душло і сиджу: чую по лісі шум, гомін, крик, мене глядять і много їх. Сидів би я подальше в лісі, мене би знайшли, а то я сидів над самим берегом і нікому в голову не приходило шукати мене так близько. Сиджу я день, другий, третій, в мене був у кишени кусень хліба, я зів, а більше не було, голод став мене мучити. В ночі лучилась буря; пільма така, що хоч око вибери; виліз я з душла і пішов по лісі, пройшов з чотири версти: сил нема, ноги підкошені голодом, я ляг під деревом, а тут свитає; нараз біжить заяць, я пустив за ним стрілу і вбив, креміль і губка були зі мною, та я бояв ся вогонь розкладати, щоби не вздріли, обдер зайця тай так сирого і зів, покритив ся і дальше пішов. Бачу, ліс кінчить ся, гень видко знов ліс; перейшов я поле і ввійшов в той ліс, а той ліс великий; я пішов по лісі; день іду, другий, дальше іду і чую туніт коний, голоси людські. Я зміркував, що мене шукають, та в хащі, а там вовча нора, а з нори вискочила на мене вовчиця; я хватив її за горло і задушив, вліз в яму і вовчат повбивав і викинув. А погоня за мною була, тільки їхали, куди можна було проїхати, а нори незапримітили. Просидів я там день, не ївши; потім, гадаючи, що погоня минула, виліз на світ, та йшов, та йшов; по дорозі бив дичину та їв, тільки вже не спру, а печену. Так пройшов я до міста Данкова, на ріку Дон і вступив близько того міста до одного села, що лежить над самим Доном; зайшов я на обійсте, була нічна пора, господарі сплять, я двері виломив, ввійшов до хати і кажу: давайте зісти що і коня, я вас грабити не буду, гроші заплачу, а гроші при мені були в чересі, як я кинув ся в озеро. Ті догадали ся в чім діло, дали мені мішок круп, сира, солонини, та казанчик на дорогу і коня вивели осідланого. Я їм заплатив і кажу: „коли ви кому виявите, що я у вас був і за мною погоня буде з вашої вини, то і ви пропадете, і ваше село з вогнем піде”. Сів я на коня, переплив Дон і проїхав, пробираючись лісами та минаючи оселі. Не стрічав нікого, тільки звірини много та птахів, а в ночі бувало, як станеш на нічліг, то і боїш ся заснути, щоби звір коня не задер, а то часом і тебе лапою не зачепив. І вибрав ся я на Муравський шлях. Тут зі мною зустріла ся станція лю-

дий дваїцять. Я собі їду а атаман до мене: що ти за чоловік? — Я йому кажу: я їду за своїм ділом, а ти їдь за своїм. — О, ні, чекай, — крикнув атаман, — в нас царський приказ ловити злодіїв; видиш, намножило ся їх много, а передовсім казано ловити розбишаку Кудеяра, а онсь його, який він з лица, нам прислано; а ти, брате, мені здає ся, щось подобаєш на него. — Ну, кажу їм, шукайте його, а я поїду своєю дорогою. Здорові були. — Тут на мене як кинуть ся два, беруть ся до коня, а я їм одному, другому, як дав кулаком, і попадали; я від них, а атаман як скрикне: „ей, держіть його; — то Кудеяр!” Я бачу, вони всі на мене, коли не встигнуть зловити, то застрілять. Скочив з коня, та в ліс. Вони стали зіскакувати з коний, та за мною. Я трох з них положив, і біжу дальше. А тут глибокий яр, я з розгону в той яр, колиб не придержував ся дерев, то й голову зломив би, бо яр був дуже спадистий. Вони поважились за мною, в яр кинули ся, бігають, кричать, глядять приступу до яру, а я тим яром біжу, біжу; побачив скрут у другий яр, туди кинув ся, а потімвиліз, та пійшов лісом, та знов у другий яр спустив ся і так все блукав ся, сподіваючись, що вони на мене нападуть. Однак на мене вже не напали, видко згубили мій слід; і йшов я дрімучить лісом і дійшов до ріки: риби там тьма-тьмуца, наловив риби, зварив і попоїв, а потім переплив ріку у всій одежі, як був і пійшов дальше. Йду сам не знаю куди. Все ліс дрімучий. І так я йшов від ріки три дні аж попав на стежку: видко було, десь оселя є. Зустріло мене вісім людей, всі обвішані убитою дичиною. „Ти збіглець, — кажуть, то йди до нас, у нас таким місце”. — „Так, — кажу їм, я збіглець”. — „Ти — кажуть — втомив ся, сїдай на коня”. Оден, що був тонший, посадив мене за собою. — „Ми — кажуть — з нашої оселі на лови їздили.”

Під вечір ми приїхали на ріку Оскол; там стоїть містечко. Збігці поселили ся, розгосподарились, зажили, худоби наплекали, хліб сїють, хати собі побудували гарні, — кажуть вони до мене — в нас дуже добре! Найпристануть до нас люди, місця для всіх вистане, ми тоді церкву собі поставимо. А я думаю собі: ні, братчики, не мені доля жити з вами! Я не сказав їм, хто я та-

кий, а сказав, що я збіглець, боярський син, іду на Дон, хочу до козаків пристати. А вони кажуть: турецькі люди пішли війною на Дон. „Ви — кажу — відки знаєте, живучи тут, про турецьких людей?” — „Станичники — кажуть — говорили”. — „А хиба — питаю — до вас станичники їздять?” — „Їздять, — кажуть — „по двох приїздять торгувати з нами, вони нам купованого дечого привезуть, а від нас поживу забирають. А більше людей до себе не пускаємо.” Я прожив у них з тиждень, а потім загадав плисти долі Осколом, і став у них купувати все потрібне на дорогу. А вони кажуть: „на що нам гроші? — Ми гроший не знаємо. Нам от більше ніж гроші цвяхи потрібні, та в тебе їх нема”. І дали вони мені всего потрібного і припасів на дорогу; я й поплив долі Осколом. Беріг крутий, всюди ліс, нігде ні хуторів, а з Оскола поплив я Донцем, а там на берегах став вже й містечка подибувати і я до них вступав, і там люди русскі, і вони мене годували. А з ріки Донця, порадившись людей, що в містечках живуть, я поплив горі рікою Тором, і плив, поки можна було плисти, а як стало мілко, що плисти годі, я покинув човен і пішов степом. Лісів там вже не було; припаси мої вичерпались, так я стріляв вже птахів на степу і тим живився. І так ідучи, натрафив на юрту ногайську; там людей було мало, все лише старі та малі, та жінки; всі молоді та здорові пішли на війну під Астрахан після твого ханського приказу. Я їм кажу: „продайте мені коня”. — „А куди ти ідеш?” — питають вони. — Я їм кажу: „до самого найяснішого хана”. — А вони мені: „хто тебе знає, що ти за оден! Коня ми тобі так дамо, але проведемо, тебе до перекіпського бея”. — „Щож” — кажу — для мене й лучше.” Вони мене провели до Перекопу, а перекіпського бея дома не було, в похід з тобою ходив. А в його заступстві всім рядив мурза Кулдик. Привели мене до того мурзи, а він, лихий чоловік, став на мене кричати: „ти — каже - шпігун московський, — я тебе велю повісити”. А я йому кажу: — „коли ти мене велиш повісити, то найясніший хан прикаже тобі самому голову зрубати”. — „Та що, — каже, — твій хан, я його знати не хочу: в мене пан перекіпський бей.” А я йому: „І ти, і твій бей хлопи найяснішого хана.

Як ти смієш так неповажно говорити про найяснішого хана!” А він як крикне: „Що! ти ще мене смієш учити! Ей, люди, закуйте його! Він сміє зле виражатися про нашого бея”. А я йому кажу: „Я про твого бея нічого не говорю злого, ми з ним нераз обідали у найяснішого хана, а тобі я в очи кажу: Ти простак, мужик, не важ ся говорити зле про твого і мого володаря”. Тут людей десять до мене приступило скувати мене; я дав ся їм. Вони на мене заложили кайдани. Тоді я засміяв ся і сказав: „мурзо Кулдику! — ти думаєш, твої кайдани кріпкі, гляди: які вони?” Сіпнув і розірвав кайдани. Кулдик очи витріщив, а я йому кажу: „не бій ся, я не втічу. Я Кудеяр, коли ти чував, той сам, що найяснішому ханови жите і царство спас перед ледарями мурзами. Тебе лишив бей своїм заступником; воли твоїй я покоряю ся, хочеш — відпусти мене до Бақчисараю, хочеш — тут кажи лишити ся, і я лишу ся, буду ждати твого бея; а ти мені не говори нісенітниць про нашого володаря”. Тоді мурза сказав: „Коли ти Кудеяр, то нема що з тобою починати. Видиш, я не з власної волі те робив. Бей не казав нікого пропускати без ханського або його письма, а в тебе нема ніякого”. — „Ти добре говориш, — сказав я — держи мене до приїзду свого бея.” І я лишив ся. Кулдик-мурза став зі мною обходити ся ласкаво, за стіл з собою сажав і в баню мене велів водити. А тут приїхав Орабей: так той пізнав мене і приказав провести до тебе, мій найясніший хане!

— О, великий Аллах! — сказав хан, які нечувані біди ти переживав, мій Кудеяре. Але тепер по всій твоїй біді, ти заживеш у нас в почеси і славі. Хочеш — оставай ся при своїй вірі: я, як і перше тобі обіцяв, дам тобі землі і церкву позволю побудувати. А нам би всім хотіло ся, щоб ти був одної віри з нами чоловік. Тодіб ми посадили тебе в курилтаю і ти би був найяснішим чоловіком в нашім кримськім юрті. О Кудеяре! Ти мудрий! Розваж. Ти був у християнській вірі, а чого зазнав? Самих злиднів! Правда, християни не погани, вони вірять у правдивого Бога і почитають великого посланника Ісуса, сина Марії. Але християни не пізнали і не хотять пізнати мудрости мудростий —

нашого корану. Прийми нашу праву віру і побачиш, як Бог нагородить тебе за таке богоулюблене діло.

— Найяснійший хане! — сказав Кудеяр — твої слова правдиві. Тепер я бачу, що іслам святійший і праведнійший від християнства. Кріпко я держався християнського закону, думав тим Богом сподобатися, а Бог мені щастя не післав: все лише злидні за злиднями! Я зненавидів Москву, і людей московських, і віру їх, відрікаюся від них і від їх віри, приймаю іслам і стаюсь вашим Татаринном.

Девлет-Гірей скочив з місця і закликав:

— О великий пророче! Великі діла твориш ти! Ти навернув серце і ум нашого Кудеяра до твоєї правди. В твоїй книзі сказано: хто оставить для Бога сторону свою, той знайде богаті жерела! Ми повинні засплати Кудеяра всіми благодатями життя! Нині найщасливіший день в моїм життю.

Він кинувся обіймати і цілувати Кудеяра. Мурзи також обіймали його і виявляли радість.

Кудеяр прийняв іслам і хан наділів його гідністю тат-агасп, начальника над кримськими християнами. А що Кудеяр по татарськи читати і писати не вмів, так само як і по руськи, то при нім був Татарин секретар і все за него робив.

Треба було Кудеярови розстатися з своїм хрестом. Але Кудеяр привик до того таємничого хреста, дару незнаних родичів. Відцуравшись від християнства в приступі великої злоби, він зберіг забобонне почитання і страх перед тайною золотою річчю. Кудеяр здохнув свій хрест з шпї, але беріг в шкатулі як скарб. „Бог знає, яка віра лучша, — розважав він собі — коли би я остав християнином, мені би тут не було добре; всі мурзи менеб ні за що не мали. А тепер я з ними в раді сидіти му”.

І от Кудеяр став засідати в курплтаю. Знаючи, як хан йому сприяє, всі підлещувались йому, особливо імами і мулли, вдоволені його відступництвом. Вони вихваляли його на всі лади, обсипали цвітами арабської краснорічivosti. Головна і постійна рада, яку Кудеяр давав ханови і його вельможам, була — йти на Москву, знищити її, знищити царя Івана з цілим родом

Його, поневолити весь московський нарід і підчинити його власти Татар. Кудеяр став татарським патріотом, завзятійшим ніж самі Татари; його пориви очарували всіх; але в квестії про війну з Москвою татарський патріотизм стрічав ся з квестією про вмішанє в ту війну Туреччини.

Торічний похід Турків і Татар був невдачний. Вони не лишє не покорили Астрахана, але вертаючись стратили множество Турків в наслідок ріжних бід, що набавляли їх смертельних слабостей. І Татарам також дістало ся; тому тепер мурзи не дуже рвали ся йти знов на війну. Явлашський бей сказав:

— Московський цар, сподіючись, що Турки і Татари не схотять оставити ся з соромом і пійдуть на него знов війною, — збере велике військо і буде з весною нас ждати. Коли ми пійдемо на него то нам прийде ся бити з великими силами. А ми не пійдемо на будучу весну. Нехай московський цар дожидає нас з військом, нехай даром потратить доволі з своєї каси, і не діждавшись нас розпустить військо або пішле його воювати в другі сторони. Тут то ми на него і нападємо тоді, як він лишить ся без війська.

Та гадка сподобала ся всім. Кудеяр не міг оден спротивити ся цілому курилтаєви, хоч дуже се огірчило його і він не скривав своїх чувств. Хан оставшись з ним на самоті, сказав:

— О, Кудеяре, не все можна говорити в курилтаю. А я тобі от що скажу. Колиб ми завоювали Москву, воюючи разом з Турками, то для нас, Татар, мало вийшло би користи з того. Турки нашою татарською кровію побідили би Москаля, а нам Москви не віддалиб. Турецьке царство скріпить ся над міру, а нам то на гірше вийде: ми тоді станемо зовсім невільниками Турків. А нам хоче ся самим добути слави й могучости, так щоб вже не бути під рукою турецького володаря. Турки не взяли Астрахану, і добре, що не взяли. Вониб однаково нам не віддали. Почекаймо. Нехай Туреччина помирить ся з Москвою, тоді ми самі вдаримо на Москву, а скоро поконаємо її без помочи Турків, тоді буде нам добре.

Кудеярови було все одно: чи Турки чи Татари за-

воюють Москву — аби лише царя Івана знищити, аби лише як найбільше лиха накоїти руському народови, якого він ненавидів від часу зради розбишак. Кудеяр не став перечити ханови і випадало йому ждати з терпеливостію. Йому не випадало відразу не йти під лад більшості. Хотіло ся йому, щоби всі беї і мурзи відносили ся до него дружно. І так було справді. Оден лише явлашський бей був його заклятим ворогом, бувши колись прихильником Москви. Письмо царя Івана до явлашського бея, перехоплене Кудеяром підчас розбиття каравани і відіслане ханови, трохи що не стягло на него біду. Тодіж хан поставив його під суд курилтая. Але явлашський бей впевнив всіх, що він про те письмо нічого не знав. Курилтай узнав бея невинним, тим більше, що і слова в письмі царя Івана були якісь не смілі і неначе показували, що московський цар не є певний, чи явлашський бей підійме ся горячо ворожої ханови справи. Однак з того часу явлашський бей бояв ся говорити що-не-будь в користь Москви, як робив се передше, і на останніх зборах курилтая, виступаючи против Кудеяра, умисне порадив лише згідно з більшістю відложити напад на пізнійше. Та рада, принята всіми вельможами кримського юрта, піднесла значіне явлашського бея, що вельми олютило Кудеяра; Кудеяр успосіблював хана против бея. „Коли — говорив він ханови — той чоловік тепер навіть правду сказав, то все таки твому Величеству не належить йому довіряти, коли прийде пора йти в похід держи в тайні перед ним свій намір, а то він заздальгидь подасть вісти московському цареві.”

Розярений Іван, довідавшись через Нагого о тім, що Кудеяр находив ся у хана, велів задержати ханського посла Ямболдуя, а його Татар закувати. Хан довідав ся о тім і приказав так само поступити з Атанасієм Нагим і його посолськими людьми, а до царя Івана післав гонця з грамотою, жадав увільнення Ямболдуя, видання втікшого до московського царства ворога свого, Акмамбета, присилки великих подарунків в соболях і грошах і відступлення Казаня і Астрахану, а в разі відмови грозив, що розправить ся з русским царством, як розправив ся колись його предок, Бати-хан. Цар,

після того письма, випустив з під сторожі Ямболдуя з людьми його, але задержав ханського гонця, приказав збирати військо на Оці і зволікав з відповідію ханови, ждучи, до якого степеня можуть осушити ся справді погрози хана. Нараз, з початком літа 1570 року принесли цареві вість, що станичники бачили на степу великі товпи Ногайців, бачили й луну від палаючих кострів їх, чули іржане і тупіт безчисленного множення коней. Цар Іван перелякав ся таких вістей. Він післав гонця до Девлет-Гірея, обіцяв віддати Астрахан, але з тою умовою, щоби хани, які будуть там посаджені, назначували ся спільно з московським царем і з кримським ханом; цар обіцяв прислати великі подарунки і видати Акмамбета, але за останного просить хана видати Кудеяра.

Грамота царя Івана мала бути прочитана на зборах курилтая. Ханови невмістним здавало ся, коли при Кудеярі будуть говорити на раді, про видачу Кудеяра і він хотів скликати раду тоді, коли Кудеяр поїде в свої подаровані йому ханом посілости.

Але оден мурза, що старав ся о ласку ханського любимця Кудеяра, повідомив його о тім ранше. Кудеяр явив ся несподівано в курилтаю і заняв своє звичайне місце, яке належало ся йому титулом тат-агаси. Нічого було робити, приходило ся читати грамоту царя при Кудеярі.

Коли читанє скінчено, Кудеяр сказав:

— Гнобитель, неситий кровію моєї невинної жінки, жадає моєї голови. Коли вона йому така потрібна, віддайте її, але Астрахану за неї мало; нехай віддасть і Казань на вічну власність нашому найяснішому ханови і цілому кримському юртові. Нехай надто піддасть ся під руку нашого найяснішого хана з Москвою і зі всіма своїми землями та городами, назве себе ханським хлопом, так як його предки були хлопами предків нашого всемогучого володаря. Коли він на те згодить ся, віддайте мене, а щоби я не втік до того часу, коли він пришле свою відповідь; посадить мене в тюрму.

Всі мовчали. Девлет-Гірей перший перервав мовчанку і сказав:

— Наш достойний тат-агаси! Ніякий мудрий і

славний стихотворець не міг би прославити твоєї великодушності і твого привязання до правдивої віри, яку ти приймив з Божої волі, що просвітила твій розум! Ти готов віддати жите своє і потерпіти великі муки за славу татарського народу! Але ми всі, починаючи від мене, вашого володаря, аж до останного Татарина, вміємо цінити нашого приятеля і мудрого достойника. Ні за які скарби Соломонові не віддали би ми тебе в руки ворога. І як могли б ми довершити таке діло, скоро воно було б найстрашнішим переступленем корану. Ми просили в царя Івана видачі Акмамбета, тому що московський цар не є правовірний і правди не знає; ми-ж правовірні, як можемо віддати на погібіль нашого добродія, тим більше принявшого нашу правдиву віру!

Написали московському володареві грамоту такого змісту, який порадив Кудеяр, тільки про Кудеяра не згадували в ній. Та хан, висплавлючи гонця, велів тайно сказати кому не-будь з царських людей нехай цар для дружби з ханом видасть Акмамбета, тоді Девлет-Гірей подумає, подивить ся до книг і, може бути, видасть йому Кудеяра, тільки треба перше, щоб цар видав Акмамбета.

Кудеяр вибрав ся в подаровану йому ханом посілість над рікою Качею. Там були в него чотири жени різних народностей, а між ними одна Українка, взята в полон Татарами; вона була дочкою священника. Близькість Українки, подарованої йому ханом, зробила на Кудеяра потрясаюче вражінє. Він міг розмавляти з нею її рідним словом і для того одного вона стала йому близша ніж інші жєнщини. Та Українка, по імені Гануся, своїми гарними чертами пригадувала йому Настю; вона була заєдно сумна і гірко плакала. В серці Кудеяра, твердім, загруділім, пробудило ся чувство жалю. Він не міг оставати в таких відносинах до тої землячки, як до других. Одного разу, коли Кудеяр, сидячи на рундуці свого дому разом зі своїм секретарем, розбирав якусь справу, до него долітали звуки української пісні:

Нехай батько не турбує
І віночка не готує,
Бо я вже свій утратила

Під зеленим явориком,
І з невірним Татаринцем...

Спів закінчився роздираючим плачем. Пісню ту співала колись Настя. Кудеяра цілого трясло... Він злився, що в серці будить ся жаль. Він боявся того чувства; прочував, що коли піддасть ся йому раз, то воно заведе його кудись... Він сердився на єство, що нарушило спокій його огірчення.

„Що з нею почати? думав він. Вбити її або пустити на волю, до рідних! Але коли він її пустить, то і другі жінчини умисне зачнуть плакати, щоби їх пустити. „А чорт з нею!“ сказав сам до себе Кудеяр і покликав одного Татарина, що займався ліченням.

— Дай — сказав Кудеяр — одній з моїх баб такого лікарства, щоб вона перестала плакати, щоб я не чув її плачу і ридання.

— А тобі самому її вже не треба? — спитав Татарин.

— Не треба! — сказав Кудеяр.

Людське зло зробило з Кудеяра злого чоловіка. Нещасна Гануся несподівано пробудила була в нім добре чувство співчуття.

В два дні потім Гануся померла: бідну похоронили в чужій землі чужі руки, руки невірних людей.

Нехай би лише був піддався тому чувству, нехай би лише був відпустив Ганусю, — стриму тому не було! Кудеяр не з таких вдач, що то хитають ся в оден і той сам час, хилляючись то в право то в ліво, то до доброго то до злого. Висвідчивши добро Гануси, Кудеяр на тім би не спинився; він пішов би далі дорогою добра, пішов би так певно, як пішов дорогою зла, коли, ради спасеня Насті, рішився сповнювати діла, незгідні з його моральним переконанням. Йому було остати ся у хана; він втік би може куди небудь в монастир — оплакувати свої провини.. Але Кудеяр поконав тим разом покусі добра. Зло взяло в нім верх.

Скучно було Кудеярови сидіти бездільно. Йому хотіло ся чимскорше на війну; крові, русскої крові хо-

тів він; пожарів, диму, стонів ранених, зойку полонених і голодних бажав він...

Аж тут, несподівано для самого Девлета-Гірея, пізною осенію з'явився московський гонець з товпою воєнних людей, в супроводі Татар, присланих Ямболдуєм зі своєї дружини. Вони привезли скованого на руках і ногах Акмамбета, що одержав був при хресті імя князя Федора. Радість хана не мала границь. Він призвав до себе Кудеяра. Привели Акмамбета. Хан реготався, приказував Акмамбетови цілувати ноги Кудеяра, свого давнього невільника, приказував своїм царським дворакам і слугам плювати на зрадника, бити його по лицю, потім велів посадити в тюрму, в льох під своїм двірцем, обіцявши приготувати йому особливо жорстоку смерть.

В грамоті своїй цар Іван писав:

— „Нам, пануючим, не яло ся держати коло себе зрадників, утікачів-хлопів, що зло на нас промишляючи, будуть втікати — твої до нас а наші до тебе. Я для братерської любови прислав тобі злочинця твого Акмамбета, не дивився на те, що він приймив нашу віру: гадаю, що він зробив се з хитрости, в тій цілі, щоби бути в нашім царстві безпечним. Вчини, брате улюблений, і ти мені ласку, пришли мені з нашими і твоїми людьми Кудеяра, нашого зрадника і злочинця.”

Хан, не звертаючись до курилтая, написав таку відповідь московському цареві:

— „Що ти, улюблений брате, царю Іване, прислав нам для своєї братерської любови зрадника нашого Акмамбета, за те ми тобі вдячні, а Кудеяра післати тобі годі. В твоїх книгах, може бути, так написано, щоби віддавати людей, котрі до тебе прийдуть і приймуть твою віру, а в нашім корані ми того не знайшли і після нашого Магометового закона був би то великий гріх і проступок”. З такою відповідію відійшов руский гонець назад але двох з проводивших його боярських синів не поїхало з гонцем в Москву; вони прийшли до Кудеяра. Один з них, високий, тонкий, з довгою шиєю і бистрими очима, стоячи перед Кудеяром, відставивши наперед ногу, жваво здвигаючи плечима і потрясаючи кучерами, говорив:

— Я, Федько Лихарев, каширський син боярський, служив в опричині і твою Милість бачив як у царя бояр душили; я тогді працював і твоя Милість. А коли гнобитель велів твою жінку звести, я гірко плакав і тебе, пане, жалував. Я з Самсоном Костомаровим в дружбі був. Давно хотіло ся мені втічи від гнобителя, та годі було. А тепер, як нас післали сюди, я не хочу вертати ся, хочу служити ханови; пізнасть мою службу, то й нагородить.

Він брехав. З Самсоном Костомаровим він другом не був, а був одним з убійців Насті.

— А я — сказав другий, низький ростом, рудий, з лицем сіменатим і з боязким виразом очий — я з серпухівських боярських дітний, звусь Матюха Русин. Був також в опричині. Прикро вертати ся домів. Житє наше погане, що хоч у воду, тількиб не при цареви. Прийде ся так йому, захоче, — так ні за що, ні про що нашого брата замучить. Таке житє: коли день пройшов, жив остав ся, слава Богу було, а дня завтрішнього боїш ся. Возьми, пане до себе на службу.

Він кланяв ся до землі.

— Добре, — сказав Кудеяр — найяснійший хан праведний і ласкавий. Коли будете вірно служити, то і вам зле не буде.

Лихарев говорив:

— Ми повідомлюємо ханське Величество, що весною буде відповідна пора до війни з Москвою; такої не діждете скоро. Московське царство нині в крайній нужді. Торік недорід був і хліб став надмірно дорогий, війська мало, цар ліпших бояр і воєводів повбивав, остали ся лише невмілі та нехоробрі, а ті повтікають, скоро лише хан з ордою прийде. Коли то не так як ми говоримо, тоді його Величество хан нехай нас смертю покарати прикаже!

Не минуло й три дни після появи тих двох зрадників, до Кудеяра прийшло двох новохрещених Татар з Урманової шайки.

Вони розповіли йому, як Окул з Урманом і зі своїми ватагами, довідавшись, що другі піддали ся царському воєводі, скитали ся по лісах, а вкінці скрили ся в Бранськім лісі і там розтаборились. А нині, говорили

післанці — Окул з Урманом довідались, що ти живий і пробуваєш в Криму у хана і післали нас до тебе спитати про здоров'я, а колиб ти чого хотів від нас чи що нам приказати зволів, то ми все зробимо після твого приказу, і те ще прийшли ми тобі сказати: колиб хан хотів з тобою вести орду против гнобителя, ми тобі слуги і провідники ві всім. А віднайшли ми на Оці такий брід, що вся орда перейти може скоро. А такий брід є там, де вливає ся в ріку Оку ріка Іцка від того місця півтора версти, а не дальше як верста відтам буде велике поле, зве ся Злинське. І колиб хан з ордою на Москву пішов, ми ждалиб його там на Злинськім поли та через Оку, а також через Жыздру і Угру і міг би його величество хан, мнувши Серпухів, підійти до Москви так, що гнобитель про се й не довідав ся-б.

Кудеяр повторив се ханови. Девлет-Гірей не міг нарадуватись.

— О, великий пророче! — сказав він — ти помагаєш нам! Коли в нас будуть добрі провідники, ми доберемо ся до Москви і прославить ся племя татарське. Хан велів Кудеярови взяти в свою опіку прибувшіх з Русси. Кудеяр відіслав їх в свою посілість і там велів їх удержувати в достатках.

Кудеяр порадив ханови збирати орду, щоби були готові в похід з наближенем весни, але не говорити про се в курцитаю, боячись, щоб прихильники Москви заздальгидь не подали туди вістку і не дали цареві Іванови можности збирати оборонні сили.

Хан так і зробив. Він не говорив нікому про бажанє йти на Москву; противно, став перед беями і мурзами жалувати ся на Литву.

Він твердив, що козаки непокоять білогородську орду і роблять напади на турецькі землі; і турецький падишах готує ся післати на Литву свої сили, тому й Татарам треба бути готовим. Мурзи, що одержували подарунки від Литви, стали було переконувати хана, що належить воювати Москву, а з Литвою находити ся в добрій злагоді. Хан доказував, що московський цар тільки і бажає того, щоби Татари напали на границі його держави, тому що в него тепер військо зібране, отже не слід зачіпати як не будь Москву так довго, по-

ки вона не забуде, що Татари можуть нечаяно напасти на неї. Одним словом, хан повтарає мурзам те саме, що їм говорив перше явлашський бей. Войовничі мурзи, все готові грабити кого-б не було, успокоювались, вдоволяючи ся тим, що коли тепер не можна зачепити Москву, то по крайній мірі їм дають нагоду протріпати Литву. Приїхавшого від короля Жигмонта Августа гонця прийнято неприхильно; хан не хотів брати подарунків, кричав, сердив ся на козаків, говорив, що король їх умисне не втихомірлює і відгрожував ся, що пригадає Литві свого предка Менглі-Гірея, покорителя Київа. На Литву пійшла тривога, там заходились коло укріплення границь, а радні пани старали ся відвернути від себе небезпеченство, та поріжнити Крим з Москвою, вважаючи Девлета-Гірея і царя Івана приятелями і союзниками. Щоби ще більше утвердити в тій думці Литовців і приспати Москву надією на союз з нею, пічас побуту литовського посла в Бакчисараю, Девлет-Гірей, не запросивши його ні разу до стола, гостив Атанасія Нагого, відказував на Литву, хвалив московського царя, жалувал того, що добра згода з московським володарем нарушила ся була походом Турків на Астрахан, впевнював, що Татари йшли поневоли, обіцював на будуче жити з московським володарем в згоді, в дружбі, по братерськи і разом йти війною на спільного їх ворога, литовського володаря.

— Я — сказав тоді Девлет-Гірей Атанасієви Нагому в притомности явлашського бея і одного мурзи, що брав постійно подарунки від московського царя — я умисне вів Турків так, щоби їм не вело ся: я так робив з братерської любови до твого володаря, мого наймилішого брата і найвірнішого приятеля.

Слова Девлет-Гірея були передані Нагим в Москву в грамоті, післаній спеціальною гонцем; і той гонець повторив, бувши очевидцем, відрадні вісти, що цілий Крим ладить ся на весну до війни з Литвою, а явлашський бей післав від себе до царя і впевнював, що все стало ся його заходом, та просив для себе подарунків від московського володаря.

І справді, в цілім Криму зимою, хоч всі знали, що на весну буде похід, думали, що хан поведе орду вою-

вати литовські землі. В Москві також так міркували, хоч князь Михайло Воротинський, старий ворог Татар, осмілював ся говорити, що не належить вповні успокоюватись довіряючи запевненням хана і вістям, присиланим з Криму.

В цвітню 1571 року хан несподівано скликав свій курилтай і заявив, що похід буде не на Литву, а на Москву.

— Я — сказав він — умисне не говорив того нікому, щоби наш ворог, московський князь, не довідав ся і приготував ся до оборони. Нападемо на него нагло. В його державі біда і нелад — і голод і помір на людий; лучших своїх воєводів він сам поубивав; тепер в него осталась дрянь. В нас є їхні люди, що поведуть нас бродами і манівцями до самої Москви. Возьмемо Москву, спалимо її, зруйнуємо цілу московську державу, як ми ніколи ще не руйнували. Тямите, як вони невірні, зачувши, що в нас на хліб недорід і на людий помір і на худобу зараза, задумували в таку пору йти на нас, хотіли наш кримський юрт покорити як покорили Казань і Астрахан. Але великий пророк за-тьмив розум їх, помішав мисли їх... Тепер на нас черга прийшла. І в них така тепер біда яка тоді була в нас. Не будьмо-ж ми такі дурні, як вони тоді дурні були. Зробім з ними те, що хотіли з нами зробити, та не вміли.

Мурзи були одушевлені. В цілім Криму вість о тім, що похід буде на Москву, а не на Литву, принята була з одушевленем. Пробудила ся зараз стара вражда, старе чувство досади із-за утраченої власти на Росії. Кудеяр вислав своїх новохрещених наперед до Окула і Урмана з порученем, щоби вони ждали його з ханом на Злинськім поли коло теплого Миколи. В дві неділи потім він вирушив у похід сам, а в слід за ним ішов хан з ордою. В день самого виїзду Девлет-Гірея зі столиці на списі, вбитій в стіну огорожі бакчисарайського двірця, появила ся голова ворога його Акмамбета, після святого хресту Федора. Девлет-Гірей, налякавши обітницею передсмертних мук, придержав його в тюрмі до свого виїзду, а потім сказав: „Я не Іван московський, щоб мені тішити ся муками людий”, і казав відрубати злочинцеві голову.

IV.

Татарський Напад.

Кудеяр, в товаристві двох русских зрадників, з відділом п'яти тисячів Татар, йшов вперед через ногайські степи муравським шляхом. Великі товпи Ногайців з'їздили ся зі всіх усюдів на муравський шлях верхом, з сагайдаками і луками за плечима і вели з собою много коний про запас. Похід мали відбути трома дорогами: одні мали були злучити ся з ханською ордою, другі, звернувши з муравського шляху, переправити ся через Донець і дійшовши до заселених місцевостей, нищити середні пограничні землі московські, а треті мали були йти на всхід, через Тиху Сосну, Тотудань до Дону, на рязанські землі. В них був однаковий плян: всі мали були палити русскі оселі, нищити засіви, вбивати людий, а лучших ловити на аркан і вести в полон. Вони не мали назначеного речинця укінчення походу: хто встигне скорше ніж другий, наробить спустошень, нахапає бранців, той і верне ся, коли схоче, домів, в свої степи. Сам хан Девлет-Гірей, зі сто двацятьма тисячами орди, наміряв завернути з муравського шляху на ліво, перейти Оку в горішнім бігу після вказівок русских зрадників, потім перейти Жыздру, Угру і йти до Москви з заходу, в надії, що цар, коли і встигне зібратись, то буде ждати його з полудня, від Москви, як перше бувало. Хан не турбував ся, чим харчувати-ме свої воєнні сили; кождий Татарин брав собі що хотів, а не взяв, його виша, хоч з голоду вмирай; тільки даний був приказ брати з собою як найбільше ременів, щоб було чим вязати бранців. За ханом не їхав табор; все везли на вючних конях. Хан йшов з незвичайним поспіхом, щоби нечаяно напасти на столицю; тому-то шатер, хоч і везли їх за ним, ніколи не розбивали; хан відпочивав під голім небом, на коврі, розстеленім на траві. Лише часом коли треба було довше попасати коні, для хана жарили баранину або яку-небудь дичину;

а то бувало, що він, підганяючи свою орду, їв лише суху вялену конину і давав своїм мурзам приклад повздержности і строгого способу життя.

Кудеяр з Лихаревим і Русинном, випередивши хана, прибули до Оки на Злинське поле, що находило ся недалеко впаду ріки Іцки до Оки. Тут застав він вже ждучих його, Окула і Урмана і братів Юдинкових, а з ними було всего на всего лише десять людей.

Коли розбішаки виявляли радість, зустрівши ся з Кудеяром, ханський тат-аґаси поводив ся вже не так, як бувало, і хоч витав ся з ними привітно, то все таки й гордо, як і ялось йому в його шитій золотом одежі. Він поважно і ласкаво обіцяв їм в імени хана великі нагороди, коли вони щасливо переведуть ханську орду через ріки і тут-же через свого секретара видав їм по кілька золотих монет. Окул з Урманом хотіли було на впереді розповідати свої пригоди, яких зазнали після розбиття розбішацького табору коло озера, але Кудеяр, мов би не бажав навіть згадувати минулого, перебив їм і поважно сказав:

— Говоріть до річи: про що я вас питаю, те й кажіть мені. Чому вас так мало? Де ви були в останнім часі?

— Ми були в Бранськїм лісі, — почав Окул; — коли ми з Урманом зачули, що хан іде, то стали говорити ватазі, що йти би нам на стрічу Кудеярови і провести хана бродами і манівцями. Ватага так заревіла: як можна, щоби христіяни бісурманам против христіян помагали?

— Я їм кажу, — озвав ся Урман — та-ж нам, братя, лише би ласка була, а тепер буде така нагода, що другої не діждем ся. А вони на мене: ти сам Татарин і своїм Татарам сприяєш: видко, хочеш на давну віру перейти і нас туди-ж тягнеш.

— Я говорив їм, — сказав Окул — та-ж ми йшли против царя-гнобителя з Кудеяром, а тепер Кудеяр хана против того-ж гнобителя веде і нас просить з собою, чому ж нам не йти?... А вони кажуть: то друге діло було: ми тоді сподівались, що замість царя-гнобителя инший христіянський цар буде, а тепер хан-бісурман іде воювати нарід. Та тут-же стали кричати на нас:

скинути їх з атаманства. Нас з атаманства скинули; атаманами поставили Захарка Мельницю та Матюху Курощупова. А ті, як стали атаманами, зараз сказали громаді таку річ; пійдемо, братя, просто до царя на поклін, а Окулка з Урманом звяжемо. То і нас володар помилує за те, що ми не пійшли служити кримському ханови. А ватага на те як крикне: „ага! помилує! як помилував нашого брата, того, що коло озера піддав ся. Ади, кажуть, що виградали сякі та такі сини, рубати їх, а то вони нас видадуть”, та тут-же й порубали їх. А ми стоїмо з Урманом, собі смерти ждемо. Тільки ні: вони рубати нас не брали ся, лише все лаяли. „І до царя не пійдемо, — кричать — і до хана не пійдемо, а хто скаже ще хоч слово про те, щоб нам йти чи до хана чи до царя, тому на місци смерть.” От ми з Урманом порадились, що нам оставати ся в ватазі годі, та в ночі й повтікали. А от ті, що з нами прийшли, — сказав Урман — десять люда, всі Татари-новохрещенці; їм також тяжко було лишати ся тому, що віри їм вже не буде, бо вони Татари; — і вони втікли з нами, хочачи послужити ханови і тобі.

— А ми — сказав Ждан Юдинків, цілуючи полу одежі Кудеяра — твої вічні хлопи, твої діти вірні; як перше з тобою невідлучно їздили, так і тепер поїдемо коло твого стремени.

— Служіть вірно найяснійшому ханови — сказав Кудеяр — а діждетесь великих ласк.

Він приказав погостити, опришків, але сам не засів з ними.

— Гордий, — замітив Окул, — важним чоловіком став у хана!

— Ні, він ласкавий! — сказав Василь Юдинків.

Прибув хан. Він рішив ся поставити собі на Злинськім полі шатро і наміряв вшпочити оден день по довшим безпереривнім ході. Кудеяр привів до него русских втікачів. Вони цілували руки хана. Урман не витримав і заплакав: національне чувство, придавлене за-молоду пробудило ся на вид володаря того племені, до якого належав Урман, володаря, що говорив мовою, яку чув Урман в дитячій віці з уст батька і матери.

— Найяснійший хане, — сказав Урман — я твій

природний чоловік; і ті люди — він показав на новохрещенців — все то, як і я, твої люди; всі ми з роду Татари, нас против волі поробили Москалями. Ти наш правдивий володар. Всі ми хочемо тобі служити по вік!

Новохрещенці клялись, що будуть вірні ханови. Окул і Юдинків мовчали, не розуміли по татарськи.

— Я рад, — сказав хан — що наші прийшли до нас. Ви — діти мої, я ваш отець. Московський гнобитель заповонив вас в музулманських царствах і силоміць відвернув від нашої правої віри. Много вас таких. За вас і за них іду я помстити ся на нім, а ви за себе також помстїть ся. Послужіть мені, а будете в мене близькими людьми. От Кудеяр висвідчив мені добро і тепер він важний чоловік в нашім юрті.

При помочи русских зрадників, що приймили ся бути провідниками, хан з ордою перейшов Оку на Бистрім броді, перейшов Жиздру в тім місци, де колись то розбишаки втікли перед Калужанами, вкінци перейшов Угру і звернув ся на всхід. Татари йшли невтомимо, не стрічаючи нігде опору з русскої сторони; в тім краю русского війська не було; цар довідавшись через станичників, що Ногайці стали появляти ся в українських землях, та що за ними має йти сам хан, зібрав на борзі військо; воно стояло під Серпуховом, ждучи Татар по дорозі до того міста.

Татари не брали міст, щоби не тратити часу і не дуже нищили край, оставляючи то діло Ногайцям, тільки, переходячи через оселі, палили їх, зазначаючи тим свою побіду. Вже до Москви лишало ся не більше як сімдесять верст. Окул, щез; його стала мучити совість, що він служив бісурманам против християн; він втік, перекрадаючись лісами в Литву.

Кудеяр покликав до себе невохрещенців, що перейшли на сторону хана з Урманом, а з ними Урмана і сказав:

— От ви почули що ви не рускі, а Татари. Прикро вам стало, що ви служили чужому володареві, московському, природному заклитому ворогові всего вашого татарського племені. Ви побачили вашого правдивого й праведного володаря татарського і серце ваше затремтіло. Відслужіть-же йому велику службу. Наш

володар нагородить вас і ви будете в него як перші мурзп. Служба вам буде не легка, за те й ласка не мала. Ідїть в Москву: всі ви по русски вмієте і вас будуть уважати за русских; тепер-жеж всякого народа много туди втікає. Скоро ми прийдемо в Москву і ви побачите наших людей і наші коні — підпалїть Москву в ріжних частях. От вам гроші, щоби вижити там. Ідїть, хан велить

Вони взяли гроші й поїхали.

По тім закликав Кудеяр Юдинкових і сказав:

— Ви мої вірні, любі діти. Нема в мене милїйших людей на світі над вас, ви назвали мене своїм батьком; я вам поручу таке важне діло, якого другим не поручив би. Ідїть в Москву, а як ми підемо до неї, підпалїть її в двох місцях. Вважайте, не дайте ся зловити, а то мені без вас тяжко буде.

— Чого давати ся зловити, — сказав Ждан — на то йдемо, щоби діло зробити, а не дати ся зловити.

— Але нікому, нікому не говоріть! — сказав Кудеяр.

Орда зробила до другого дня трийцять верст. Кудеяр позвав Лихарева і Русна.

— Братчики! — сказав він: — всі ваші втікли кудись, ви одні остались. На вас надія вся. Хочете, чи не хочете служити ханови? Ми вас не держимо. Не хочете — втікайте, як втікли проводирі ваші. А хочете служити ханови — вчинїть потрібне діло.

— Куди нам йти! — сказав Русна: — хиба до Івана, щоби шкіру здер? Ні, воно болить.

— Все можемо зробити! — сказав Лихарев: — що хан прикаже? Хоч огненного птаха добути звелить, то й того поїдемо добувати.

— Не добувати огненного птаха, а пустити його посплає вас хан, — сказав Кудеяр. — Ідїть в Москву і як ми підїдемо до неї з ордою, ви підпалїть її в двох місцях.

— В двох? — сказав Лихарев. — Я оден в десяти місцях підпалю. Цїлу спалимо до тла: коли Лихарев на те піплють, то вже Москві цїлій не бути.

— А то... — процїдив Русна. Він поцілував полу Кудеярової одежі.

— Таке діло важне зробимо, — продовжав він — нехай твоя ласка не оставить нас, щоби найяснійший хан наділив нас землею в себе, в Криму.

— Робіть своє діло, сказав Кудеяр: — а нагорода вам буде.

— Що нагорода? — сказав Лихарев: — Лихар за-для одної слави чорт знає що зробить.

— От вам гроші, — сказав Кудеяр: — та нікому не кажіть того. Може бути, що наші провідники зрадили нас і втікли в Москву, то коли стрінете ся, не говоріть з ними і минайте їх.

— Я собі почорню бороду, — сказав Русин.

— Я жовтою глиною намажу, — сказав Лихарев: — та ще й горб на спині зроблю.

— А я собі ще й лице помалюю, сказав Русин.

Вони відіхали. Кудеяр довідавшись, що Татари наловили русских бранців з жінками і з дітьми, покликав чотирох таких бранців і сказав:

— Що в вас дорожше: жінки і діти, чи Москва?

— Звісно, свої дорожші! — відповіли йому.

Ідіть в Москву і підпаліть її з чотирох сторін, коли ми підступимо до столиці. Вам за те буде нагорода велика. А не схочете того зробити, велю карати жінки і діти ваші лютими муками.

— Бранці мимохіть згодились.

Потім Кудеяр, покликав ще трох і повторив те саме, що другим. Всі згодились, але не всі зважились сповнити такий приказ. Кудеяр поступив так для того, що коли би хто небудь зрадив намір, або з необережності попав ся в русскі руки, то, не знаючи всіх співучасників, не міг би викрити їх.

Зробили ще двацять верст і задержали ся. Вечеріло. До Кудеяра привели чотирох захоплених Татарами московських вояків.

— Хто ви? Опричники чи земські? — питав їх Кудеяр.

— Ми земські, — відповів оден з бранців.

— Куди ви скрадали ся?

— Нас післали розвідати, де Татари і чи скоро прибудуть.

— Де цар?

— Втік.

— Куди?

— Не знаємо. Нас зігнали під Серпуховим і післали за Оку розвідати, а післані, приїхавши, сказали, що не видали і не знають, де хан. А тут прийшла вість, що хан перейшов Оку в горішнім бігу, а потім вже перейшов і Угру і йде під Москву. Тоді цар з опричниками в ночі втік, покинувши все земське військо.

— Добрий цар ваш, — сказав Кудеяр: — він, видко, відважний тільки між своїми дураками, що як вівці або свині підставляють йому свої горла під ніж. А хто у вас воєводи?

— Князь Білський старший, а під ним князь Мстиславський, а в них князь Воротинський, та Шуйський Іван Петрович, а з ними бояри.

— Який то Воротинський, Михайло? — спитав Кудеяр.

— Так.

— То хоробрий чоловік. Він хотів було з нами Кримцями бити ся, Крим наш думав завоювати. Щож ваші воєводи хочуть робити?

— В них розлад. Воротинський і Шуйський хотіли йти прямо против вас і зачати бій, а Білський і Мстиславський не згодили ся, стали говорити, що треба йти в Москву і в Москві боронити ся. Нині вони прийшли всі в Москву.

— А війська в них багато?

— Було в нас звиш сто тисячів, але майже половина розійшлась, коли цар втік з опричниками.

— Одного лишити, а другим стяти голови! — закричав Кудеяр Татарам.

— Та за що-ж? Помилуй! даруй жите! ради Христа помилуй! — кричали бранці.

— Що з вами возити ся? — сказав Кудеяр: — стяти їм голови! — повторив він Татарам, а сам пішов до хана.

— Найяснійший хане! Нам — сказав він — йти би скорше під Москву; язики сказали, що воєводи з своїм військом прийдуть нині до міста, хочуть боронити ся, отже нам не допустити би їх укріпити ся і на рано бути в Москві. А я післав наперед, щоби Москву

підпалили, як ми прийдемо.

— Най так буде! — сказав хан. — Дякую мій тат-аґаси.

При всіх прикметах, питомих начальникови диких полків, Девлет-Гірей мав в собі щось лицарського; в його душі, склонній до поезії, було пошановане для благородного і чесного, без огляду на те, що його вчинки часто суперечили тому пошанованю. Девлет-Гіреєви при першій його пізнанню Кудеяра подобалося те, що Кудеяр не лакомився на вигоди і обіцянки, остався вірний християнській вірі і руському цареві. Тоді Девлет-Гірей цілим серцем полюбив Кудеяра. Але тепер, коли Кудеяр, приймивши іслам, ліз, як кажуть, зі шкіри, щоби показати ся Татариним і старався вислугувати ханові на шкоду руського народу, хан, хоч цинив услуги свого тат-аґаси, хоч дякував йому і хвалив його то все таки не мав для него вже давнішого сердечного привязання.

Кудеяр став розпитувати оставленого в живих бранця про Москву: відки можна краще дивитися на неї, а довідавшись, що найбільше відповідні до того Воробєві-гори, велів йому вести хана з мурзами і прибічною сторожею на ті гори, обіцяючи за те відпустити бранця на волю. Провідник той Московець, син боярський Орлов, мимохіть сповнив приказ. Ранком другого дня, 24-го мая, орда явила ся під Москвою і розтяглась доокола Замоскворіччя аж до самого Коломенського села, а сам хан з мурзами і з Кудеяром виїхав на Воробєві-гори. Кудеяр відпустив Орлова, приказавши Татарам не зачіпати його.

Хан помістився в царському дворі, в тім дворі, з котрого раз вже цар Іван дивився на пожар Москви, де, наляканий негодованєм народу, піддався воли попа Сильвестра. Тепер з того самого дворця кримський хан мав дивитися на другий пожар Москви. Його мурзам стали розбивати шатра. І Кудеярові розбили шатро на самім склоні гори і внесли в шатро його річи.

VI.

Покуса добра.

Вся Москва була як на долони, на небі не було ні хмариночки; весняне сонце обливало світлом пануючі над темно-сірою масою домових криш стіни церков, помальовані на біло, червоно, зелено, сино; проміне його грало на золотих банях і хрестах; миготіла блискучою срібною лентою Москва-ріка, за нею, на всхід, ярко зеленіли широкі луки передміськими оселями і дворами, темна дальше зелень лісів. Співали пташки; не-свідома людської злоби природа кінчила свій звичайний празник весни. З вершка гори можна було думати, що на той празник зійшла ся маса народа, яка вешталась тоді по московських вулицях.

Кудеяр дивив ся на той розкішний вид, який мав може за годину змінити ся на страшний вид руїни. Кудеяр спішив сюди з ворожим бажанєм налюбувати ся загладою столиці, а тепер, мимо його волі, в серци його стало ворухити ся то чувство жалю, яке він так задавив в собі, коли нещасна Українка в Криму пригадала йому на все страчену улюблену жінчину. Кудеярови жаль стало Москви. Кудеяр встидав ся того чувства і всею сплою своєї волі старав ся вбити його, але воно, з своєї сторони, неначе добувало всіх сил, щоби поконтати його. В уяві Кудеяра уперто ставав образ Насті. Він подивив ся в низ і побачив кримський двір: він згадав як там він знайшов свою погибшу Настю; він глянув на далекий Данилів монастир і пізнав той ліс, де Настя з такою покірливістю пожертвувала йому свою дитину. Настя наче тепер говорила до него: „Юрій! за що ти вбив дитину? Тобі ненавистний був татарський плід, а тепер ти привів Татар на погубу народа християнського! Ти не дав мені охрестити дитину, а тепер сам вірик ся Христа!”

Кудеяр прогнав від себе той влізливий образ. хотів тішити себе надією скорого пожару столиці, а Настя все таки вдирала ся в його уяву і говорила йому: „Юрій! мене вбив гнобитель, а ти мстиш ся на невинних

Московцях; гнобитель розлучив мене з тобою на сїм світі; я остала ся вірна Христови, а ти відвернув ся від него!... Юрій! Юрій! нам тепер вічна розлука? Ти сам не схотїв бути зі мною!”

Могуча воля боролася з тою покусом добра і ніяк не могла побороти її; вона брала на себе невідступний вид улюбленого колись єства і вривалася в серце, в мозок Кудеяра. Кудеяр кликав на поміч свою злість, насилуючи себе, удаючи сам перед собою, що бажає крові, знищення, пожарів, стонів, терпінь, нужди, — а йому було жаль Москви, жаль незвичайного множення народа, засудженого на погібіль під її руїнами. Нараз по всіх московських церквах задзвонили у дзвони: було свято Воскресеня. Товпи народа пили в церкви, але не в святочних уборах йшли вони, щоб на радощах душі славити торжество Спасителя; вони йшли готувати ся на смерть і приймати смерть серед церковних стїн від вогню і диму. Дзвін став різати, ранили, печи Кудеярови серце. Знов появилася в його уяві Настя і говорила йому: „Чи ти паміш Юрій, як, бувало, ти вчуєш той дзвін, здіймеш шапку і перехрестити ся. А тепер — ти не смієш зняти своєї шапки і перехрестити ся! Чи ти паміш, як, з православним народом стоячи в храмі, тільки вчуєш, що читають про побіду і перемогу, зараз беш земні поклони і просиш Бога, щоби хрест святий переміг бісурманство, а тепер ти чуєш дзвін, та вже не входиш до церкви і ждеши згуби христіян від бісурман, яких ти спровадив на них!”

„Проч, проч!” твердив сам собі Кудеяр. „Проч Настя! До чорта жаль! Проч христіянство! Я музулманин, я не вірю в Христа, я не хочу знати Його. Мені треба христіянської крові! Пожару! Диму! Смерти!”

Та все було даремне. Голос Насті роздавав ся в його душі: „Юрій! Юрій! не будь впертий! Бог милосердний навіть для таких грішників, як ти: надінь свій хрест, втікай в Москву! гинь там разом з православним народом. Бог простить тобі!”

А Кудеяр все таки не піддавав ся тому голосови, Кудеяр все таки стремів до злого, до погуби христіянства — мало того: до заглади людий всіх без розбору.

Воздух став ворухитись. Тишина нарушилась, під-

нимав ся вітер, природа готовилась помагати злобі Кудеяра. А голос Насті взивав дальше його душу, тяг її за собою. „Скорше! скорше! квап ся. Пізно буде, бачиш, який вітер: запалає Москва — не пройдеши; жалувати-меш, не вернеш. Юрій! Юрій! Спіши до мене, спіши! Коли любиш Настю, іди до Насті. Вона недалеко, ти пройдеши до неї через вогонь, що знищить православну столицю, дійдеши до неї, коли добровільно згинеш з православними людьми... ”

Кудеяр не подавав ся; йому давило груди, стискало горло; він дряв на цілім тілі; його ноги, мимо його волі, уносили його з місця. Кудеяр не подавав ся.

В хвили тої внутрішньої борби, що відбувала ся в душі Кудеяра, прибігають Татари і ведуть старика, лисого, з сивою бородою, одітого в чорну одежу подібну до сорочки, босого, з великою палицею. То був той самий юродивий, що підчас приїзду Кудеяра з Вишневецьким в Москву даром старав ся оповіданнями про візію спонукати царя Івана Василієвича до війни з Кримом.

— Тат-агаси! — кричали Татари — се той московський старик прийшов сюди і кличе тебе по імени... Він чогось хоче.

— Хто ти, — спитав Кудеяр.

— Хочу говорити з тобою одним.

— Говори, — сказав Кудеяр — Татари по руски не знають.

— Ні, відповів старик — кажи їм відійти геть. Я прийшов тобі сказати, хто ти такий?

— Я і без тебе знаю, дурню! — сказав Кудеяр. — Я ханський боярин і з тобою, мужиком, що мені говорити? От я велю тобі голову зняти за те, що ти прийшов до мене без діла.

Кудеярови здавало ся, що той старик прийшов докоряти йому.

— Здійми мені голову, — сказав старик — тільки вперед вислухай мене а то будеш жалувати, та не вернеш. Оден я знаю, чий ти син, якого ти роду, другий ніхто того не відає. Я прийшов для того тільки, щоби тобі сказати.

Кудеяр дав знак, — Татари відійшли.

— Цілий в тебе золотий хрест, що тобі дала не-

знана тобі мати? — питав юродивий.

— Я вирік ся християнства! Я пізнав правду! — сказав Кудеяр, на перекір внутрішньому голосови, що говорив йому инакше.

— То твоє діло! — сказав юродивий: — я не прийшов тебе навертати. Цілий твій хрест? Коли цілий, покажи мені його, а я назву тобі твого вітця і твою матір.

Кудеяр пішов до свого шатра і виймив хрест з маленької коробочки захованої в однім з мішків. Кудеяр подав хрест юродивому мовчки.

Юродивий пильно поглянув на обі сторони хреста і сказав: „Слухай! Отець царя Івана, великий князь московський Василь Іванович, спокушений бісом, захотів віддалити свою законну жінку і взяти другу, Литовку, Олену Глинську. У великого князя був любимець боярин Шиґона і той боярин, замість відраджувати своєму володареві такий незаконний вчинок, забувши Божу заповідь і потуряючи йому, радив зробити після своєї волі, ніби-то тому, що в великої княгині не було дітей. Тоді великий князь Василь казав свою жену, велику княгиню Соломонію, постригти насильно в черниці і поручив то діло бояринови Шиґоні. Велика княгиня не хотіла постригти ся і Шиґона бив її, щоби постригла ся. І князь великий оженив ся з другою за життя першої жени. А після того велика княгиня Соломонія стала вагітна; а боярин Шиґона, довідавшись о тім, великого князя не повідомив, лише сказав про те новій великій княгині Олені і її родині, Глинським; а як велика княгиня Соломонія уродила сина, то велика княгиня Олена веліла Шиґоні того хлопця вбити, але Шиґона того хлопця не вбив: він віддав його одному боярському синові в рязанській землі, не сказавши чий сей хлопець і лишив на хлопцеві благословлений хрест, що дала йому мати після хресту. По кількох роках велика княгиня Олена вродила сина Івана, нинішнього царя і в ту пору, як він родив ся, по всій русській землі були бурі з громами, яких не затирили старі люди і тоді говорили русскі люди: Божа то кара на світ вродила ся, що і стало ся. Невдовзі потім помер великий князь Василь і переймила управу московського

царства, замість дуже малого сина, його жінка Олена і та живучи в блуді склонна була до проливу крови. Тоді боярин Шиґона схаменув ся і пізнав свою провину; хотів він добути царевича, сина Соломонії, і виявити все народови, але довідав ся, що Татари, напавши на рязанську землю, вбили того боярського сина і хлопця з ним не стало.”

— А як звали того хлопця? — спитав Кудеяр.

— Тепер я говорю! — сказав юродивий — ти слухай. Боярин Шиґона покаяв ся дуже і сам на себе наложив покуту: постригти ся він не хотів, бо після поганих діл своїх уважав себе негідним ангельського чернечого чина, але став юродивим для більшого приниження і ходив, скитаючись з міста до міста, з села до села, ніким не знаний, а потім прийшов до Москви і там довідав ся, що син Соломонії живий, тільки Шиґона не виявив того нікому.

— Чому не виявив? — спитав трівожно Кудеяр.

— Потім — сказав юродивий — довідав ся, що цар Іван, довго противившись, хотів вкінці послухати слів мудрих дорадників і став було збирати військо, щоби знищити темне царство кримське; тому Шиґона не хотів будити вражду і роздор поміж христіянами, бо в таку пору, ради великого діла, потрібні згода і однодушність між христіянами; тай пізнійше Шиґона не говорив нічого, бо бояв ся, щоби цар Іван, довідавшись про сина Соломонії, не задумав зігнати його зі світа з обави, щоби він, первородний, не відобрав від него престола.

— Що сталось з тим княжатем? — спитав Кудеяр.

— Се — сказав старий — ти знаєш ліпше від мене: боярин Шиґона — я; а ти — князь Юрій Василієвич!

Саме в ту хвилю в Москві вибух пожар; рівночасно в п'ятнайцяти місцях потяглись в гору стовпи диму і трівожний дзвін, замінивши святочний, роздав ся в ухах Кудеяра, як звук труби страшного суду.

— То твоє діло, Юріє Василієвичу? — спитав Шиґона, показуючи на Москву, що нагло вкрила ся густою хмарою диму.

— Моє! — промовив Кудеяр, затремтівши всім

тілом.

— Проклятий же ти від Бога і від людей, князю Юрію Василієвичу! — сказав Шиґона.

Томити ся тобі невимовними муками тільки літ, кілько нині згине людей православного народу в Москві!

Шиґона віддалив ся; Кудеяр стояв як вкопаний, очі його без мисли дивили ся на пожар. Незвичайна фізична сила Кудеяра не могла устоятись проти незвичайної душевної бурі. Нема такої сили, котра могла би витревати в борбі з добром, тому що добро є сам Бог: або покорись йому, або — страшно впасти в руки Бога живого! Кудеяр впав на-ознак без душі.

Москва горіла з поражаючою силою: сонце, крізь покривало диму, лило зловіще буре світло, мов через за-копчене вікно. Вітер ставав сильнійший, хитав філями подуміни і розносив на всі сторони снопи іскр; перелякані стаї голубів, ластівок, галок кружили у воздуху, не знаходячи собі захисту. Хан Девлет-Гірей, стоячи з мурзами у дворці, любував ся тим видом і в поетичнім одушевленню сивав реченнями з корану, заправляючи їх реченнями власного патхненя.

— О, пророче! які правдиві слова твої! О, пророче! який божевільний дивлячись на се, поспіє сумнівати ся в тім, що ти вістив не від Бога. Ось день тяжкий для ворогів наших, синів пекла і заглади! Що-ж, невірний царю Іване! Ти уповав на свої богацтва, гордий був своїми скарбами, помогли-ж вони тобі? О, шалений! Ти не знаєш того, що написано в корані: горе збираючому скарби і думаючому, що вони вічні. Все богацтво людське порох і марність перед чеснотою. Чи-ж не стали похожі твої скарби на легкокрилих мотилів, що втікають від лакомих дітей. Де-ж ти, божевільний недовірку, царю Іване? Куди-ж ти втік? Носиш символ орла, а сам став подібний боязкому заяцеві. Прийди до нас, стань поруч нас, подивись разом з нами на свою столицю, заплач над погубою множества своїх високоуроджених бояр і підлих рабів. Ти заплачеш при нас, а ми зрадіємо при тобі! Клянусь бистроотою кінських ніг, що добувають вогонь з каміня підчас погоні за невірними, вони не устоять ся против нас. Магомет великий і правдивий! Ми прийшли в сторону невірних, щоб звузити границі невірних: пехай стане ся

по слову корану. День суду постиг ворогів наших. Верстви вогню під ногами їх, верстви вогню над їх головою. Тінь чорного диму стане їм мракою Еблісу: вона не заступить їх перед стовпом полуміни, вістником вічного вогню Аль'отани, призначеного для душ їх по смерті! Ель'а-вія, місце смутку і муки — їх призначенє. Вони взивають: Господи! відверни від нас вогонь і дим, а Бог посилає вітер, щоби побільшити вогонь і поразити погубою найбільше число їх. О, Господи, побльши в двоє, в десятеро їх муки смерті. Пішли на них дощ каміня. Най буде вогонь викроєною для них одежею, най вони просять роси, а ангел смерти подасть їм кипятку. Най в скажености кусають собі руки, най гризуть дерево смерті, щоб воно стало в нутрі їх розплавленим металем. Глядіть, глядіть правовірні! Небо стало як розтоплена мідь, а гори ніби в корані. Хваліть Бога і пророка його, правовірні. Наповніть ся духом віри і відваги. Бийте, нищіть ворогів, не майже для них ніякого милосердя, бо се не є волею Бога. Вбивайте їх, проливайте кров їх і вяжіть міцно путами бранців, як сказано в корані. Тим більше, ніж всякими добрими ділами, заслужите собі в Бога на прощенє і рай, де в садах едемських будемо їсти овочі і мясо і ляжемо на богато прибраних ложах з чорноокими дівами!

Москва-ріка стала виступати з берегів своїх, загачена тілами тих, що втікаючи перед вогнем, в неприємности кидали ся в воду.

— А де мій тат-аґасп! — сказав хан. — Покличте його сюди до мене, нехай натїпнеть ся разом з нами загладою своїх давних краєнів, яку він краще ніж ми всі так хитро придумав.

Девлет-Гіресви припесли вістку, що його тат-аґасп пожив наглої та несподіваної смерті: приходив до него якийсь старець з Москви, говорив з ним щось по руски; бачили з далека, що тат-аґасп дав йому щось в руки і знов говорив з ним, по тім старець відійшов, а тат-аґасп впав і умер.

Девлет-Гірей підніс в гору вказуючий палець правої руки, держачи голову звернену на ліво, потім сказав:

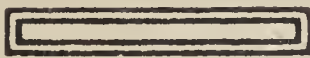
— Подайте мені коран. — І коли подали ханови коран, ві неїв, заглибив ся в нім, листував його, неначе-б глядів там поясненя дивного кінця Кудеяра; вкінці поле-

жив коран і не сказав нічого, не знайшовши, як видко, в корані влучної відповіді на зроджене в його голові шитанє.

Минали роки, десятки літ, віки. Москва, відбудована після пожару, нанесеного їй злобою Кудеяра, нераз потім була жертвою і пожарів і нападів чужинців. Важко приходило ся і цілій московській Русі: сильно рвали і руйнували її литовські і руські злодії підчас лихолітя; потрясали її ватаги Стенки Разіна, Булавського, Некрасова, Пугачева і других; много вешталось по її лісах і дорогах опрошків, лишаючи по собі пам'ять в народних піснях, а імя Кудеяра не випало з народної пам'яті. В цілій нинішній середній Росії, в окраїнних городах давної доби, в даній землі Сіверській, на берегах Оки, Жиздри, Угри, Уши, Дону, Мечі, Бистрої Сосни і в давній рязанській землі — всюди знають імя Кудеяра. Знають про него і на берегах Волги, в саратівськiм, в сибірськiм, в самарськiм краю. Де лише є яр з слідами землянок якоїсь загадочної оселі — там, кажуть жив Кудеяр-розбійник. Де дикі хащі, де житло вовків, чоловікови робить ся мимохть лячно, де чоловіка, нач ехто з заду хапає — там Кудеяр. Той Кудеяр щось скитаюче ся, страшне, тайне, ні живе, ні мертво, щось таке, чого й пояснити не можна. Дітий лякають іменем Кудеяра; бігають діти в ліс, а батьки говорять їм: не ходіть туди, діти, там Кудеяр-розбійник ходить... там страшно!

К І Н Е Ц Ь.

**КНИЖКИ, ЯКІ КОЖДИЙ УКРАЇНЕЦЬ ПОВИ-
НЕН МАТИ В СВОЇЙ ХАТІ.**

Ілюстрована Історія України, М. Грушевського, доповнена подіями теперішніх революційних часів. Близько 600 сторін друку, на добрім папері, в оправі. Кіїв 1919. Ціна — — — \$3.50

Історія України. Підручник для середніх і вищих початкових шкіл. Кіїв 1920. брошурована. Ціна — — — — — .75ц.

Культурно-Національний Рух На Україні. М. Грушевського. Кіїв 1919. Ціна — — \$1.25

Про Старі Часи На Україні (або коротка Історія України) М. Грушевського. З доповненням найновіших часів. Ціна — — — .60ц.

Українська Революція: Замітки і матеріали до історії української революції. Зладив Павло Христюк. Дуже цінна книжка для кожного Українця, том I. і II. Оба разом — — \$1.30

Всесвітня Історія, М. Грушевського. Часть I. і II. Ціна — — — — — \$2.00

Тероризм і Комунізм, причинки до історії революції. — Написав К. Кауцький. — — 75ц.

Соціяльна Революція. — Написав К. Кауцький. 60ц

Німецька Селянська Війна. — Написав Ф. Енгельс — — — — — .50ц.

Шлях до Влади. — Політичні міркування з приводу встаня в революцію. — К. Кауцький. Ціна — — — — — .40ц.

Український Альманах. — Збірник різних творів Ціна — — — — — \$2.50

Відвдачив ся. — Історичне словіданє для молодіжки. Ціна — — — — — \$1.00

Соняшний Премінь. — Гарна повість — .80ц.

Сі книжки замовляйте в Книгарни „Українського Голосу”, висилаючи замовленя на адресу:

UKRAINIAN VOICE

WINNIPEG, — BOX 3626. — MAN. CANADA.

НАРОДНА І НЕЗАВИСИМА ГАЗЕТА СЕ ДІЙ- СНИЙ ПРИЯТЕЛЬ ЧОЛОВІКА!

Сотки тисяч Українців в Канаді і Америці зовсім не читає українських часописів — пропросту тому, що до сього ніхто їх не спонукує аби не поясняє конечну потребу читання. Богато з них навіть не знає, що в Канаді виходить

**Найбільша Українська Тижнева Часопись на
Цілу Канаду і Америку п. з.:**

„УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС”

на 16 сторін і коштує на рік в Канаді \$2.50; а в Америці \$3.00.

Ся часопись щиро-народна, незалежна, не служить жадній партії ні секті. Виходить вже 11 літ. Від самого початку заснована аж до тепер обстоювала фермерські і робітничі справи, чим приєднала собі найбільше число передплатників, а чим не може повеличати ся жадна инша українська часопись ні в Канаді ні в Америці. „УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС» видаєть ся не для зиску, а для поборювання темноти і піднесення просвіти та добробуту Українців на американськїм континеті.

Для Власного Переконаня,

як ви ще не є передплатником „УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ”, зажадайте оказових чисел сеї часописи так для себе як і для своїх знакомих. Порівнявши тоді „УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС” з иншими часописями, ви побачите, що він дає найбільше матеріялу до читання, поміщує найновіші вісти з широкого світа, подає поучаючі статі на різні теми, а не менше і гарні оповіданя.

Кождому Українцеві потрібна добра часопись, тому ви не зробите помилки, як без дальшого відкладаня зашлете цілорічну передплату на адресу:

UKRAINIAN VOICE

Box 3626, - - - Winnipeg, Canada.

При „УКРАЇНСЬКІМ ГОЛОСІ” є велика Книгарня, де дістанете всі книжки які тільки появились в українській мові. — Пишіть за катальогом, який висилаємо даром.